

Українська
Академія Наук.
Збірник Соціально-Економічного
Відділу.

№ 3

Académie des Sciences
Oucraïnienne.
Recueil de la Classe des Sciences
Sociales-Économiques.

ПРАЦІ

— — КОМІСІЙ ДЛЯ ВИУЧУВАННЯ ІСТОРІЇ — —
ЗАХІДНО-РУСЬКОГО ТА ВКРАЇНСЬКОГО ПРАВА.

Випуск перший,

за редакцією Голови Комісії академіка Н. П. ВАСИЛЕНКА.

TRAVAUX

DE LA COMMISSION POUR L'ÉTUDE DE L'HISTOIRE DU
DROIT DE LA RUSSIE OCCIDENTALE ET DE L'OUCRAÏNE.

I-ère Livraison,

rédigée sous la direction de NICOLAS WASSILENKO, Président de la Commission,
Membre actuel de l'Académie Oucraïnienne des Sciences.

у Київі — 1925

УКРАЇНСЬКА
АКАДЕМІЯ НАУК
Збірник Соціально-Економічного
Відділу.

ACADEMIE DES SCIENCES
OUCRAÏNIENNE
Recueil de la Classe des Sciences
Sociales-Économiques.

№ 3

ПРАЦІ

КОМІСІЇ ДЛЯ ВИУЧУВАННЯ ІСТОРІЇ
ЗАХІДНО-РУСЬКОГО ТА ВКРАЇНСЬКОГО ПРАВА.

Випуск перший.

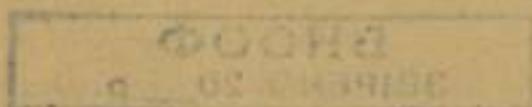
За редакцією Голови Комісії академіка Н. П. ВАСИЛЕНКА.

TRAVAUX

DE LA COMMISSION POUR L'ÉTUDE DE L'HISTOIRE DU DROIT
DE LA RUSSIE OCCIDENTALE ET DE L'OUCRAÏNE.

I-ère Livraison,

redigée sous la direction de NICOLAS WASSILENKO, Président de la Commission,
Membre actuel de l'Académie Oucraïnienne des Sciences.

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1925

8 ВВ308/34

3
35к.

[061(47.7):34(47.7)]

1477

ІДАОП

Дозволяється випустити в світ.
Невідмінний Секретар Академії Наук, акад. Аг. Кримський.

Заділено-68

ВНОС
ЗВІРЕНО 20.11.1925 р.

Київський Окріт, № 232, 1925
Зам. № 3082—1000.

ПЕРЕДМОВА.

Історія західно-руського, чи то литовсько-руського права (цієї назви в науці частіше уживають), а так само історія українського права, себ-то історія права Лівобережної України після 1654 року, відколи приєднано її до Росії,—не зайняли були їй досі самостійного місця серед правничих та історичних дисциплін.

Причину цього явища треба шукати не в змісті, не в обсязі науки західно-руського та українського права, а в тих зовнішніх умовах, що за них проваджувано досліди й вивчування дисципліни історії руського права в дореволюційній Росії. Переважно це була університетська дисципліна, що її розроблювали й досліджували, головним чином, університетські професори. Систематизувалося її в залежності од потреб університетського викладання. Це останнє не передбачало ані історії західно (литовсько)-руського, ані, тим більш, права українського. Через те вчені професори історії руського права здебільша не звертали уваги в своїх курсах на історію західно-руського права. Ми не зустрінемо його ні в курсах історії руського права Сергієвича, ні у Загоскіна, ні у Дьяконова, Філіпова та ін. Ба навіть Владимирський-Буданов, що, можна сказати, утворив цілу наукову школу для вивчування західно-руського права, не міг включити до свого „Обзора історії руського права“ права західно (литовсько)-руського, „зважаючи на навчальні цілі“. Тільки акад. І. О. Маліновський у своєму курсі історії руського права, що його він видав був р. 1918, коли історію західно-руського та українського права визнавалося вже офіційно (її навіть викладувано по деяких університетах України), широко використав західно-руське державне право, викладаючи аналогічні інститути паралельно і пояснюючи, таким чином, московські інституції через західно-руські. Але систематичного викладу західно-руського права, як права самостійного, і він не дав.

Із польських вчених краківський професор Кутшеба зробив спробу накреслити коротенький огляд державного литовсько-руського права (*Historya ustroju Polski. II. Litwa*). Але він розглядає його не як право самостійне, а як провінційне польське право. Цей погляд, звичайно, однобічний. За вихідний момент для західно-руського права є давньоруське, а не польське право — Руська Правда і звичаєве право. Цей погляд у науці тепер не викликає жадних сумнівів. Хоч як уплинуло

було польське право на західно-руське в дальному, усе ж воно не стерло останнього, й воно у Литовських Статутах заховало свої характерні самостійні риси.

Російські історики права здебільша гадають, що, вивчуючи західно-руське право, глибше й ясніше даетсяя зрозуміти право Східної Русі, Московщини. Таку думку вперше висловив був р. 1863 ще молодий тоді доцент київського університету Ф. І. Леонтович, згодом професор одеського та варшавського університетів. У монографії своїй „Русская Правда и Литовский Статутъ“ (Кievsk. Универ. Извѣстія 1865 р.) він звернув увагу на те, що інститути Руської Правди й Литовського Статута подібні. Отож він і зробив висновок, що в Литовському Статуті треба шукати пояснення Руської Правди і взагалі всього, що здається нам темне, загадкове в давніх джерелах східно-руського законодавства. Він підкреслив нерозривний та як-найтініший зв'язок давньо-руського права, сучасного Руській Правді, з західно (литовсько)-руським. Оскільки міг, він намагавсь з'ясувати вагу литовсько-руського законодавства, як системи руського права, що належало до одного циклу з Руською Правдою. Через це він прийшов до певного висновку про пильну потребу запровадити литовське законодавство до науки історії руського права, зробити його за предмет дбайливого вивчення, переважно, щоб пояснити взагалі темну історію правничого побуту наших предків.

Таким чином, надаючи велику вагу вивченю західно-руського права, Ф. І. Леонтович не надавав йому самостійного значення, а тільки службове, щоб пояснювати інститути давньо-руського та московського права. Треба зазначити, що цей провідний погляд на західно-руське право і інтерес до нього залишився мало не в більшості, коли не в усіх, дослідників західно-руського права. Вони розглядають його переважно не як право самостійне, що виробилось своєрідним шляхом, під впливом своєрідних економічних та соціальних умов, а через те ї має свою окрему історію і вимагає окремого вивчення і системи, але як право, цікаве подібністю, аналогією та паралелізмом інститутів його з східно-руським правом. Подібність, а не різниця цікавила їх більше, переживання давніх норм, а не утворення нових, в залежності од переміни умов життя, звертало на себе особливу увагу дослідників. Підкресливши те, що давнє право засвоїла не сама-но московська держава, ба навіть і литовсько-руська, причому кожна держава розвинула в себе окремі сторони права, М. Ф. Владімірський-Буданов р. 1877, в своїй рецензії на „Історію права Московського государства“ Загоскіна (Кiev. Унів. Изв.) писав таке: „Вивчаючи право обох держав не рівночасно й не рівнобіжно, не можна зрозуміти кожне з них окремо, ніж право імперії, що їх було сполучило, ані загальний хід розвою руського права в цілій історії його“. Необхідно включити в склад науки руського права,— каже Владімірський-Буданов у своєму „Обзорѣ исторіи русского права“,— історію права литовсько-руського, як „связующее звено“ між давнім правом (1-го періоду) і періодом імперії.

Погляд Владімірського-Буданова, що повторює Леонтовича, поділяють і учні його. До складу історії руського права, на думку М. Н. Ясінського, без сумніву, має увіходити „історія права обох половин — не тільки східної, ба й західної — одного великого цілого — Росії“ (Передмова до „Уставныхъ земскихъ грамотъ“ (1888 р.).

Не заперечуючи, що західно-руське право багато важить для вивчення і з'ясування московського права й права давньо-руського, треба визнати, що розуміння це надто обмежує науку історії західно-руського права, її значення та вагу, позбавляє її самостійності і надає їй характеру якогось збірника для аналогій. Тимчасом узяти хоча-б давнє право: „Вже не раз, і цілком справедливо, робилося вказівки в літературі,—читаємо ми у проф. М. Н. Ясінського в його „Закупахъ Русской Правды и памятниковъ западно-русского права“,—що саме західня, чи литовська, а не східня, чи московська, Русь найбільше зберегла і розвинула давньо-руські правні норми, ставши, таким чином, за безпосередню, в цьому відношенні, наступницею Руси земського періоду“. Отже, зв'язок правничий в Західній Русі з давнім правом Київського періоду тісніший, як у Русі Московській, а через те й західно-руське право можна визнавати за пряме продовження давнього руського права. Воно, право оте, зберегалося не тільки в писаних пам'ятниках, ба й у переживаннях народних, у звичаєвому праві.

Проф. Н. О. Максимейко, поки-що, здається, єдиний з істориків права, надав цьому не аби-яку наукову вагу, і в своєму досліді „Русская Правда и литовское право“ (Сборникъ статей, посвященныхъ М. Ф. Владимирскому-Буданову) звернув увагу на те, що, при роз'єднаності в давній Русі і право було різноманітне, по районах, ширших за окремі князівства. Він накреслює три правні системи: право північно-східної Росії, що виявилося в московських Судебниках і в Уложенії року 1649, право Литовської Руси, що за найкраще втілення його є Литовський Статут, і право північно-західної країни, скодифіковане в Судних грамотах Новгорода і Пскова. З цього погляду проф. Максимейко заперечує звичайним викладам руського права спочатку за Рус. Правдою, далі за Псковською грамотою, а потім за московським законодавством. Пам'ятники ці, на думку проф. Максимейка, „не стільки послідовні стадії в історії розвитку права, скільки виразники різних типів його“. Руську Правду Н. О. Максимейко вважає за основу для литовсько-руського права, а в новгородсько-псковського права та московського законодавства, каже він, „були свої окремі вихідні точки; ми їх не знаємо“. Для цього останнього права та законодавства Руська Правда не основа, а тільки джерело для викладів за аналогією.

Таким чином, на думку харківського професора, основа права західно-руського і московського не однакова. Коли-ж до цього взяти ще на увагу, що й умови для дальншого розвитку права були різні, то треба зробити такий висновок. Західно-руське право — це не тільки частина „руського“ права, ба право самостійне. Його випадає науково

виучувати не тільки для того, щоб з'ясувати темні місця „руського“ права, а в зв'язку з тими економічними, соціальними й політичними умовами і подіями, що складалися в Литовській державі зовсім інакше, як у Московській, і що за виразника їхнього було західно-руське право.

Такий погляд на західно-руське право, як на самостійне, що має і свій самостійний науковий інтерес для правника, історика й соціолога,— Комісія при Українській Академії Наук і поклала в основу його виучування.

Коли Руську Правду визнають за вихідний момент для розвитку західно-руського права, то доба, за якої вона склалася була, невідмінно має увійти до науки історії західно-руського права. Тому так званий давній або земський період історії „руського“ права являє собою органічне ціле з дальшим розвитком західно-руського права. Через це він з більшою підставою належить до цього останнього, ніж до права московського. Виучувати історію західно-руського права треба, таким чином, починаючи з давнього права, як його нерозривної частини й вихідного моменту.

Давнє руське право перейшло до західно-руського не тільки шляхом Руської Правди, а й шляхом звичаїв, звичаевого права, що не було й записане. Пам'ятники права ввесь час посилаються на „здавна уложеные“, „обычаи и права земскіе“. Панування звичаю ми постепенно не тільки в сфері приватних цивільних відносин, карному праві і процесі, але й у публічному державному житті (М. Н. Ясинський „Устав. Зем. грамоты“). Державна влада мусіла на це вважати й обороняла це джерело права: „нехай то будеть по тому, какъ здавна было... бо ми старины не рухаемъ, а новины не уводимъ“. Писані закони не заглушили звичаевого права в Західній Русі. Після того, як було видано Статути, звичай відогравав значну роль. Дарма що після третього Статуту (р. 1588) законодавча творчість у Польсько-Литовській державі ослабла, мало не зовсім була припинилася; в житті, що все-ж-таки розвивалось, ускладнювалось, змінялось, вона йшла шляхом більш неписаного закону, шляхом звичая. Звичаї не тільки пристосовували писаний закон до змін у житті; вони утворювали і саморідні норми для життєвих відносин. Влада вважала на них. Помісне право, родинні відносини, копні суди, деякі боки процесу (див., напр., поволання, що за нього мова можеться в статті, уміщенні в цьому збірникові) — все це регулювалося більш звичаевим правом, як писаним законом. Той-бо далеко не охоплював усіх стосунків, що втворювало їх різноманітне життя литовського, білоруського та українського народів у їхніх взаємовідносинах.

Коли звичаєве право мало таке значення в житті Західної Русі та України, виучування його, з погляду історії права особливої ваги набуває. За джерело для цього можуть бути судові справи і актові книги, що їх збереглося сила-силена. Вони містять у собі величезний матеріал для історії права. Праці проф. В. Б. Антоновича, М. Ф. Владімірського-Буданова, акад. О. І. Левицького, І. Я. Спрогиса та інших яскраво проце свідчать.

Таке самісіньке значіння має вивчення судових справ, судової й адміністраційної практики і для історії українського права, що являє собою гілку західно-руського права. Адже тут писане право, запозичене з Західної Руси (Литовський Статут, Магдебурзьке право), було зовсім чуже серед нових відносин, що повстали були на Лівобережжі після соціальної революції 1648—1654 рр.

Історія західно-руського й українського права не діждалися ще загального систематичного огляду. Але досліди в різних галузях її дають вже для цього деяку можливість і певний ґрунт.

Наукове вивчання й досліди над історією західно-руського права почато й проваджено вже давно. За першу працю в цьому напрямкові треба визнати двохтомовий твір Тадеуша Чацького про литовські та польські права (*O litewskich i polskich prawach*), надрукований у Варшаві року 1800. Він містить у собі міркування про походження цих прав, впливи на них, подає величезний матеріал, тепер, звичайно, застарілий, про порівняльне право, про історію монети, то-що... Головний-же зміст праці Чацького—це переказ і коментар трьох редакцій Литовського Статуту, причому за основу було покладено Давній Статут, першої редакції, виданий р. 1529.

Працю Чацького викликав інтерес до польської старовини, що виник був у польському суспільстві після поділів і знищення Польщі наприкінці XVIII століття. Нехай книга Чацького й не залишила по собі великого наукового впливу, усе-ж-таки вона прокинула інтерес до деяких питань західно-литовсько-руського права, головним чином тих, що торкалися джерел права. У зв'язку з працею Чацького почали стояти і праця Лінде про Литовський Статут, де автор описав різні видання Статуту. Праця Чацького викликала була цікаву полеміку про питання, чи вплинуло право римське на польське та литовське. В полеміці тій брали участь віленський професор Лелевель та його учні.

З Віленського університету взагалі міг зробитись осередок для вивчення західно-литовсько-руського права. Там працювали й професорували відомий Ярошевич, автор книги „*Obraz Litwy*“, де він, між іншим, присвячує чимало місця питанням права, і Гнат Данилович, згодом професор харківського, київського та московського університетів, поважний та глибокий дослідник джерел західно-литовсько-руського права. Політичні події 1820 і 1830-х рр. спричинилися були спочатку до того, що декотрих професорів переміщено з Вильни до інших університетів (між іншим, Даниловича до Харкова), а згодом до того, що віленський університет було зовсім закрито. Все це відбилося, звичайно, шкідливо на розвої науки західно-руського права.

Кодифікаційна комісія, що мала була на увазі за 1830-х рр., під головним проводом гр. Сперанського скласти, і склала „*Сводъ мѣстныхъ законовъ Западныхъ Губерній*“ (у ній брав участь проф. Данилович), викликала низку праць як Даниловичевих, так і інших співробітників, праць цікавих у науковому розумінні (Барон Нольде. *Очерки*

по исторії кодифікації мѣстныхъ гражданскихъ законовъ при графѣ Сперанскомъ. Вып. I. Попытка кодифікації літовско-польского права). Та праці ці здебільша позалишалися, на жаль, у рукописах і геть аж до останнього часу були в науці невідомі. Тільки Нольде мав змогу виучити їх.

„Сводъ“, як відомо, не був затверджений. Р. 1840 силу Літовського Статуту і окремих законів для Західного Краю Росії було скасовано і замість них запроваджено „Сводъ законовъ Россійской Имперії“. Р. 1842 теж самісіньке було зроблено і для Лівобережжя, для Чернігівської та Полтавської губеренъ. Західно-руське (літовсько-руське та українське право) зробилось правом минулим, знищеним, що виучування його мало тільки сuto-науковий, академічний інтерес. Через те виучування його й занепадає.

Рр. 1854—1855 проф. московського університету І. Д. Біляев видав у „Чтеніяхъ москов. Общества истории и древностей Российской“ три редакції Літовського Статута, а також інші правничі пам'ятки Західної Руси (Статут Літовського Трибунала, то-що). Це, безперечно, чимало важило для розвою науки. Не кажучи вже про працю самого Біляєва „О наслѣдствѣ безъ завѣщанія“, де використано й Літовський Статут, мало не всі дослідники користувалися і користуються в своїх працях ще й досі з видань Біляєва.

Літовський Статут було видано саме напередодні того часу, коли Київська Комісія для розгляду давніх актів, під проводом проф. Н. Д. Іванішева виробила систематичний план робіт і розпочала систематичні досліди над історією Правобережної України (Юго-Западной Руси, як довший час були казали). Далі вона продовжувала їх під проводом проф. В. Б. Антоновича та М. Ф. Владімірського-Буданова. Комісія дала багато праць, що мають не аби-яку цінність для історії західно-руського та українського права. Не кажучи вже про праці керівників Комісії, згадаймо за праці І. П. Новицького, акад. О. І. Левицького, акад. М. С. Грушевського, проф. М. В. Довнар-Запольського.

Поруч праці в Комісії інтерес до західно-руського права підтримувано і в університеті. Вже згадано, що тут уперше небіжчик Леонто-вич порушив був питання про потребу виучувати західно (літовсько)-руське право. Коли-ж у київському університеті катедру історії права обійняв М. Ф. Владімірський-Буданов, він особливу звернув увагу на виучування і досліди над історією західно-руського права. Сам він свою наукову діяльність розпочав з розвідки про магдебурзьке право в Західній Русі і продовжував дослідами над помісним, родинним, заставним правом про юридичне становище селян, то-що. Його учні (М. Н. Ясінський, Н. А. Максимейко, І. О. Малиновський, Г. В. Демченко) працювали, головним чином, у галузі науки західно-руського права. Київ та його університет, таким чином, сталися за головний осередок для наукового виучування західно-руського права. Тут-таки в Київі з'явилися найголовніші праці про право українське. Ми розуміємо передмову проф. О. Ф. Кістя-

ківського до „Правъ, по которымъ судится малороссийской народъ“, статті Квачевського, замітки О. М. Лазаревського з приводу праці Міллерової, то-що. Згодом питаннями вкраїнського права цікавилися, головним чином, харківські вчені (акад. Д. І. Багалій, О. Я. Єфименкова, І. В. Теличенко, Д. П. Міллер та інші); над ними в Одесі працює проф. М. Е. Слабченко.

У Петербурзі єдиний, хто працював над питаннями західно-руського права, був проф. Бершадський; в Одесі, згодом у Варшаві—Ф. І. Леонович. Москва, що до неї перевезено Литовську Метрику, цікавилася зах.-руськ. правом більше. На підставі Лит. Метрики написано праці проф. Любавського, Лаппо, Довнар-Запольського, Пічети та інш.

За наших часів існує єдина тільки катедра історії західно-руського та вкраїнського права при Українській Академії Наук. На ній і лежить, таким чином, повинність продовжувати досліди в галузі історії цього права, що має вже не аби-яку попередню літературу.

Досі виучування західно-руського та вкраїнського права мало характер монографічний. Тільки дослідивши окремі питання, можна буде звести їх до певної системи. Таким шляхом пішла і Комісія для вивчення західно-руського та вкраїнського права, що існує при катедрі. Поставити собі питання про систематичне вивчення історії права Комісія поки-що не мала спромоги, бо працювати доводилося за надто тяжких умов. Члени Комісії платні жаднісінької здебільшого не здобувають. Праця йшла завдяки науковому інтересові членів Комісії. Але так не могло довго тривати. Матеріальні обставини співробітників вимагали шукати десь платної посади. Прочитавши коротенький огляд діяльності Комісії, що його зробив секретар її Л. О. Окиншевич, можна бачити, який непостійний був склад Комісії, як він мінявся, як члени, котрі брали жваву участь, працювали гаразд, мусіли кидати працю в Комісії й переходити до іншої, але платної праці. Коли склад Комісії раз-у-раз мінявся, говорити про систематичне виучування західно-руського та вкраїнського права не доводилось; можна було тільки виучувати монографічно, головним чином, ті питання, котрі більш цікавили дослідників. Отож це видання і є збірник таких монографій.

Працюючи Комісія над питаннями з історії західно-руського та вкраїнського права, довго не сподівалася, що її праці буде видруковано. Ось через що декілька членів її хтіли були умістити свої праці в інших виданнях, і тільки коли з'ясувалося, що можна друкувати і в академічних виданнях, повернули їх назад до „Збірника“. Отже, в „Збірникові“ можна зустріти статті, що за них у в огляді праці Комісії сказано на че-то їх буде уміщено в інших виданнях.

Випускаючи в світ перший випуск своїх наукових праць, Комісія сподівається незабаром випустити і другий. Можливість бачити свої наукові праці в друку — це найкращий стимул для енергійної наукової дослідчої роботи.

Вересень, 1925.

У Київі.

Голова Комісії

Академік Ник. Василенко.

Комісія для вивчення історії західно-руського та вкраїнського права при Соціально-Економічному Відділі Української Академії Наук.

Короткий огляд праці за 1919—1925 (перша половина) роки.

Комісію для вивчення історії західно-руського та вкраїнського права засновано 27 січня 1919 року з пропозиції академика Ф. В. Тарановського.

Спочатку вона працювала у складі: Голови Комісії Ф. В. Тарановського та членів: академиків Д. І. Багалія, Б. О. Кістяковського, А. Е. Кримського, О. І. Левицького та співробітника В. Л. Модзалевського. За Керівничого над працями Комісії був І. М. Каманін, за Секретаря — В. І. Новицький.

В 1919—1920 рр. цей склад Комісії за малим був не розпався, і в травні 1920 року вона фактично перестала існувати. Н. П. Василенкові, що його в липні 1920 року обрано на академика на катедрі історії західно-руського та вкраїнського права, довелося поновити й поширити склад Комісії та її діяльність.

За Керівничого над працями Комісії лишився на короткий час І. М. Каманін, але 11 січня 1921 року він помер. Нового Керівничого не було призначено, і фактично керував Комісією голова її академик Н. П. Василенко. Новими співробітниками-членами Комісію поновлюваноувесь час: 1920 року до неї вступили: В. І. Щербина, С. М. Іваницький-Василенко, П. К. Бонташ (останній вийшов із складу Комісії в 1923 році); в 1921 році — І. І. Мінаков (вибув 1924 р.), І. Ю. Черкаський, Л. О. Окиншевич, І. М. Балінський; в 1922 р. — С. Г. Борисенок та Г. Л. Попов; в 1923 році — О. В. Орищенко та Н. В. Масляников (обидва вибули з складу Комісії в 1924 році).

В березні 1922 року, в звязку з загальним укороченням штатів Академії, в Комісії, oprіч Голови, лишився тільки один штатний учений співробітник, що одержував платню — Л. О. Окиншевич. В лютому 1924 р. на штатного вченого співробітника Комісії призначено ще С. М. Іваницького-Василенка.

Отже тепер (на 1 червня 1925 року) в Комісії, окрім Голови, є двоє штатних (із платнею) та п'ятеро нештатних (безплатних) наукових

співробітників. Останні працюють виключно завдяки своїм науковим інтересам. За Секретаря Комісії є Л. О. Окиншевич.

Завдання Комісії — розробляти історію західно-руського та вкраїнського права.

В напрямку праці Комісії, в звязку із змінами в складі її, можна одзначити два періоди. Перший склад Комісії, на чолі з академіком Ф. В. Тарановським, гадав був, що в звязку з заведенням по університетах України катедр історії західно-руського та вкраїнського права, за головне завдання Комісії має бути археографічна її діяльність — видання юридичних пам'ятників та юридичних актів Західної Русі та Вкраїни літовсько-польського та козацького періодів. Комісія хтіла була виготовити шкільне видання Литовського Статуту III редакції (1588 р.), з друкованого «примірника» Мамонічівського видання 1588 року, що переховується в бібліотеці колишнього Київського університету, та видання хрестоматії з історії права на Вкраїні, що до неї мали увійти найважливіші історично-юридичні джерела. Oprіч цього, Комісія мала на меті видати документи Генерального Військового Суду та полкових судів Лівобережної України XVII–XVIII ст., документи Луцького Трибуналу, то-що.

В 1920 році, відколи на посаду Голови Комісії обрано академіка Н. П. Василенка, праця її набула іншого напрямку й ширшого характеру. Зачинення на Україні університетів узагалі і юридичних факультетів, зокрема робило практичні цілі, що раніше ставила собі Комісія, зайвими. Комісія не кинула, однаке, думку видавати пам'ятники західно-руського та вкраїнського права, ба навіть поширила їхне коло, але, в звязку з умовами життя, визнала це не черговим завданням. Комісія звернула більшу увагу на наукову розробку питань з історії західно-руського та вкраїнського права. Члени Комісії працювали, за дорученням голови Комісії, над розробленням окремих тем та питаннів. Внаслідок цієї праці Комісія сподівається мати низку монографій з найтемніших та спірних питань з історії літовсько-руського та вкраїнського права.

Що-до праці над підготовуванням до видання історично-юридичних пам'ятників Західної Русі та Вкраїни, в першу чергу Комісія вирішила продовжувати працю над підготовкою до видання Литовського Статуту 1588 року — передрукувати Мамонічівське видання. Працю в цім напрямку спочатку провадив був І. М. Каманін, а як він помер, її взяв на себе Голова Комісії академік Н. П. Василенко. Тепер її вже зроблено настільки, що, за сприятливих умов, можна-б було розпочати і друк її.

Член Комісії В. І. Щербина, за дорученням од Комісії, зібрав та підготував до видання статті-умови Гетьманщини з Московською державою. Підготовлено до друку також акти Луцького Трибуналу, що їх вважали були за загублені, а тепер їх знайшов і виготовив до друку член Комісії Г. Л. Попов.

Опріч цього, члени Комісії працювали над бібліографією литовсько-руського та вкраїнського права (С. М. Іваницький-Василенко й Л. О. Окиншевич) та покажчиком до матеріалів, що стосуються до України в „Полномъ Собрани Законовъ Россійской Имперіи“ (С. М. Іваницький-Василенко). С. М. Іваницький-Василенко зробив, за редакцією академика Н. П. Василенка, переклад на українську мову праці С. Кутшеби „Нарис історії державного ладу Польщі. Том II. Литва“. Переклад цей, однаке, залишається ненадрукований за браком коштів.

В 1925 році Комісія приступила до нової колективної роботи, до складання словника юридичних давнин Західної Руси та Вкраїни, потреба в якому давно вже відчувається. Для цього поки-що складається термінологічні картки з актових та літературних джерел. Поки-що складено по-над 1500 карток.

Суто-наукова праця Комісії полягала в дослідженні різних питань з історії західно(литовсько)-руського та вкраїнського права. Працю розподілено поміж членами Комісії так:

1. С. М. Іваницький-Василенко вивчував (в 1920-1922 рр.) норми магдебурзького права, що було за правне джерело для міст Литви, Білоруси та Вкраїни; в 1925 році — досліджував шляхетське землеволодіння на Гетьманщині після 1654 року.

2. І. Ю. Черкаський вивчував судовий устрій та судочинство на Гетьманщині; побіч цього досліджував питання про копні (громадські) суди на Литві та Вкраїні.

3. І. М. Балінський досліджував питання про феодалізм та феодальні інститути в Польщі, Литві та Вкраїні.

4. С. Г. Борисенок вивчував карний інститут вигнання в давньоруському, литовсько-руському та вкраїнському праві.

5. Г. А. Попов досліджував Луцький Трибунал, а від 1924 року працює над питанням про інститут сусідства на Правобережній Україні.

6. І. І. Мінаков в 1921-1923 роках працював над дослідженням фінансової організації Гетьманщини (1654-1781).

7. Н. В. Масляников (1923) вивчував інститут возних в литовсько-руськім праві.

8. О. В. Орищенко (1923) досліджував питання про податки та повинності литовської держави.

9. Л. О. Окиншевич досліджував історію центрального управління в Лівобережній Україні після Богдана Хмельницького в XVII-XVIII вв. Oprіч цього, він систематично вивчував історію литовсько-руського та вкраїнського права.

На засіданнях Комісії, між іншим, заслухано і обговорено такі доповіді¹⁾:

¹⁾ Тут вказано тільки що-найважливіші доповіді. Але, oprіч них на кожному засіданні Комісії заслухувано доповіді членів її про їхню поточну наукову працю над правними джерелами, над літературою питання; доповіджувано про працю в архівах; зачитувано звідомлення членів Комісії, рецензії на нову наукову літературу, то-що.

В 1921 році (всього 34 засідання):

С. М. Іваницький-Василенко. Джерела магдебурзького права Литви та Вкраїни.

Він-же. Догматичне вивчення джерел магдебурзького права.

І. І. Мінаков. Фінанси Гетьманщини (3 доповіді, 2, 9 та 16 травня).

В. І. Щербина. Статті Богдана Хмельницького (7 вересня).

П. К. Бонташ. Час видання провінціяльних привileїв вел. княз. Литовського (1 й 8 листопаду).

В 1922 році (26 засідань):

С. М. Іваницький-Василенко. Закони про опіку над недолітками в джерелах магдебурзького права міст Литви та Гетьманщини (25 квітня та 13 червня) — друкується в цьому збірнику.

Л. О. Окиншевич. Генеральна Військова Канцелярія України за перших часів існування (1722-1727) (16 листопаду).

В 1923 році (20 засідань):

С. Г. Борисенок. Поток і вигнання Руської Правди (19 квітня).

Він-же. Підпалювання в Правді Руській (1 листопаду).

Він-же. Конокрадство в Правді Руській (15 листопаду).

Л. О. Окиншевич. Московські Прикази XVII ст. в їх відношенні до Гетьманщини (24 травня).

Проф. П. В. Клименко. Організація праці в українських цехах (22 листопаду).

Н. В. Масляников. Уряд возного в Литовськім Статуті (13 грудня).

В 1924 році (29 засідань):

І. М. Балінський. Імунітет у середньовічній Польщі (3 січня).

Г. Л. Попов. Луцький Трибунал (31 січня та 14 лютого) — друкується в цьому збірнику.

Він-же. До історії сусідства на Правобережжі (25 вересня).

Л. О. Окиншевич. Рада старшини на Гетьманщині (14 травня) — надруковано в IV книжці „України“ за 1924 рік.

І. Ю. Черкаський. Громадські (копні) суди на Литві та Вкраїні (21, 28 лютого, 6, 13 березня, 21, 28 травня, 4, 11, 19, 25 червня, 10, 17 вересня, 1, 15, 28 жовтня, 4, 18 листопаду, 2, 16, 23 грудня).

В 1925 році (перша половина) (16 засідань):

Голова Комісії акад. Н. П. Василенко. Пам'ятник українського права XIII століття (23 січня) — друкується в Ювілейному Збірнику Товариства імені Шевченка у Львові.

Л. О. Окиншевич. Наука історії українського державного права. I. Княжа доба — готово до друку.

Він-же. Наука історії українського державного права. II. Литовська доба (25 травня).

Він-же. Приказ „Малая Россия“ Московської держави XVII ст. (4 березня) — друкується в „Україні“.

І. Ю. Черкаський. Громадські (копні) суди на Литві та Вкраїні (18 лютого).

В ін-же. Поволання над трупом забитого (13 квітня) — друкується в цьому збірнику.

С. М. Іваницький-Василенко. Державське землеволодіння давньої польської шляхти на Гетьманщині (19, 25 березня, 1, 8 квітня) — друкується в „Науковому Збірнику“, що виходить при 1-му Відділі Академії Наук під ред. акад. М. С. Грушевського.

Починаючи з 1925 року, Комісія улаштовує приблизно раз на місяць прилюдні засідання. Їх одбулося поки-що троє. На двох з них (в лютому і в березні) член Комісії І. Ю. Черкаський прочитав вступні розділи своєї монографії про „Громадські (копні) суди на Литві та Вкраїні“; на третьому (18 травня) член Комісії І. М. Балінський зробив доповідь про „Умовне землеволодіння в Польщі“ (до історії феодалізму в Польщі, Литві та на Вкраїні).

В 1921 році член Комісії В. І. Щербина мав од Комісії командування в Чернігів, де йому доручено ознайомитись у музеї В. В. Тарновського з друкованним в 1659 році примірником гетьманських статтів. В. І. Щербина зняв копію з примірника і фотографії з нього.

Члени Комісії І. Ю. Черкаський та Л. О. Окиншевич увесь час працювали над рукописами О. М. Лазаревського та М. О. Судієнка в бібліотеці колишнього університета св. Володимира. Тепер порушено питання перед відповідними органами влади, щоб їх командировано до Москви, Ленінграду та Харкова для ознайомлення з тамтешніми архівами з боку вивчення українського права.

Секретар Комісії **Лев Окиншевич.**

Карний зміст „потока“ Руської Правди.

Виучуючи різні види кар, відомих у стародавню добу історії руського карного права, не можна проминути карного інституту, що за його згадує простора Руська Правда під назвою „поток“, у статтях про розбій (Карамз. сп., ст. 5), про конокрадство (ст. 31) та про підпал (ст. 97¹). Поток, що спадав на злочинця, різко відрізняється на тлі грошових штрафів, переважного у Руській Правді виду кар. Тільки-ж і Руська Правда не відповідає на запитання, в чому саме полягає карна істота „потока“, як він відноситься до інших персональних кар, яке місце займає він у загальному розвиткові різних кар. Це, вкупі з браком безпосередніх по тогочасних пам'ятках указів на „поток“, як кару за зазначені вище злочинства, з'ясовує і труднощі вдосконалити карний зміст „потока“, і надзвичайну різноманітність поглядів на це в історично-правничій літературі, цьому питанню присвяченій. Отож, спитаючись роз'яснити цю „загадкову“ кару, як каже проф. Н. А. Максименко, треба, перш за все, зібрати всі, що єсть, наукові погляди на це питання; тимчасом аж досі цього в повній мірі не зроблено.

I

Почнімо з Еверса, одного з засновників історії руського права. Його погляд не сталий. „В позднейших законах (тоб-то в Рус. Правді),— каже він,— мы находим, что тайный убийца выдаваем был князю с женою и детьми на поток; слово, которое означает заточение, изгнание, отлучение от общества (вероятно, посредством продажи в чужую землю), также заключение в темницу и, следовательно, не содержит в себе понятия смертной казни“²). В іншому місці, перекладаючи текста статті про „разбой безо всякия свады“ (Кар. 5), Еверс передає „поток и разграбление“ через „заточение и разграбление“³), та ще, у випадкові конокрадства й підпалу току — як „выдача князю головою“⁴).

¹) Христоматія по історії русского права, проф. Владімірського-Буданова, вип. I. Київ. 1908. „Правда Русская“ (списокъ Карамзинскій), стор. 32, 39, 57.

²) Эверсъ. Древнѣйшее русское право въ его историческомъ раскрытии. Переводъ Платонова. Спб. 1835, стор. 256, прим. 11.

³) Эверсъ, стор. 373.

⁴) Эверсъ, стор. 409.

Попов, що присвятив був карному праву Руської Правди окрему розвідку¹) гадав, що Еверс мав поток за ув'язнення („заточение“)²), хоч насправжки той визнавав поток за невизначену кару. Порівнюючи окремі місця літописів, де вжито слів „поточити, заточити“, Попов гадає, що слово поток значить „изгнание из области, но вместе с тем, определялось ли изгнанинику жить в одном месте, заключить нельзя... Вероятно, в первое время преступника выключали из мира, изгоняли, лишали всех прав (vogelfrei) и всякий был вправе убить его; ...но в некоторых случаях народ сам наказывал преступников... Народ мстит произвольно, еще нет определенных казней по родам преступлений, точно также и князь. Он или выдает преступников народу, или убивает сам, или обращает в холопство... Эти неопределенные казни назывались общим именем потока и разграбления“.

Цілком певну думку про „поток“ висловив Калачов у своїй відомій праці про Руську Правду (1846 р.). Грунтуючись на тому, що в одному з списів Руської Правди (на превеликий жаль, не зазначено, де саме) замість терміну „поток“ ужито „изгнание“, Калачов уважає, що винного в розбої, конокрадстві та підпалі карано вигнанням та „розграбленням“ його майна³).

На думку Деппа⁴), хто толкуватиме „поток“, як вигнання, що робить Калачов, той суперечитиме статтям про цю кару: адже там сказано, що винного віддавано князеві на поток. „Мне кажется, — робить він висновок, — вернее объяснение этого слова Эверсом, который под ним понимает отдачу преступника в рабство князю“.

Глибшу та довідливішу спробу а'ясувати істоту „потока“ робить Богдановський⁵). Він думає, що найбільше рації має Попов, уважаючи поток за невизначену кару. Проте, на думку Богдановського, з первопочатку поток—це справді було тільки вигнання по-за межі громади; цьому відповідає філологічне значіння цього слова; вигнання здійснювано й згодом за історичних уже часів, тільки в пізніших актах його висловлювано так: „выбить вони з земли“. В „потоку“ виявляється ідея кари по суті, як лиха, що вчиняли злочинцеві за теє лихо, яке він сам заподіяв, і, до того, лиха особистого, а не тільки такого, що спадає на самісіньке майно його. Та виявляється ця ідея у формі невизначеній, залишаючи наче-б у себе сліди помсти, самоволі з боку того, хто карає. Проте, з цього змішаного, невизначеного напівправничого явища, згодом розвинулася та складася цілковита система особистих кар, що панують у пізніших наших законодавчих пам'ятках; мало не

¹) Поповъ. Русская Правда въ отношении къ уголовному праву. М. 1841.

²) Поповъ. Зазн. розвідка, стор. 65.

³) Калачовъ. Предварительный юридический свѣдѣнія для полнаго объясненія Русской Правды. Изд. П. М. 1890, стор. 16.

⁴) Деппъ. О наказанияхъ, существовавшихъ въ Россіи до царя Алексея Михайловича. Спб. 1848, стор. 60.

⁵) Богдановскій. Развитіе понятій о преступлении и наказаніи въ русскомъ правѣ до Петра Великаго. М. 1857, стор. 56.

всі вона полягають у „потоке и разграблении“, як у своєму найпростішому та невизначеному первотворі.

Ланге¹⁾, вважаючи „разграбление“ за позбавлення майна, гадає, що вдосконалити зрозуміння „потока“ річ важча. З трьох статтів Руської Правди, де вжито цього слова, виходить, що покарання на поток починалося з видачі винного князеві та що речівник „поток“ має спільний корінь із діесловом „поточити“, яке відповідає слову заслати (про це свідчать деякі місця літопису). Теж саме значіння має діеслово „расточити“. Слово „поток“ визначає заслання, може й з ув’язненням. Отже, розбишаку не тільки майна позбавляли, ба навіть іще й особисто карали. Проте, трохи далі, Ланге каже, що „не подлежит, кажется, сомнению, что в период Правды, преступники за убийство на разбое без всякой свады приговариваемы были к лишению жизни“.

Леонтович²⁾ уявсь був розглядати питання про карний зміст „потоку“ інакше трохи, а саме, порівнюючи Руську Правду з Литовським Статутом. „Потоку и разграблению“ — карам Руської Правди за розбій, — відповідає „страченье шыи, выволанье и грабеж“ литовського законодавства. „Поток и разграбление“ призначувано за ті самісінькі злочинства, що Статут карав їх „страченьем шыи, выволаньем и грабежом“. Можна гадати, що „поток“ це не тільки вигнання й не тільки віддання до холопства. Князь міг вигнати винного, віддати його у холопа або на „выкуп“. Нарешті, „поток“ міг визначати теж саме, що в Литовському Статуті названо „страченье шыи“. Будь-що-будь, таке значіння має „выволанье“, очевидячки, подібне до „потока“. Поток узагалі звязаний із стародавнім громадським побутом. З нього був один із засобів, щоб охороняти спокій громади. Шкідливих членів вона, громада отая, не терпіла й викидала з свого оточення. Злочинця, засудженого на „поток“, можна було скарати на смерть або видати у раби князеві та приватним особам. „Потоку“, — стверджує Леонтович, — не можна надавати одного якогось значіння, як це робить, приміром, Ланге, визнаючи „поток“ за заслання з ув’язненням.

На думку Сухова³⁾, істота „потока“ за стародавньої доби полягала у тому, що злочинного члена громади виганяли були поза межі її; пізніше це називалося „выбити из волости вон“. Відколи закликано князів, вигнання або заслання перемінилися на віддання злочинця князеві, щоб заслати його. „Разграбление“, що за Руською Правдою сполучалося з „потоком“, було позбавлення злочинця всього або частини майна; це майно, як позовника було завдоволено, або забирає князь, або його ділила сама громада, знов-же й тут певна частка йшла на користь

¹⁾ Ланге. Исследование об уголовномъ правѣ Русской Правды. Спб. 1860, стор. 126.

²⁾ Леонтовичъ. Русская Правда и Литовский Статутъ. Кіевъ. 1865 (Відбиток з „Університ. Извѣстій“), стор. 22, 23, прим. 4.

³⁾ Суховъ. Обычно-народныя и княжескія наказанія по древне-русскому уголовному праву. Юрид. Вѣсти. 1873 г., дек., стор. 8.

князеві. Отже, злочини: „разбой безо всякия свады, підпал і конокрадство“ підлягали найвищій карі, що її була знала Руська Правда, бо всі інші кари не позбавляли злочинця всього майна, та не сполучалися з позбавленням волі.

Надзвичайно цікаві міркування про „поток“ висловлює проф. Фойницький¹⁾. Цю найдавнішу персональну кару,—каже він,—як свідчать джерела, могли здійснювати дуже різноманітно, отож її треба вважати не за кару, що має визначені всі її ознаки, але тільки за зерно багатьох персональних кар, котрі з неї повстали. Право „потока“ визначало право розпоряджати особою винного волею князя або народу, отже, одного разу злочинця карали на горло, другого — за одинаковісінький злочин виганяли, третього — засилали, ув'язнювали, ба навіть понево-лювали. Важко вирішити, чи розвинулася-б у руському праві ідея вигнання без монгольського „ига“, що всенікій народ обернуло було на мало не невільників. Певна річ, втрата цього невільничого становища була не дуже важка. Своєрідний суспільний устрій слов'янства не аби-як перешкоджав був розвиткові цієї ідеї. Слов'яни, на величезних просторах осівши, повторювали тут багато споріднених між собою по-літических одиниць. Кожна з них охоче приймала до себе членів іншої; вони повторювали одна одну мовою, вірою, звичаями; від найдавніших часів дуже поширений був звичай переходити з одної землі до другої на службу або для чого іншого; життя наших предків, коли порівняти його до життя класичних, ба навіть германських народів, надто вже кочовий характер мало. Справді, в нашему суспільному житті був міцний чинник, що намагавсь прищепити нам ідею вигнання. То було візантійське духівництво. Але-ж цей вплив духівництва за своєрідних умов нашого життя не був дужий. Отож і таким шляхом вигнання в нас не закорінилося. Як-би з „потоку“ Рус. Правди справді було вигнання, то доховалися-б і сліди того, чи розуміли тут вигнання по-за межі всієї держави, а чи самої тільки громади; потім ця кара мабуть розвинулася-б. Згодом „выбитие вон из земли“ значило вислання з волости, по-саду або села, не сполучалося з „разграблением“ майна, і його треба вважати не за наслідок „потока“, ба за вістуна нової кари, а саме, заслання, що повстає на Московщині наприкінці XVI-го століття.

Фельдштейн, автор монографії про заслання²⁾, гадає, що більше рації визнати „поток“ не за вигнання, ба за загальну ще й невизначену карно-правну формулу; а вже, мовляв, ця формула надає князеві або народові право обрати ту чи іншу кару. Отак думаючи, автор аж ніяк не заперечує те, що в карній практиці стародавньої Руси була кара вигнанням; що-правда, на його думку, кара ця не має особливого права на називання „поток“.

¹⁾ Фойницький. Ученіє о наказанії въ связъ тюремовѣдніемъ. Спб. 1889, стор. 192.

²⁾ Фельдштейнъ Ссылка, М. 1893, стр. 125.

Жижин підтримує погляд Богдановського¹⁾). По найдавніших пам'ятках руського карного права немає ані згадки про заслання в сьогочасному розумінні цього слова; з їх ми довідуємося тільки, що був тоді на Русі своєрідний інститут усунення — „поток“. Цей поток сполучавсь здебільша з „разграблением“, а далі і з „выбитием вон из земли“. Краще вважати „поток“ за невизначену санкцію. Вона, як бачимо це з літопису, могла між іншим здійснюватися в тім, що злочинця усували звідти, де він жив.

Н. А. Максимейко зазначає, що й досі з „потока“ загадковий та не до краю з'ясований вид кари²⁾). Текст Рус. Правди не має даних, щоб з'ясувати, чи справді вважає вона „поток“ за вигнання або за заслання. Арт. 5 Карамз. сп. писано не про всі суспільні класи, а про „людей“, у спеціальному значенні — членів верви. Видати розбішаку на „поток“ — це значило усунути його з верви. Людина, що в неї відібрано будинка, сконфісковано майно, не могла далі залишатися там, де й досі жила; вона мусіла віддалитися. Вихід злочинця із складу верви являв собою не стільки самостійну кару, як був натуральним наслідком „разграбления“, або конфіскації. Особисті кари знають не тільки літописи, але й Руська Правда. Тільки шукати їх треба не по тих артикулах, що говорять про поток, але по інших (арт. 135, та інш., Кар. сп.). Ці кари були відомі нашим предкам задовго до Рус. Правди.

Зовсім окремо стоять думка проф. Сергєєвича³⁾. Вплив грецько-римського права з'ясовує, чому в Руській Правді є „поток и разграбление“. На підставі самого тексту Р. Правди ця кара не зовсім зрозуміла. Щоб роз'яснити її, треба удатися до пам'яток візантійського законодавства. Порівнявши слов'янські переклади візантійських збірників громадського законодавства з оригіналом, виявляємо, що там, де в оригіналі мовиться про конфіскацію й заслання та вжито виразу: „publicatis bonis relegantur“, в слов'янському перекладі стоять: „разграблены бывше, да изженуться“. Поняття „конфіскации“ перекладач передав через „разграбление“. Той-таки вираз зустрічаємо й в Р. Правді, де під „потоком и разграблением“ теж треба розуміти конфіскацію майна злочинця й заслання його на замкнення. Значить, „поток и разграбление“ — це новий вид кари, що повстав підо впливом Візантії. Це не „вира“, але втрата всього майна й волі. Виплата вири звільняє злочинця зовсім від переслідування, тут-же усе чисто майно конфіскується та самого його віддають на „заточение“ (поток, поточити). Однак, цю думку про „поток“, як заслання, не зовсім додержано. Кажучи про „выбитие“ злочинців намісниками в XVI стол. (Губн. грам. 1549), проф. Сергєєвич робить такі висновки: „здесь соединены система Рус. Правды и публичное наказание в форме кнута и выбития из земли,

¹⁾ Жижинъ Ссылка въ Россіи Журн. Мин. Юст. 1900, янв., стор. 40, 41.

²⁾ Максимейко. Мнимые арханизмы уголовного права Русской Правды. Вѣстникъ Права, 1905 г., № 4, стор. 181 і далі.

³⁾ Сергєєвичъ. Лекціи и изслѣдованія по древней истории русского права. Спб. 1910, стор. 405 і далі.

которое, надо думать, было известно и более отдаленной древности... Изгнание относится к одному из самых древних видов лишения свободы. Оно называется „выбитием из земли“. „Выбить из земли“ значит выгнать преступника из пределов княжения“. Отже, проф. Сергеевич визнає „поток“ і за вигнання і за заслання.

Німецький вчений, проф. Бонського університету L. Goetz¹⁾, що випустив у світ чотиритомну розвідку про Рус. Правду, аналізуючи окремі види злочинств, торкається й „потока“. Goetz слова: „поток, поточити“ перекладає через *Verbannung verbannen*²⁾; цей термін він розуміє в значенні вигнання (*Landesverweisung*)³⁾.

Погляди проф. Владимира-Буданова що-до „потока“ висловлено почасти в його „Обзоре“, почасти в його коментарях до окремих артикулів Рус. Правди в „Христоматии по истории рус. права“. „Поток“ це баництво (*bannissement*) (втрата охорони законів), що завсіди сполучається з конфіскатою; „поток“ в інших списках — „погнаніе“. Це покарання заступає „виру“, що, згідно з арт. 16 акад. сп., платив раніше тільки вбивця (без допомоги громади)⁴⁾. У західно-руському законодавстві „поток“ залишився аж до XVII стол. Й називався там „родонія“ (латинське перекручування слова „погнаніе“) і „выволанье“ з землі. Хоч тут не зазначається „разграбление“, але-ж воно припускається, як необхідний наслідок „потока“⁵⁾. Вираз „поточити“ (ст. 97, Кар. сп.) показує, що „поток“ і конфіскація майна остільки тісно сполучені одне з одним, що одне слово заступало друге, як тотожне. З конфікованого майна завдовольнювано скривженого, решта-ж ішла на користь князів⁶⁾. В „Обзоре“ про поток сказано так: „Потоком называется лишение личных прав, а разграблением — лишение прав имущественных; и то, и другое составляет одно наказание, а не два вида наказаний; хотя в одном случае (Кар., 31) упомянут один поток без разграбления (именно, за конокрадство) но в другом случае термин „поточити“ употреблен в смысле разграбления (ст. 97, Кар.). Поток и разграбление не только заменили виру за предумышленное убийство, но распространены на конокрадство и поджог, а практика распространила это наказание и за политические преступления; несомненно, что и за татьбу, при несостоятельности, следовало то же. Первоначально поток и разграбление имели неопределенное значение: с лишенным прав, с его семьею можно было сделать что угодно (Новг. Літоп. I, 1209 р., 1230 р.)... Разграбленное имущество иногда делили „по всему городу по 3 гривны“; в княжестве оно поступало князю... Из этой неопределенной сущности потока уже в эпоху Рус. Правды развились все

¹⁾ Goetz. Das Russische Recht (Русская Правда). В. I-IV, 1910-1913.

²⁾ Goetz. Das Rus. R. B. III, стор. 26, 140, 331.

³⁾ Goetz. B. IV, стор. 130: „Wir haben es hier einheitlichen Strafe zu tun, die aus Hälften besteht; die Landesverweisung ist eng verbunden mit der Wegnahme von Hab und Gut es ist die Entziehung der persönlichen Rechte wie der Eigentumsrechte.“

⁴⁾ Вл.-Будановъ. Христоматія, 1908 г.. вып. I, с. 32, прим. 12.

⁵⁾ Вл.-Будановъ. Христ., в. I, с. 39, прим. 46.

⁶⁾ Вл.-Будановъ. Христ., в. I, с. 57, прим. 124.

виды уголовных кар¹). Кара за окремі злочини була втрата прав („поток“ — втрата особистих прав, „разграбление“ — втрата майнових прав); причому, могло бути вжито й позбавлення життя, але звичайно було тільки позбавлення волі; злочинця поневолювано князеві (Догов. смол. кн. 1229 р., ст. 11); якщо злочинець не мав змоги виплатити грошову кару, або штраф, то його поневолювано було князеві, або скривдженому.

Лонгінов, автор найновішої роботи про кару на горло за стародавньої доби, торкається й „потока“²). Між іншим, він зазначає деяку суперечність у з'ясуванні „потока“, що дав проф. Владимирський-Буданов. „Первоначально поток и разграбление имели неопределенное значение“... — Притягуються події XIII стол. Далі проф. Влад.-Буданов пише: „из этой неопределенной сущности потока развилось уже в эпоху Рус. Правды название“ — причому зроблено посилання на події XI й XII стол.³). На думку Лонгінова, істота „потока“ завсіди полягала у вигнанні. Поневолення злочинця князеві, що Влад.-Буданов визнає за один з головних видів „потока“, не має з ним нічого спільногого. Віддати відповідача на „поток“, це зовсім не те, що „видача головою“, про що ми можемо скласти цілком певне уявлення з найпізніших даних. Заможного відповідача, що підлягав карі на горло, було видавано позовників попереду, щоб повернути збитки... Коли не було застережень, вираз „выдать головою“ часто припускає кару на горло, як свій останній наслідок... В іншому місці Лонгінов зве „поток“ засланням⁴). Артикул Рус. Правди про підпал припускає, що палій завдовольняє скривдженого, сплачуючи йому вартість спаленого майна. Як вичерпано засоби що-до завдовolenня скривденого князь накладував на винного кару — „поток“, а саме заслання. Коли злочинець був неспроможен виплатити, князь, в Новгороді-ж та в Пскові — віче, могли покарати його на горло, щоб він спокутував свій злочин. У XIII стол. були ще зразки звільнення засудженого на „поток и разграбление“ від кари. В Новгороді, з деякими обмеженнями й у Пскові, вічу належала влада позбавляти життя неспроможного важливого злочинця.

З поданого огляду міркувань, висловлених в історично-правничій літературі що-до карного змісту „потока“, видно, що найбільш визнано думку про „поток“ як невизначену кару. Цієї думки додержуються Еверс, Попов, Богдановський, Леонтович, Фойницький, Фельдштейн, Жижин та, почасти, Владимирський-Буданов. Правда, ці вчені не в усьому межи собою згоджуються. Так, Богдановський гадає, що спочатку „поток“ був вигнання, але за часів Просторої Руської Правди набув невизначеного змісту; навпаки, проф. Владимир.-Буданов гадає, що „поток“, з самого

¹) Влад. Будановъ. Обзоръ исторії рус. права, 1908, с. 328.

²) Лонгиновъ. Смертная казнь въ удѣльный периодъ. Жур. Мин. Юст. 1916, № 7—8; № 8, стр. 259.

³) Лонгиновъ, зазн. розк., № 8, с. 259, прим. 2.

⁴) Лонгиновъ. Смертная казнь. Журн. М-ва Юстиції, 1916, № 8, стр. 262.

початку, мав невизначений зміст. Інші вчені визнають „поток“ за примусове усунення злочинця в формі заслання та вигнання. Калачов і Goetz визнають „поток“ за вигнання; Сухов, Максимейко й Лонгінов — за заслання та вигнання; Сергєєвич — за заслання — інститут візантійського походження.

Різниця поміж цими двома напрямками тому вагу по суті має, бо невизначеність карного змісту „потока“ розуміється так, що в д. князевої сваволі залежало — відпустити злочинця за викуп, вигнати, заслати, вкинути у в'язницю, поневолити, й, нарешті, скарати на горло. Та в чому-ж саме основна ідея „потока“, чи можна в змісті його знайти моменти, що зміняли його первісну існість, чи справді „поток“ був остильки безмежний, — на ці питання ми або зовсім не знаходимо відповіди, або знаходимо невиразне та мало не завсіди недостатнє роз'ясніння.

Перш за все, почувається необхідність, вирішуючи питання про карний зміст „потока“, з'ясувати юридичне значіння самого терміну „поток“, оскільки він знайшов свій одбиток у старо-руському письменстві. Власне кажучи, в літературі здавна робилися вказівки на тісний зв'язок цього терміну з старо-руською мовою й подавалися окремі цитати з джерел, що можуть з'ясувати його; але всі ці вказівки були надзвичайно уривкові, нечисленні, несистематичні й через те непереконливі й спірні. Тому необхідно проаналізувати з філологічного боку термін „поток“ та перевірити його правниче значіння на підставі тих фактів старо-руського юридичного життя, де він знаходив своє здійснення.

II.

Слово „поток“, що набуло в Рус. Правді значіння правничого терміну, взято, безперечно, з живої мови.

„Поток“ походить від дієслова тъчи, течь — тоб-то порушатися, прямувати, пориватися, бігти.

— Андрієви же дворському сердце крѣпко имущю, нездравие же тѣло его обдеръжаще и руцѣ, потекшу (потокше) же ему въ ратные, копие упусти и замало не убъенъ бысть (Іпатський Літ., 1251 р.).

— Романови же пришедшу ко граду и Литвѣ, потекши (потокши) на градъ Литвѣ, ни видѣша ништо же, токмо и головнѣти, псы текуще по городищу (Іп. літ., 1258 р.).

— И тече на мѣсто Кузмище Киянин, оли иѣтуть князя, идѣже убъенъ бысть (Іпат. літ. 1175 р.).

— Едулю Доброславу во единой сорочьцѣ, гордящу, ни на землю смотрящю, Гамоганомъ же текущимъ у стремени его (Іп. л. 1240 р.).

— Тако скорый текый и donde пещеры оноя (Чтенія Моск. Общ. Ист. и Древн. Рос., 1879 г., кн. I, Житіе Феодосія).

— Тогда изник видѣть, и познавъ князя его соуща, и въ страсѣ бывъ не отвръзе вратъ, нъ блаженоумоу съповѣдать тече (Чт., Жит. Феодосія).

— А инь нагъ течеть въ огнь, показующе крѣпость сердецъ своихъ царемъ своимъ (Послан. Даниила Заточника, Чтенія, 1883 г., кн. 3, стр. 16).

— Яко же кони, текуще въ стадѣ, другъ другу ретящеся преспѣваютъ, тако и вы ревнуйте святых отецъ подвигу (Похвала св. мученикъ.—Памятники др. рус. словесности, изданіе [Калайдовича, стр. 130].

— Данило... видѣ бо люди своя текуща и обнажи мечь свой, возгна ѿ, и тѣмъ не прия градъ (Іпат., 1254 р.).

Отже, абстрактна існість „потока“ визначає все, що тече, віддаляється. Поток — це струмок, течія.

— Радуйтесь, Борисе и Глебе богоудрая, яко потока точита от кладезя водъ живоносныя (Жит. Бориса и Глѣба).

— Обаче послушай гласа моего и постави сосудъ сердечный под потокомъ языка моего, да ти накапнет сладости словесныя (Посл. Дан. Заточн., Чт. 1883 г., кн. 3, стр. 11).

Той самісінський корінь, що поток, поточити, має ще й другий термін расточение, расточити; різниця тільки відтінкові: приставка „рас“ указує на те, що тече, рушиться одночасно якась велика кількість різними напрямками.

— Они же рѣша: „разъгиѳвася Богъ на отци наши, и расточи ны по странахъ грѣхъ нашихъ ради, и предана бысть земля наша хрестьяномъ“. Онъ же рече: „то како вы инѣхъ учите, а сами отвержени отъ Бога и расточени? Аще бы Богъ любилъ васъ и законъ вашъ, то не бысте расточени по чужимъ землямъ, еда и намъ тоже мыслите прияти (Лавр. літ., 986 р.).

— И посла на ня Римляны, грады ихъ разъграбиша, а самѣхъ расточиша по странамъ и работаютъ в странѣхъ (Пов. врем. літ., 986 р.).

— (Владимиръ) посла пред ними слы, глаголя сице царю: „се идуть к тебе Варязи, не мози ихъ держати въ градѣ, оли то створять ти зло, яко и зде, но расточи я разно, а сѣмо не пущай ни единого (Лавр., 980 р.).

— Слышавъ то Ярославъ въльхвы ты и приде Суждалю, изъима вольхвы, расточи, а другія показни (Пов. врем. літ., 6532 р.).

— Чада Божая расточеная събереть въ едино (Срезневскій. Матеріалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ. Остром. Еванг.¹⁾)

— По единому расточить е (Срезневский, Мат. Пандекты Ант. XI в.).

— Се уже третье наведе на землю Русскую, его же грѣха дабы и Богъ простиль, занеже много хрестьянъ изгублено бысть, а друзии пополонены и расточени по землямъ (Лавр. л., 1094 г.).

— Не терпяше бо Господь Богъ зрести на нечестивыя и поганыя, видяще проливающа кровь христіянскую аки воду; ініи же расточени отъ нихъ по чужимъ землямъ. Тогда бо воздастъ комуждо по дѣломъ ихъ (Ша Псковська Літ., 1265 р.).

У кормчій латинський термін alienatio перекладено через расточеніе.

¹⁾ Тут та нижче ми наводимо ті речення, які знаходяться в „Матеріалах“ під словами поток, расточеніе заточеніе і т. н.

— Аще не явиться ни единъ же поуть расточениіа, разве
могый раздроушити людъскій дъмъ (Матеріали Срезневського).
Нарешті, ще є термін споріднений „потоку, поточити“, — це
„заточение, заточити“.

— Се бо глаголаху, на заточение хочет тя посылати (Жит. Феодосія).

— Олегъ же выбеже изъ Рязаня, а Мъстиславъ створи миръ съ Рязаньцѣ, и поя люди своя, яже бѣ заточил Олегъ (Іп. л., 1096 р.).

— Томъ же лѣте приведе Володимиръ съ Мъстиславомъ вся бояры Новгородъскыя Кыеву, и заводи я к честьному кресту, и пусти я домовъ, а иныя у себе остави; и розгнѣвася на ты оже то грабиши Даньслава и Ноздрьчу, и на сочъскаго на Ставра, и затоци я вся (Новг. Синод. л. 1118 р.).

— И заточиша Якуна в Чудъ с братомъ, окованъше и руце ко шни (Новг. л., 1114 р.).

— Много пострадаша человеци отъ него въ держание его, и сель избыша, оружья и конь, друзии же роботы добыща, заточенія же и грабления не токмо простъцемъ, но и мнихомъ, игуменомъ, и ерѣмъ (Іпат. л., 1172 р.).

— Галичани же накладъше огнь сожгоша ю, а сына ея в заточение послаша (Іпат. л., 1173 р.).

— Его же емь Святополкъ в Туровъ заточи, аще бы Владимиръ Монахъ на сего не восталъ, его же оубояхся Святополкъ (въстаніа на ся), скоро възврати с честю игумена в Печерскій монастырь (Памятники рус. литер., изд. Яковлевымъ, Спб 1872, стр. CLVI).

— А про полонъ, кто где заточенъ, или человѣкъ, или конь Русский и Новгородъскій, то исправи (Дог. грам. Новгор. с кн. Яросл. Яросл. 1270 р.).

— (Король Андрей) послав и я Володислава в Галичи, заточи и, и в томъ заточенъи умре (Іпат. 1211 р.).

— Оумершю царю заточившему ны въ Патомъ („qui pos transmisserit“, Прохир. Жит. Іоан. Богослова XLV; Мат. Срезневського).

— Затвори дверь... и затъче (Мат. Срезневського).

— И послаша его на заточение на Лаче озеро, идеже бѣ Данило Заточеник (Соф. I-я літ., 6887 р.).

— Данила Заточеника моленіе (Сл. Дан. Зат., спл.с. Ундорського).

Отже, слово заточити і ті, що від нього походять, засновано на загальному родовому значенні руху, віддалення (течь, тьчи), але-ж тільки це віддалення має визначений напрямок. Заточити — означає віддати у визначене місце.

Вище наведені витяги з різноманітних пам'яток старо-русського письменства, сучасних Рус. Правді, як-найкраще показують, що слова поточити, заточити, расточити походять від загального кореня й виявляють ідею руху, віддалення. Але якщо виділити в джерелах ті місця, де ці слова набувають, подібно як „поток“ у Рус. Правді, характеру карноправних термінів, що відбивають уже ідею покарання, то

треба зазначити, що їм, з погляду карного змісту їхнього, бракує певної визначеності.

Наприклад, *расточити* розуміється не тільки як вигнання (див. вище), ба ще й як заслання.

— Изяслав же послушавъ ихъ, отъима у него имѣніе, и оружье и конѣ, и дружину его исковавъ расточи (Лавр. л., 1149 р.).

— Олегъ же по приятьи града, изоима Ростовцѣ и Бѣлозерци и Суждалъцѣ, искнова, и устремися на Суждалъ: и пришедъ Суждалю, и Суждалъци дашаася ему; Олегъ же омиривъ городъ, овы изоима, другыя расточи, имѣніе ихъ взя (Іпат. 1096 р.).

Про долю оцих „расточених“ літопис каже:

— (Мстислав) поя люди своя, яже бѣ заточилъ Олегъ (Іпат. 1096 р.).

Здається, термін „заточение“, в юридичному розумінні віддання когось до певного місця (заслання), досить додержано. Тільки-ж і його частенько заміняють терміном „поточение, поточити“.

— Заточи князь Великий Мъстиславъ князи Полотскія и с княгинями ко Царюграду (Соф. I літ., 6638 р.).

Ці самі події Іпатський літопис так описує:

— И се же лѣто поточи Мъстиславъ Полотскій князѣ, с женами и с дѣтми, в Грѣки, еже преступиша хрестьное целование (Іпат. 1130 р.).

Хиткість цього терміну з боку карного змісту ще краще видно з одного місця в „Житії препод. Теодосія“. Кн. Святослав якось розпалився був на Теодосія:

— И якоже отътоле промъчеся вѣсть, еже на поточение осоуженному быти блаженому.. Се бо глаголаху на заточение хотеться посылати... Се же слышав блаженый, яко о заточении его рѣша, возрадоховася духомъ... Жадааше бо вѣло еже поточеноу быти (Жит. Феод.).

Джерела вживають терміна „заточение“ у випадках, які викликають сумнів, чи справді взято тут на увагу саме заслання, а не вигнання.

— (В 1140 р.) взидоста княжича два ись Цареграда заточени были Мъстиславомъ, великымъ княземъ Кіевскимъ: зане не бяхуть его воли и не слушауть его (Іп. 1140 р.).

Важко визнати Царгород за таке місце заслання, де князь Мстислав міг-би їх тримати у в'язниці, або хоч позбавити їх змоги вільно пересуватися... Як каже Татіщев, імпер. Іван призначив їм утримання і вони, йому служачи, одважно воювалися проти арабів. Є певні вказівки, що руських політичних вигнанців у Царгороді приймали гостинно.

— (В 1162 р.) выгна Андрѣй епископа Леона ись Суждаля и братью свою погна Мъстислава и Василька, и два Ростиславича сыновця своего, мужи отца своего передни... Въ том же лѣте идоста Гюргевича Царюгороду, Мъстиславъ и Василко, с матерью, и Всеволода молодого пояса со собою третьего брата, и дастъ царь Василкови в Дунаи 4 города, а Мъстиславу дастъ волость Отъслана (Іпат. 1162 р.).

Так само приймали на Русі візантійських політичних вигнанців:

— Прибежа ись Царягорода братанъ царевъ кюръ Андроникъ къ Ярославу у Галичъ, и прия и Ярославъ с великою любовою, и да ему Ярославъ неколико городовъ на утешение (Іпат. 1165 р.).

Нарешті, що до карного значіння терміну „поток“, то часом він виявляє ідею заслання.

— Въ то же лѣто потоциша Кыеву къ Всеволоду Коснятину Микулъция, и пакы по немъ имѣхъ мужъ б; оковавше Полюда Къснятиниця, Дъмъяна и инѣхъ колико (Новгор. I літ., 1140 р.).

— И поточи я князъ к отцу, а по инѣхъ сребро поимаша бещисла (Новг. 1209 р.).

— Того же лѣта князъ Ярослав я Якуна Зубуломиця, а по Фому посла по Доброшиниця, по Новоторжскій посадникъ, и оковавъ потоци и на Пъхвѣрь (Новг. 1215 р.).

— Князъ же Мъстиславъ приде в Новыгородъ безъ нихъ; и я Станимира Дърновиця с сыномъ Нездилою и оковавъ потоци, и товаръ поима бещисла, и опять пусти (Новг. 1217 р.).

— Князъ же исковавъ, поточи я в Переяславль (Новг. 1233 р.).

В інших випадках „поток“ значить вигнання:

— (В 1140 р.) упорозьняся Мъстиславъ от рати, и помяну первѣи посла по Кривитьстѣм князѣ по Давида, по Ростислава, и Святослава и Рогъволодича два, и усаже у три лодыни поточи и Царюграду за неслушание ихъ; а мужи свои посажа по городомъ ихъ (Іпат., 1140 р.).

Вище висловлено міркування, що „поток“ до Царгорода не можна за заслання вважати. Адже з Царгорода не було місце для заслання. „Цареград“ означає всеніку грецьку країну — Візантію. Іншим разом, як виконувано „потока“, — замість Царгорода вказано „греки“, в розумінні країни.

— (В 1130 р.) поточи Мъстиславъ Полотский князѣ с женами и с дѣтьми, в Грѣкы (Іпат. 1130 р.).

Отож, не дивниця, що сам князъ подбав засуджених на вигнання до такої країни заслати. В цьому-ж випадкові їх було вислано до Візантії, може, через те, що вже самадалекість Візантії від Руси значною мірою гарантувала їх політичну нешкідливість; окрім того, з Візантії важко було повернутися до Руси з готовою озброеною силою, як, напр., з Польщі або з Угорщини.

— (В 1079 р.) приде Романъ с Половци къ Воину, Всеволодъ же ста у Переяславля, и створи миръ с Половци; и възвратися Романъ с Половци въспять, и убиша и Половци мѣсяца авгуаста 2 день. Суть кости его и доселѣ лежаче тамо, сына Святославя, внука Ярославя, а Олга емше (Козаре) поточиша и за море Цесарюграду (Лавр. 1079 р.).

Олег кілька років нудився на острові Родосі, про що повідомляє ігумен Данило, описуючи свою прошу до св. землі.

— Тож Родъ островъ великъ богатъ всѣмъ; въ томъ бо островѣ былъ Олегъ, князъ Русский, 2 лѣта и 2 зимы (Путеш. ігум. Даніила. Ізд. Арх. Ком. 1864 г., ст. 7).

Як повідомляє літопис, Олег повернувся р. 1083.

— Приде Олегъ изъ Грекъ Тмутороканю, и я Давыда и Володаря Ростиславича, и сѣде Тмуторокани, и исѣче Козары, иже бѣша свѣтнici на убъене брата его и на самого, а Давида и Володаря пусти (Лавр. 1083 р.).

Під 1148 роком літопис описав один випадок вигнання, що відбувся за таких самих обставин, як і тоді, коли Мстислав „поточив був“ до Царгорода кривичських князів (див. вище). З півночі до Київського князя Ізяслава з'явився син Юрка Довгорукого, княжич Ростислав, що до того посваривсь був із батьком. У Київі Ростислава привітали широ; що правда, тут йому не вірили, за чужинця вважаючи; незабаром певні люди наклепали на його, буцім він таємно зноситься з Ізяславовими ворогами. Тоді Ізяслав поклав вигнати Ростислава:

— Изяслав... тако ведше всадиша и в насадъ с 4-мя отроки, а дружину его изоимаша, а товари отоимаша (Іп. 1138 р.).

Лаврентівський літопис цей самий факт описує отак:

— Изяслав... отъима у него имѣнье, и оружье и конѣ, и дружину его исковавъ расточи, а Ростислава всади в лодью, толико самого ли четверта пусти и къ отцю (Лавр. л., 1149 р.).

Коли невдовзі Ізяслав та Юрко розпочали між собою війну, Юрко, за різні причини війни згадуючи, зазначив і те, що Ізяслав знеславив його, вигнавши сина.

— Гюрги же рече (послу Ізяслава): како хощю не въ правду ити? Сыновець мой Изяславъ, на мя пришедъ, волость мою повоевалъ и пожегль, и еще и сына моего выгналъ изъ Русской земли, и волости ему не даль, и соромъ на мя възложил (Іпат. 1149 р.).

У деяких випадках літопис характеризує вигнання, з „разграблением“ сполучене, так само, як і Рус. Правда. Під 1145 роком літопис описує вигнання, що до його, зрештою, додано було ще кара на тіло. Під кару підпав дружинник, що його вигнав один ляський князь, але-ж ця кара, очевидчаки, остатілки відома була літописцеві, що він описує її звичайними, можна навіть сказати, технічними виразами:

— И дом его разграби токмо, с женою и съ детьми выгна изъ земли своея (Іпат., 1145 р.).

В Новгородському літопису записано такий характерний випадок вигнання.

— Того же лѣта выгониша Новгородци изъ Новагорода Федора посадника и брата его Михайлу и Юрья и Ондрѣяна, а domы их разграбиша (Новг. I, 1350 р.).

Стародавній перекладач Кормчої, перекладаючи латинський правничий термін „exilium“, знайшов у руській мові слово однаковісінького значіння — изгнание.

— Въ изъгнание поустити (Срезневский, Матер.; Ефрем. Кормч. LXXXVII. 36).

В „Уставе о земских делах“, що за автора його вважають Ярослава, той самісінький термін „exilium“ перекладено словом „поточение“.

— Глаголемый оупотьствующе, молвы на путих творяще, и аще заказано будетъ имъ волостелемъ престати, они жъ въ томъ еще

пребывають, да поточени будуть (*exilio puniendo*); аще ли многы молвы и безчинія створили будуть, и многажды имани будуть, а первѣе казнены быша въ таковомъ же пребывають предерзательствѣ; бъеми и острюжени отнуть поточени да будуть; аще ли не заказано имъ будетъ волостелямъ, бъеми точю, отпущеніи бывають (Устав, изд. Башилова, ст. 24).

Отож, на підставі перекладу терміну „*exilium*“ словами „изгнаніе“ і „поточение“, можна зробити висновок, що „поток“ це і є вигнання.

Нарешті, як зазначає Калачов, в одному спискові Рус. Правди замість „потока“ вжито попросту слова „погнаніе“.

Вище наведені матеріали дозволяють зробити певні висновки. Не можна відкидати деякої хисткості юридичного значіння „потока“. „Поток“ найближче виявляє ідею вигнання; цей карний зміст його цілком відповідає його філологічному змістові; часом „поток“, як кара, означає заслання. Головне значіння „заточенія“ це заслання; та в деяких випадках воно означає вигнання.

Проте, ця термінологічна хисткість „потока“ — це не щось вийняткове, якщо порівняти його до інших інституцій стародавнього руського права. Цілком відповідає термін своєму внутрішньому змістові тоді допіру, коли більш розвинено правопочуття та зміцнено формальний принцип у правничому житті суспільства. Хисткість правничої термінології як-раз відповідає деякій невизначеності правничих інститутів та норм, тогочасному бо правопочуттю невідома була сама думка про певну регламентацію форм правничого побуту, що ґрунтувавсь був тоді на самому тільки звичаї.

Хисткість терміну „поток“ може викликати сумнів тільки в тому, — чи ідею вигнання, чи ідею заслання він виявляє. Правда, в обох випадках зміст „потока“ однаково витікає з загального родового його значіння, як примусового усунення злочинця. Але можна напевне зазначити, що а ні в живій мові, а ні в книжній слово „поток“ не виявляло ідеї невизначеної карної репресії. „Поточити“ — це значить віддалити, примусити рушити, і цей яскравий зміст „потока“ твердо виявляється в усіх місцях джерел, де він трапляється. Можна, певна річ, припустити, що Руська Правда взяла з живої мови тільки терміна та надала йому цілком своєрідного правничого змісту; тільки-ж це було-б самовільне; от тому-то, Руська Правда сама і не з'ясовує змісту „потока“. Мова Рус. Правди — це та самісінька мова літописів. За тієї стародавньої доби в руському правничому житті правнича мова ще не одірвалася була, та й не могла одірватися, від живої мови. Це помічається допіру згодом тільки. З'ясувати до краю правничі поняття можна тільки порівнюючи правничі пам'ятки з літописами та з іншими пам'ятками письменства. Аналізуючи й витолковуючи поняття помсти й образи, вирн й продажу, кари на тіло й на горло, та інші поняття й інститути стародавнього руського карного права, треба порівнювати їх із відповідним літописним та іншим матеріалом. Така метода що-до „потока“ значною мірою обме-

жує літературну отую суперечку. Нам здається, що про „поток“ можна говорити тільки, як про вираз ідеї примусового усунення злочинця; тільки тоді зрозуміло, чому в деяких списках Рус. Правди терміна „поток“ замінено словом „погнаніе“.

III.

Не випадково те, що „потоком и разграблением“ Русська Правда карає розбій, підпал та конокрадство¹⁾.

З-поміж різних правопорушень за доби, коли писано Руську Правду, розбій мав особливе соціальне значіння. Про велику поширеність розбою свідчить літопис у відомому оповіданні про те, як Володимир св. знищив вири. Народні думи малюють нам розбишаку,—як Солов'я-Розбійника або як Василя Буслаєва. Розбишака—це один із звичайнісінських типів, що трапляються по різних пам'ятках старо-руського письменства. Скарби так само свідчать про розбої за стародавніх часів. Звичай „повольничества“, популярний у Новгороді, теж не що інше як форма розбою. Угоди, що їх складали руські князівства-землі, передбачали це злочинство, і як-раз збільшення розбоїв, що гальмувало торговельні зносини з чужоземцями, призводило до складання цих угод. З соціального погляду, розбій був вищий од крадіжки, тале-ж він не був нижче від неї і в другому відношенні,—він давав таку-ж значну кількість правопорушень, вже через те, що був дуже розповсюджений. „Можно вообще думать, что похищение чужой собственности, обыкновенно совершалось в рассматриваемую нами эпоху преимущественно в виде б. или м. организованных разбойнических шаек“²⁾.

Не аби-яка економічна вартість коня в сільському господарстві з'ясовує, чому загострилися репресії проти конокрадства. З самої землі вартість була не велика; живий реманент тимчасом коштував дуже дорого.

Порівнюючи в таблиці цін у Рус. Правді вартість коня з цінністю річного відробітку за борг, бачимо, що вартість смердового коня дорівнює вартості чотирирічної праці заборгованого. Втрата коней до краю руйнувала сільсько-господарське життя. Року 1240 „на волость Новгородскую наїдоша Литва, Нѣмци и Чудь, и поімаша по Луге вси кони и скот; нельзї бяше орати по селом“ (Новгор. Синод. Літоп., 1240 р.). Кінь багато важив і з військового погляду. Головна сила князева була в кінноті. Переважно за її допомогою міг князь охороняти свою землю

¹⁾ Вл. Будановъ. Христоматія, вып. I, 1908 г., Кар. сп. Рус. Пр.

Ст. 5.—Боудеть ли стояль на разбон беъ всякая свады, то за разбойника люди не платять, но выдадутъ самого всего и съ женою и зъ дѣтми на потокъ и на разграбление.

Ст. 31.—Аще боудеть коневый тать, то выдати его князю на потокъ; пакы ли боудеть клѣтный тать, то З гривны платити емоу за то.

Ст. 97.—Аще кто зажъжетъ гоумно, то на потокъ и на грабежъ домъ его, прежде пагоубу расплативши, въ процѣ князю поточити; также оже кто дворъ зажжетъ.

²⁾ Тальбергъ. Насильственное похищение имущества по русскому праву. Спб. 1880, стр. 21.

від кочовиків, виконуючи тим головне своє завдання. Можна гадати, що в Старій Русі взагалі не ставало коней, дарма що князі та великі землевласники (бояри, монастирі, міщани) дбали про їх. „Хорошие породы лошадей или приобретались из-за границы и составляли нередко предмет обычных в то время пиршественных даров“¹⁾). Небагато маючи давня Русь своєї худоби, купувала її в кочовиків²⁾). Дорога ціна на коні, з одного боку, безперечний брак їх, із другого, — побільшували конокрадство. Цю думку підсилює ще й те, що Руська Правда присвячує коневі, як об'єктові злочинства, 11 артикулів. Треба додати, що, як зазначає Влад.-Буданов, „потоком“ карано конокрада-професіонала та рецидивіста³⁾.

Нарешті, Руська Правда карає „потоком“ палія. Кажучи про підпал току та двора, вона має на оці це злочинство в селянському побуті, але, безперечно, що так само „потокові“ підлягав палій і в місті. На току був хліб, і знищення в огні цих припасів хліба, наслідків важкої праці, до краю знищувало хліборобів добробут. По князівських і боярських господарствах, що оброблювали їх раби та закупи з їх напівкріпацькою працею, переховувано хліба аж надто багато. „Давидовича... повелѣста зажечи двор и церковь святаго Георгия, и гумно его, в немъ же бѣ стоговъ 9 сотъ (Іпат., 1146 р.). Не можна не надавати ваги думці проф. Покровського, буцім за часів Просторої Руської Правди, коли вживано „потока“ за підпал, „червоний півень“ мав на селі, очевидчаки, те саме аграрне значіння, як і за наших часів⁴⁾.

Отже, соціальна небезпека від зазначених злочинств була така значна, шкода від них часом могла бути така велика, що тогочасне почуття не завдовольнялось вже за-для цих вчинків грошовою пенею, взагалі звичайнісінькою Рус. Правди карою. Вже саме „разграбление“, чи-то пак конфіскація геть-усього майна злочинцевого було вище над виру свою карною вагою. Та „разграбление“ раз-у-раз сполучувано ще й з „потоком“; головна-ж вага його була в тому, щоб покарати особисто, отже,— силоміць усунути злочинця, чи то вигнавши його, чи то заславши.

Яка-ж із цих двох форм „потока“ переважала?

Заслання, як порівняємо його з вигнанням, це поширеніша форма позбавляти волі, і в історичному розвиткові, звичайно, воно йде після вигнання. Щоб могти отак волі позбавляти, треба або величезну розмірами державу, або далекі одна від одної осади мати. В історії руського карного права заслання починає розвиватися допіру з XVI-го століття, а раніше воно в зародковому стані перебувало. За стародавньої доби всенікії Русь—то була ціла низка поодиноких самостійних земель-кня-

¹⁾ Никитскій. Исторія экономического быта въ Новгородѣ. Спб., 1893, стр. 71.

²⁾ Аристовъ. Промышленность древней Руси, стор. 40-48.

³⁾ Як гарно висловився Goetz: wir könnten sagen, es ist nicht der Dieb eines Pferdes, sondern ein Pferdesdieb.

⁴⁾ М. Покровский. Очерк истории русской культуры, ч. I, 1923, ст. 168.

зівств. Вже самий цей невеличкий розмір тогочасних держав практично перебивав широко розвиватися засланню. Виняткове що-до цього було становище Новгороду. Він володів великими осадами, що, охоплюючи велику просторінь, простягалися аж до Уралу. Та інші землі не мали цих умов, щоб інститут заслання міг собі розвиватися. Справді, куди можна було б заслати злочинця з Київської землі, що й оточено було з одного боку безкрайм степом, де панували були шатерники, а з другого — Волинською, Чернігівською та Переяславською землями? Далі, хоч яке примітивне може бути заслання на перших ступенях свого розвитку, але все-ж-таки воно вимагає мінімального догляду над злочинцем або, в усякому разі, таких умов, щоб злочинець не мав спромоги повернути собі волю. Ось чому заслання в давній Русі перетворювалося було в звичайне позбавлення волі, в замкнення. Засудженого засилано звичайно до іншого міста тої-ж-таки землі, або й до іншої землі, що перебувала в політичній залежності. Року 1140 заслано до Київа до князя Всеволода новгородських бояр („потоциша Києву“). Року 1209 відбулося те-ж саме. Року 1215 новгородця Якуна Зуболомича було заслано до Твері. Року 1233 новгородських людей було заслано до Переяславля. Року 1140 Всеволод... „вельми озлобился, и послов, сына своего съ епископомъ возвратилъ, и Святополка шурина своего невиннаго взявъ съ епископом и съ послани, послалъ въ Берестовъ в заточеніе, где они сидѣли ѵѣлый годъ“.. (Татищевъ, Исторія Рос., кн. II, с. 264). Київський князь Святополк ігумена Печерського монастиря „в Тоуровъ заточи, аще бы Владимир Монамахъ на сего не всталъ, его же убояхся Святополк (въстанія на ся), скоро възврати с честію игумена в Печерский монастырь“ (Памятн. рус. лит., изд. Яковлева, стор. CLVI). Київський князь Мстислав Володимирович „тіуна Прохора велел судить за то, якобы въ судахъ не по законамъ поступалъ и людей грабилъ, за что его сослали в Полоцкъ, гдѣ вскорѣ в заточеніи умеръ“... (Татищевъ, кн. II, с. 242).

Всі ці факти свідчать про те, що заслання дійсно відбувалося, дарма що в деяких випадках його звать „поток“. Але-ж воно набуває тут репресивного характеру тільки через те, що злочинця засилали до іншого міста та, головним чином, позбавляли волі. Мало не про всіх засланих літопис додає одну подробицю, а саме, їх було заслано в кайданах („оковав“). Року 1217 князь Мстислав, прийшовши до Новгороду, скопив („я“) Станимира Дерновича з сином Незділою та заслав їх у кайданах („оковав потоци“), але через якийсь час звільнив („опять пусти“); тут видно, що засуджених і під час заслання було позбавлено волі. Року 1148 новгородці заслали до Чуди посадника Якуна з братом та „оковавше и руце его къ шыи“. Псковський літопис повідомляє про пізнішу його долю: „и после приведе их князь Юрий Володимирич и жены на изъ Новгорода в Сузdalъ и у себе держа в милости“.

Треба гадати, що „поток“ у формі заслання не належав до звичайних карних засобів, що могли-б захоплювати значну кількість зло-

чинців. Державне життя давньої Руси не мало сприятливих до того умов. Коли дійсно відбувалося заслання, головний момент його карного змісту полягав не в усуненні злочинця, але в позбавленні волі, в тісному розумінні цього слова. Певна річ, заслання полонених бранців не мало карного значіння. („И изгони князь Пльсков, изъима Нѣмци и Чудь и оковалъ поточи в Новгородъ“). Заслання вживали були через особливі причини, персональні, партійні, політичні. У Новгороді особливо заслання мало місце, але це пояснюється жорстокою партійною та класовою боротьбою—характерною рисою соціально-політичної історії Новгорода. Засланню звичайно підлягали посадники, вищі урядовці й інші особи, які мали великий вплив на громадське життя. Це все—випадки вживання заслання, як надзвичайного засобу. Якщо „поток“ Рус. Правди вважати за заслання, то й кара ця мусіла бути більш-менш поширенна, бо розбій, конокрадство та підпал були, як можна гадати, досить часті злочини в житті. Хіба-ж ці всі конокради, палії та, зосібна, розбишки підлягали дійсно засланню? Коли так, то XII і XIII стол. мали-б являти собою добу заслання, ба навіть ув'язнення, бо тоді заслання фактично перетворювалося в позбавлення волі. Але-ж джерела не дають ніякої спромоги зробити такий висновок.

Всіх цих сумнівів, що викликає визнання „потока“ за заслання, уникаємо, якщо добавати в „потоку“ головне вигнання по-за межі землі. Ідея вигнання має примітивний характер, і карна існість її засновувалася на тому, що самий факт перебування людини по-за громадським колом, до якого належав злочинець, було вже за кару. Літопис порівнює вигнання з Каїном і яскравими рисами малює долю злочинцеву. „Яко ж нагна Богъ Каина отъ лица своего, рекы: проклять ты буди стоя и трясыся на земли, якоже раздвиже земля уста своя прияти кровь брата твоего; якоже и Жирослав розъдвиже уста своя на господина своего; да не будетъ ему пристанька во всихъ земляхъ, въ Рускихъ и въ Угорскихъ, и ни въ кихъ же странахъ, да ходить шатася въ странахъ, желание брашна да будетъ ему, вина же и олу поскуду да будетъ му, и да будетъ дворъ его пустъ, и въ селѣ его не будетъ живущаго“ (Іпат., 1226 р.).

Вигнання злочинця, тоб-то „поток“, не обмежувалось тільки громадою. Рус. Правда ясно вказує, що верв віддає розбишаку князеві на поток. „Свободные люди,—каже Дювернуа,—отдают преступника в руки князя, который имеет, так сказать, *bannus regalis* или, по немецки, *Blutbann*. Без выдачи нет приговора, без князя не может быть казни. Таков порядок, когда свободный человек за убийство без свады, за коневую татьбу, за поджог теряет права личные и имущественные“¹⁾). Засуджений на „поток“ злочинець підлягав вигнанню по-за межі цілої землі бо йнакше цей карний засіб що-до важких злочинців втрачав-би будь-яке значіння. Через видачу злочинця князеві

¹⁾ Дювернуа. Источники права и судъ въ древней Россіи. М. 1866, стор. 161.

виявлявся погляд на князя, що пильнує внутрішнього спокою всієї землі й захищає загально-земські інтереси. В одному з найцікавіших пам'яток староруського політичного письменства, а саме в листі мітрополита Никифора до Володимира Мономаха, мітрополіт, з'ясовуючи завдання князівської діяльності, нагадує йому: „Помысли о изгнаныхъ отъ тебе, о осуженныхъ отъ тебе наказания ради¹⁾”.

Позбавлений майна, вигнаний з дружиною та дітьми по-за межі рідної землі, злочинець мусів шукати собі „пристанка“ в чужій землі. Причому важко припустити, щоб „двери каждой из них охотно (!) открывались для членов другой“, як гадає проф. Фойницький. „Княж муж“, дружинник, боярин могли знайти притулок по інших землях; боярство було політичною силою, яку князі цінували. Тому, як показує вище наведена карна практика, до них і вживали заслання (заточені), як гарний засіб зробити їх нешкодливими, а також і як кару. Але-ж чого міг чекати розбішака, або конокрад? Чи був з нього гордячин, чи смерд, йому був отвертий тільки неприємний шлях економічної залежності, що тоді дуже легко вів до поневолення. За ту добу не кожна й вільна людина встигала стати навіть закупом²⁾. Але-ж як-раз це саме економічне становище, зного боку, легко могло привести до злочинної діяльності, до того, щоб „стать на разбой“, як каже Рус. Правда. „Обогатѣвъ въсприиму гордость и буесть, а въ убожествѣ по-мышляю на татъбу и на разбои, а жены на блудъ“ — каже Данило Заточник³⁾.

Здійснення „потока“ цілком вичерпувалося вигнанням злочинця по-за межі землі. Пізніша доля злочинця надалі вже нікого не цікавила. Тоді ще державна влада не цікавилась, щоб підтримувати соціальну безпеку на терені інших держав. Хоч за найдавнішу добу (земську) й відомі були угоди, що складали князі проміж себе, однак, сепаратизм староруських земель був величенький і правопочуттю ще не була відома думка про видання злочинців. Тільки з XIV-го стол. починає вияснюватися в угодах, що складалися проміж північно-руськими князями, правило: „татя, разбойника и душегубца выдати по исправѣ“.

Злочинець, незалежно від того, чи був з нього вигнанець по суду, чи він утік від правосуддя, міг, певна річ, перебувати в будь-якій руській землі, що мали багато спільногого в суспільному житті, мові, вихованню, не дивлячись на політичний, й, почасти, племінний сепаратизм. Але-ж головне полягає в тому, що за давнішої доби руського права окрема людина користувалася правами не через те, що з неї був „громадянин та людина“, але через те, що вона належала до тої чи іншої родової, племінної або політичної спілки⁴⁾. Тому, якщо особа, з

¹⁾ Вальденбергъ. Древне-русская ученія о предѣлахъ царской власти. П. 1916, с. 107.

²⁾ Хлѣбниковъ. Общество и государство въ домонгольский периодъ русской исторіи. Спб. 1872, с. 251.

³⁾ Посланіе Даниила Заточника, Чтенія москов., 1883, кн. II, с. 7.

⁴⁾ Дебольскій. Гражданская правоспособность по рус. праву. Спб. 1903, с. 5.

того або іншого приводу, залишалася по-за межами такої спілки, її правне становище гіршало і їй потрібен був чийсь захист, частіше за все патронат церкви. „Иагои“ й були такі люди¹⁾). Що ж можна сказати про становище вигнанця, коли він виходив з громади не своєю воною, розривав усенькі звязки із суспільством, терпів конфіскацію всього майна. Тільки чернець міг легко дивитися на „поток“ та на його тяжкі наслідки. Одного разу князь Святослав разпаливсь був на Тодосія Печерського, за те, що той виявляв його, та й хтів покарати його на „поток“; Тодосій, заспокоюючи зажурених ченців, говорив, що ніякі блага, ані майно, ані діти не прив'язують його до життя. „Се бо о есмь велими ся радую братие; яко ничьсо же ми блаже в житии есмь, еда благодатьство имѣнио лишне ноудить мя; или дѣтим отлучению или сель опечалоуетъ мя; ничьсо же отъ таковых принесохом въ мир съ, нъ нази родихомъся, тако же подобаетъ нам нагом проити от свѣта сего; тѣмъ же готовъ есмь или на смерть“.

В „потоку“ виявлялася ідея особистої кари злочинця, публічно-правний принцип давньо-руського карного права, оскільки злочинець не мав уже права відкупитися грошовою пенею. Але-ж у „потоку“ був іще й інший бік, де відбився протилежний принцип, а саме, приватно-правний. Злочинець порушував не тільки суспільний лад, але-ж одночасно зачіпав і приватні інтереси; вбивством, підпалом, конокрадством він вчиняв і матеріальну шкоду. Це вимагало свого відшкодування, бо мляво розвинене правопочуття старовинної доби визначало злочин тільки тоді, коли була наявна матеріальна шкода. А втім, звідси не виходить, як гадає проф. Єсіпов, що „поджог был простым повреждением имущества; поток был удовлетворением потерпевшего“²⁾). Як-би це справді було так, не можна було-б з'ясувати віддання злочинця князеві, досить було-б самої конфіскації майна. Окрім того, могло бути, що для відшкодування конфіскація всенького майна було-б зайва. Замість украденого коня можна було дати такого-ж, ба навіть повернути того самого; спалений тік змінити на новий, бо дерев'яну будівлю легко розібрati та перенести. Карний момент „разграбления“ полягав у тому, що в злочинця конфіскувалося все, без винятку, майно, хоч-би вартість його перевищувала шкоду; решта йшла князеві, як представників карної юстиції. Це „разграбление“ остільки було звязано з „потоком“, як особистою карою, що Руська Правда зве його теж „поточити“. Винятки з цього загального правила про конфіскацію майна розбішаки на користь князеві було визнано тільки в угодах з чужоземцями: „кто разбой учинилъ, тому дати вина по его дѣлу, а товаръ его свободѣнъ своему племени“³⁾).

Рус. Правда не дає ніяких вказівок на те, як саме переводилася конфіскація майна злочинця, що його засуджено було на „поток“. Арт.

¹⁾ В. Будановъ. Обзоръ, 1909 г., с. 389.

²⁾ Есіповъ. Поврежденіе имущества огнемъ по рус. праву, стор. 22.

³⁾ Грамота Рижан до Вітебського князя Михайла Костянтиновича біля 1300 р. — Аристовъ. Промышленность древней Руси, прил. I, с. 263.

97 Просторої Рус. Правди каже тільки, що з рухомого та нерухомого майна злочинця відшкодовують найперше того, хто мав втрату, решта йде на користь князеві. Новгородські літописи описують „разграбление“ майна осіб, винних тільки в злочинствах проти держави. Картина „разграбления“, що вони мають, має риси специфічного життя бурхливого Новгорода, де ніколи не вгавала партійна та класова боротьба. Отже це „разграбление“ не може цілком відповісти „разграблению“ Руської Правди. У Новгороді під „поток и разграбление“ підлягали вищі урядовці, коли їх обвинувачувано у дійсних або гаданих злочинствах проти держави, найчастіше, в зраді. В цьому виявлявся тріумф партії, що перемогла. Злочинець, що його було засуджено на „поток и разграбление“, порушував права всього Великого Новгорода. Через те всенька людність новгородська брала участь у конфіскації. Під 1206 роком Новгородський літопис має один з яскравіших випадків „разграбления“. Цього року новгородці повернулися були додому з невдалого походу. На вічі, що з цього приводу відбулося, обвинувачувано посадника Дмитра та брата його. Їх було визнано за винних і в інших злочинах („велел на Новгородцах сребро имати, а по волости куры имати“), у здирстві, у тому, що вони неправильно збиралі дику виру, накладали на людність тяжкі повинності, то-що. Дмитра не було в місті, отож кара обмежилася тільки конфіскацією його майна. Передовсім було сконфіковано всеньке його майно в Новгороді, двора-ж його було спалено; багато з тих, котрі брали у цьому участь, порозкрадали його добро й таким способом забагатіли. Опісля цього було продано села з невільниками. Нарешті було сконфіковано „доски“, тоб-то боргові записи, що на підставі їх рахувалися на багатьох величезні суми. Все ліквідоване майно було розподілено проміж усією людністю за особливим розрахунком: „роздѣлиша по зубу, по 3 гривнѣ по всему городу и на щить“. На князеву пайку прийшлися „доски“. Відрізняючись від „разграбления“, як його вживано в Новгороді, конфіскація майна злочинця в Руській Правді переводилася тільки на користь скривдженому й князеві. Члени верви, що до неї належав злочинець, в розподілі майна ніякої участі не брали.

Вплив приватно-правного принципу, що панував у юридичному житті за добу Р. Правди, виявлявся в тому, що коли злочинець не мав змоги відшкодити скривдженого, виникали для нього сурові наслідки, а саме *obligatio ex delicto*, він повинен був відробити свій довг, як неспроможний винуватець. Можна припустити, що проміж „поточенных“ дійсно вигнанців найбільший відсоток становили конокради, бо сплату шкоди, що відбувалася в господарстві через покрадення коня, можна було перевести порівнюючи легко з майна злочинцевого; смердів кінь коштував за Р. Правдою 2 гривні, але, щоб відшкодити скривдженого, конфіскували усе-чисто майно злочинця. Ось чому арт. 31 Р. Правди, що зберіг риси судового прецеденту, припускає, що після відшкодування залишається дещо з майна злочинця. Інакше могли складатися обста-

вини в разі підпалу. Важко відшкодити спалений двір та тік, з хлібом, худобою та з іншими речами. Теж саме треба визнати й в разі розбою, головне через те, що громада не мала права допомагати розбіщаці („за разбойника люди не платять“). Про те, що неспроможний розбішака дійсно йшов у неволю, отверто свідчать джерела. У „Вопросахъ Кирила Черноризца“¹⁾ зазначено: „А сего прашахъ: аже въ роботѣ суть душегубци? И повелѣши на полы и лъжае: неволны бо, рече, суть. А сего прашахъ Владыки: аже будуть душегубци, а не имутъ законъныхъ женъ, како держати имъ опитемъя? И не повелѣши, зане молоди; и пакы оженяться, и състарѣються, тоже, рече дай опитемъю“.

В „житії“ Григорія йде мова про те, що градський судя дізнався про розбійників, які приходили до цього ченця пограбувати його: „и повеле мучити татей тих. Стуже си Григорій, яко его ради предани суть, и шедъ дасть книги властелину, татіе же отпусти“²⁾.

З скривдженням конкурував князь. За всі дії, що були звязані з переведенням правосуддя, князь одержував визначену заплату. Цей прибуток відогравав величезну роль в князівському бюджетові, бо через це завдовольнювало його власні та державні потреби. Від присудів багатіли князі та їхні слуги. Дух тої доби не припускає, щоб князь відмовився колись від судового штрафу; такі випадки нам невідомі. Навпаки, літописи подають чимало відомостей про стягання вир та продажу; зловживання в цій царині було явище звичайне. Тому, злочинець, що вкупі з жінкою та дітьми являв собою економічну вартість, відробивши борг скривденому, йшов у неволю до князя. Численна невільнича людність князівських сіл поповнювалася неспроможними злочинцями, що їх було покарано на „поток“.

Це поневолення злочинців (арт. 5, 31, 97 Кар. сп.) визнається в літературі за довід невизначеного характеру карної існости „потока“. Але поневолення це не щілковито самостійний елемент карного змісту „потока“, що має в основі тільки ідею віддалення злочинця по-за межі землі; поневолення вживано тільки, коли бував неспроможний злочинець. Це була загальна норма, що її прикладувано не тільки з приводу тих злочинств, які підлягали під „поток“, але й у випадках крадіжки, поранення, то-що. Визнаючи поневолення за „поток“, ми втрачаемо змогу відрізняти один від одного тогочасні карні засоби; отож, у такому разі й „продажу“ у випадкові крадіжки треба визнавати за невизначену кару, неспроможного бо злодія (тата) теж, безперечно, поневолювано. Ця зміна вигнання поневоленням має самостійну юридичну вагу й не знищує головної існости „потока“. Що неспроможного „поточенного“ злочинця поневолювано, можна пояснити особистим характером староруського права зобов'язань. Злочин раз-у-раз викликав обов'язок відшкодувати покривденого. Та зобов'язання за давніх часів мало особистий характер. Відповідальність за виконання обов'язання накладу-

¹⁾ Памятники рус. словесности, изд. Калайдовича, стор. 202.

²⁾ Яковлевъ. Древне-кіевскія релігіозныя сказанія, 1875, стор. 157.

вано здебільша на саму особу обов'язаного. Так, у випадкові „закупничества“ персональна застава повстала зараз-же, скоро складено умову. Як заподіяно злочин, права скривженого й князя відступають перед публічним карним моментом, але-ж тільки тоді, коли майна стане, щоб оплатити шкоду. Як цих умов не було, вживано загального принципу персональної відповідальності довжника.

Щоб довести невизначеність змісту „потока“ посилаються ще на арт. 11 угоди Смоленського князя Мстислава Давидовича з Ригою 1229 р. (Влад.-Буданов, Жижин, Фельдштейн). Він каже: „Аже разгнѣвається князь на своєго чловѣка, а боудѣте винъвать Немчию Роусинъ, а отимъть князѣ все, женоу и дѣти оу хольпство, пѣрвое платити емоу Латинину, а потомъ князю какъ любо съ своимъ члвкмъ“. З досить невизначеного виразу: „аще разгнѣвається князь“ не видно, які саме злочини має на увазі цей артикул, але-ж у всякому разі не вбивство вільної людини або холопа, що передбачають арт. 1-й та 2-й¹⁾. Далі, викликають сумнів і такі слова артикула: „если разгнѣвається князь на своєго чловека“. Чи вважати „своєго чловека“ за вільну людину? У передмові до угоди зазначено: „аж быхъ что тако очинили, того Богъ не дай, аж-бы промъжю нами бои быль, а любо чловка оубиютъ до смерти, како чловѣка то оплатити, аж бы миръ не рѣздроушенъ быль; тако платити, како то бы обоимъ любо были“. Тут ужито слова „чловек“ у загальному розумінню цього слова, незалежно від того, чи з нього вільна, чи невільна людина. Але коли умова хоче визначити громадський стан „чловека“, вона це робить прямо. Так, арт. 1 і 2-й говорять однаково про вбивство, але щоб відрізнисти холопа від вільної людини, вони говорять не просто про „чловека“, але про „свободного чловека“. Тому, якщо арт. 11 каже про „своєго чловека“, та й ще двічі, то треба визнати, він тут має на увазі невільну людину. Арт. 11-й треба розглядати в тісному звязку з арт. 10 і 12-м. Всі вони мають на увазі встановити порядок стягати борг й привилей на користь чужоземцеві-кредиторові. Арт. 10 каже, що німець, що поборгував руській людині (вільній людині, як ми тлумачимо), має перевагу перед тубільцями-кредиторами. Такого самого привилею надає йому арт. 11-й, коли-б якесь злочинство зробив був „княжій чловек“. Нарешті, арт. 12 забезпечує інтереси чужоземця-кредитора, що позичив князівському або боярському холопові, а той, не повернувши позички, помер. Отже, арт.

¹⁾ Вл. Будановъ. Христоматія, I, с. 97. Ст. 1.—Аще боудеть свободѣній чавкъ оубить, 10 гривень серебра за голъвоу.

Ст. 2.—Аще боудѣте хольпъ оубить, 1 гривна серъбра заплатити оу Смольнѣскъ, тако платити и оу Ризе и на Готскомъ березѣ.

Ст. 10.—Аже Латининъ дасть Роусиноу товаръ свои оу дѣлло оу Смольнѣске, заплатити Нѣмциноу първѣ, хотя бы инъмоу комоу виновать быль Роусиноу. Тако оузяти Роусиноу оу Ризѣ и на Готскомъ березѣ.

Ст. 12.—Аже Латининъ дасть княжу холопу въ засмъ, или инъмоу доброу чловку, а оумрете не заплативъ, а кто смъльть его остатъктъ, томоу платити Немчиноу. Такова правда оузяти Роусиноу оу Ризѣ и на Гочкомъ березѣ.

11-й передбачає злочинство напіввільної людини, що залежала від князя; це були „изгои“ що їх князі „садили на землю“ (Пор. Жалов. грам. Смол. кн. Ростислава) або „пускали в гостьбу“. Через те, що князівський „свой человек“ мав обмежену правоздатність, кожне злочинство його мало наслідком повне поневолення (полное холопство). У даному разі є цілковита аналогія між наслідками злочину для князівського „человека“ й закупа Рус. Правди (арт. 75 Кар. сп.). Господар закупа мусів, найперше, завдовольнити скривдженого, і для того вже було байдуже, чи продавали після того закупа, чи поневолювали в повне холопство. Так само і для німця-кредитора не мав значіння ні характер злочину, що вчинив його винуватець — „княжій человѣк“, ні його пізніша доля. Князь мав право зробити тоді з ним, що хтів („потом князю какъ любо со своимъ человекомъ“), аби було посплачувано борги. Отже поневолення князівського „человека“ не має нічого спільногого з „потоком“ Руської Правди.

Зразу вважали, що в „потокові“ містилася зародок особистих кар, зосібна кара на горло. Та згодом пізніші історики руського карного права (Максимейко, Вікторський, Лонгінов), заперечили були цьому. Особисті кари знають не самісінькі літописи, ба й Рус. Правда¹⁾, „Смертная казнь, — каже Лонгінов, — согласна с исконными славяно-русскими обычаями. Не встречая, втечение многих веков со времени возникновения русского государства, противовеса в народном правосознании, она применялась непрерывно в удельном периоде, княжими, вечевыми, а иногда и церковными судами, во всех русских областях“.

Нарешті, треба зазначити ще одну важливу особливість „потока“. У Руській Правді (арт. 5) не тільки сам злочинець, а ще й родина його, жінка та діти, підпадали під „поток“. Родина однаковісінької, як і „поточенный“ злочинець кара зазнавала. Руська Правда нічого не каже за підстави для отакої колективної карної відповідальнosti. Думку про індивідуальну відповідальність особи, голови родини, Р. Правда знає. Це ми живовидячки бачимо в арт. 132. Він каже, що дружина й діти злочинцеві-холопові мали бути скривдженому допіру тоді тільки видані, скоро вони брали якусь участь у заподіяному зловчинкові. Та тут Р. Правда могла на оці тільки спеціальну охорону рабовласницьких інтересів мати. Адже-ж рабовласники тії, певна річ, ніяковісінької рації не мали всеніку родину свого холопа-злочинця видавати. Ще й того не треба забувати, що видати раба-злочинця — це зовсім не мало характеру кари. Адже-ж холоп рівновартній був отій певній цінності, що її він будь-як своїм зловчинком пошкодив. Отож і господар його так що й найменшої не мав рації віддавати ще й родину злочинцеву скривдженому. Це положення, що виявилося в арт. 132 Р. Пр., не поширювало на злочинців, караних на „поток“. Родинна спілка за часів Р. Правди така

¹⁾ Максимейко. „Мнимые архаизмы“, Вѣст. Права 1905 г. № 4, стор. 155.

²⁾ Лонгиновъ. Жур. М-ва Юст., 1916 г. № 8, стор. 266; автор подає матеріали, що вичерпують питання.

ще тісна була, що злочинний фах розбишаки або конокрада неминуче робив був з його дружини й невідділених дітей — причетних до його діяльності. Спільне родинне майно та обмежені прожиткові засоби за тогочасних економічних умов прнневолювали були всеніку родину за винну вважати. Адже-ж, будь-що-будь, дружина та діти користувалися з плодів злочинної діяльності голови родини. Тим-то родині злочинцевій доводилося зазнавати однакової з справжнім винуватцем долі, вкупі з ним терпіла вона вигнання й конфіскату майна, вкупі з ним ішла у неволю, коли той неспроможен був матеріально відшкодувати за подіяне. З загальним розвитком персональних кар, з зміненням кари на горло, колективна карна відповідальність сім'ї нащіться. Судебник Казимира 1408 говорить: „што с лицом приведуть тата, будеть ли мочи чимъ платити, ино заплатити истинну; пакъ ли чего у дому не будетъ, а будетъ ли то жона вѣдала зъ дѣтми ужо изрослыми, ино женою и дѣтми заплатити, а самого на шибѣницю; а што будуть малыи дѣти, ниже семи годов, тыи въ томъ невинни“¹⁾). Загальна й одноцільна відповідальність більш неможлива, бо не можна було вішати вкупі з злочинцем усеньку його родину. Проте-ж, „поток“, як примусове віддалення злочинцеве цілком припускає вживати безумовну, колективну, карну відповідальність.

Так уявляємо ми собі „поток“, як інститут староруського карного права. В ньому ми вбачаємо вияв ідеї примусового віддалення, усунення злочинця, як одної з примітивних форм позбавляти волі. Ключ, щоб з'ясувати карний зміст „потока“, знаходимо, здебільшого, не в Руській Правді, а в літописах та інших пам'ятках старовинного письменства. Вони містять у собі численні вказівки на слова „поток, поточити“, отже й свідчать тим, що їх широко вживано в живій мові. Філологічне значіння „потока“ цілком певне, а саме: біг, рух, течіння, віддалення. Як юридичний термін, „поток“ визначає віддалення злочинця. Як карний засіб, „поток“ означав то заслання, то вигнання. Але нема підстав, щоб уважати „поток“ за вияв ідеї невизначеності кари. Основне значіння „потока“ Руської Правди не могло бути інше, ніж те, що надавало йому саме життя, побут, і карний зміст його був той самий, отже — віддалення злочинця. „Потока“, у формі заслання, вживано в обмежених розмірах, об'єктивні-бо умови староруського державного життя перешкоджали йому розвиватися; адже широко масового заслання тоді ще не вживали. Навпаки, „поток“ у формі вигнання був таки зручний. За Руською Правдою під „поток“ підпадали розбишаки, палії та конокради. Це були соціально-небезпечні й таки численні злочинці. Громада віддавала злочинця князеві на „поток“; майно злочинцеве конфіскували, а самого його з родиною виганяли по-за межі землі. А

¹⁾ Владимирскій-Будановъ. Христоматія, изд. 1901 г., вып. 2-й. Судебникъ короля Казимира Ягеллоновича, 1468 г., арт. 1, стор. 33.

що окрема особа тісно економічно та юридично з'єднана тоді була з суспільством, то вигнання можна вважати за так що й серйозний репресивний засіб, рівняючи до грошових кар.

Коли злочинець неспроможен був відшкодувати втрати скривдженого, „поток“ замінювано поневоленням. Але-ж така заміна не порушує карного змісту „потока“, її-бо вживано при інших різноманітних злочинах. Також не входила у зміст „потока“ кара на горло та інші особисті кари, що мали свій опрічний розвиток. Нарешті, визнавши „поток“ за віддалення, з'ясовуємо цим, чому поширювано його ще й на злочинцеву родину:

Ст. Борисенок.

Луцький трибунал 1578 р.

Історик Луцького трибуналу М. Н. Ясинський, залишив у науці помилкову думку, начебто „судові книги цієї установи втрачено“, начебто „книги Луцького трибуналу до нас не дійшли“, або, „здається, назавсіди для нас втрачені“¹). З цього вченого був єдиний дослідник справи, і його думку повинен був повторити й відомий польський вчений О. Бальцер. Той, ідучи за Ясинським, сказав, що „судових книг самого трибуналу в Київському архіві немає²). Однаке, наші розшукування в цьому архіві не тільки збільшили число побічних матеріалів про трибунал, що їх колись видав був Ясинський, ба навіть дали науці ще й акти самого трибуналу 1578 року.

Ці акти містяться у книзі „Київського Центрального Архіва давніх актових книг“ (КЦА наших цитат) під № 2095, між актами Луцького земського суду за сусідні з 1578 роком сесії. Трибунальські акти починаються уривком одної апеляційної справи з Кременецького земського суду. Скільки актів загинуло, сказати важко, але все-ж-таки ясно, що загинуло їх не гурт. Акти, якими починається зошит із ними, помічено 12-м листопаду, тоб-то другим днем після початку засідань трибуналу, „на день светого Мартина римського свята“ (11 листопаду). Ми, таким чином, не маємо актів за ввесь перший день трибунальської сесії і, мабуть, декілька актів за 12-е листопаду. Далі, ми маємо вказівки й на те, котрі з апеляційних справ було розглянуто протягом цих днів. Під 17-м червня 1579 р. у книгах Кременецького суду записано, що Луцький трибунал щось присудив „за кгвалт и за шкоды“ з п. Яна Любішівського на користь п. Омеляна Ушака, і цей Ушак 26 березня того-ж-таки року явився до гродського суду,— на підставі, мабуть, постанови трибуналу,— для присяги³). Цієї справи в нашему зошиті немає. Її разом із відомими нам Кременецькими справами трибунал розглянув 11-го або 12-го листопаду. Не стає деяких справ з суду Володимирсько-

¹) М. Н. Ясинський. Луцький трибуналъ, какъ высшая судебная инстанція для Волынского, Брацлавского и Киевского воеводства въ послѣдней четверти XVI в., Киевъ, 1899-1900, 17 прим., 31. Матеріали для історії Луцького трибуналу, Київ, передмова.

²) Рецензія О. Бальцера на праці Ясинського про Луцький трибунал. Kwartalnik historyczny, 1900, II, 293.

³) Кременецькі книги, короб КЦА 1482, 1579 р., акт № 119 (нумерація сучасна і пізніша). Попереджаємо, що в цитатах з актів XVI в. ми додержуємося тогочасного правопису.

го. Була спірка поміж пп. Дем'яном Мокренським та Хведором Войничем Боговитиновичем що до материзного села їхніх жінок. Спільник Войничів, В. Я. Яковицький, 4 жовтня 1578 р., апелював був „до панов депутатов от всех станов обраных“¹⁾). Той самий Володимирський уряд 27 жовтня 1578 р. віддавав до рук кн. К. К. Острозькому, як опікунові кн. Сангушків, позов до трибуналу від В. Гулевича „о забране и о заграницене заочное кгрунту“²⁾). Другого дня, 27 жовтня, від того самого уряду було надіслано позов „перед паны депутаты стати в замку гдръскомъ Луцкомъ“ з боку Степана Боговитинова Шумського до пана Богдана Костюшковича Хоболтовського з дружиною „о ланцюх золотый“³⁾). Не маємо сліду справи з Луцького суду: перед 11-м жовтня 1578 р. кн. Ганна Чорторийська позивала п. Василя Красенського, дочучивши йому „позов депутатский трибуналовий“ „ку праву стати в замку Луцком перед судом трибуналовым депутатскимъ на ден светого Мартина, римъского свята, близко пришлого, в року теперешнем семъ-десят осмомъ“⁴⁾). Огож, дарма що декотрі акти загублено, усе-ж можна сказати, що ми маємо, взагалі, усі акти трибуналу,— від 12-го листопаду по 6-е грудня. За допомогою побічних актів про трибунал, що їх колись видав був М. Н. Ясинський, а також і тих, котрі ми знайшли в КЦА, ми подаємо перегляд справи про Луцький трибунал.

1. Пуцький трибунал, як відгук обмеженого територіалізму т. зв. Волинського права.

У місцях західно-руських, де жили разом ляхи, українці, князі судили були колись кожного за його правом. Судова норма залежала від того, кого судили—чи українця чи ляха. Доба персоналізму права незабаром минає там, де закладається більш-менш постійну національно-племінну підвалину життя. Усі мешканці одної території, об'єднуються одним правом,—*lege loci*,—правом „земель“ Вітебської, Полоцької, Київської, Волинської. В цій заміні персоналізму права на територіалізм не аби-яку ролю відограла державна влада. Її воля мала значіння територіальне; вона поширювала свій вплив чи далеко, чи ні, але—невідмінно—на території, яку посідала її сила. Право вестготів почалося з *liber Judicium*, але поширення територіального впливу влади зробило з цієї *liber-Leges Visigothorum* з додатками римського права⁵⁾). Уставна грамота Волинської землі стає Литовським Статутом. Тут об'єднуються окремі українські землі одним правом, рідним для їх усіх, що його

¹⁾ Володим. кн. КЦА 926, акт 61.

²⁾ Володим. кн. КЦА 940, акт 408.

³⁾ Там-же, акт 410.

⁴⁾ Луцька кн. КЦА 2052—Матеріали Ясинського, V.

⁵⁾ P. Viollet, Histoire du droit civil français, 1905, 92-93. R. Schroeder, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, 1894, 226.

скодифікувала була тая влада, котра сполучила ці землі в одне політичне тіло. „Обыватели земли Волынское и краев руских“, що в XVI в. мали „право волинське“¹), або Статут 1566 р., після відомої унії опинились у новому становищі—їх приєднано до Польщі. Цей факт тоді де-хто уявляв був собі як унітаризацію права двох народів на підставі единого суда і одної влади. 9 січня 1579 р. поляк-прокуратор, п. Окницький, в засіданні Володимирського суду, коли його одвели, як „неоселого“ (згідно з законом, що охороняв територіальне право), заявив, що Статут 1566 р. мав силу тільки доти, доки „унія дошла, або нижли Волын до коруны был привернен“, що „тот Статут толко в Литве служит“. Тут маємо відгук життєвої централізаційної течії з боку Польщі. Поруч неї стоїть яскраве почуття територіально-правової осібності Волини „и краев руских“. „Ач воеводство Волынское,—одповів п. Окницькому його супротивник,—ест до коруны Полськое привернено, однак с тым докладом, иж при правех звычаев давных великого князства Литовского ест целый, ненарушеный захован быти маєт и ест, а иж не толко Литве, але и воеводству Волынскому тот артыкул (34, IV) служит“²). Територіально обмежено було право матеріальне. Право процесійне, що було за велику об'єднуочу силу, перебувало в руках центральної влади. 16 жовтня 1579 р. Ст. Кграевський заявив був Володимирському судові, щоб той не допускав правити, згідно з декретом Люблинського трибуналу, з дібр заявитика „в повете Володимирском“, бо правіж треба робити на його „добрах“ у Підляшші: „где дей и трибуналъ, если что судиль, або сказовадъ, тамъ можетъ чрезъ декрета свои отсылати и отправу казать чинити, бо дей особный трибуналъ в нас на Волынью, которому мы подлегли, а особно Любелский, до короны належачий, тотъ дей тут на Волынью некоторое моцы и зверхности декреты своими некоторых скагов на отправу сумы пизей отсылати не мель, а хотяжъ дей и отослаль, тогда дей неслушне, неправне“. Особи офіційні, котрі рахувались із тим, що центральна влада надає їм право суду і керування (це були судді гродські), гаразд розуміли неможливість територіально обмежити цю владу та її права суду. „Врядъ тутошний,—одповів гродський суд,—и каждый, декретомъ его кролевое милости, также и трибуналскимъ екзекуцію або отправу чинити повиненъ“³). Протягом XVI віку судовий процес у літовсько-руських кодексах переформовується за польськими зразками. Норми права матеріального зостаються, як підвілина територіального розмежування. Влада шанує це матеріальне право, і коли треба вказує, що судові справи повинно вирішувати згідно „праву волинскому и обычай права земскаго“⁴). Але коли влада приймає до уваги все, чим держиться суд та право, то

¹) Луцька кн. КЦА 2060, акт 17. Archivum ks. Sanguszko, у Ясинського, Главный Литовский трибуналъ, Кіевъ, 1901, 168.

²) Володим. кн. КЦА № 926, акт 73.

³) Володим. кн. КЦА 941, акт 363.

⁴) У М. Ясинського, Гл. Лит. триб. 168 прим.

її вказівки стають ширші, і вона каже, нехай справи розглядають „водле права посполитого и звичая Волинськое земли“.¹⁾ Територіально і національно обмежене „волинське право“ лежить ув обіймах польського адміністраційно-судового життя. Цікаво, що в Польщі перед соймом 1578 р. був проект стягти до коронного трибуналу Прусію, Волинь та Київщину²⁾. Автори цього проекту помилились тільки на десять років, бо в 1589 р. думка про цей проект увійшла була в життя, як кажуть офіційні джерела того часу, „згідно з проханням панів та шляхти Волинського і Брацлавського воєводств“. Сойм піддав ці воєводства коронному трибуналові, „зглянувшись на клопотання про це послів“³⁾. А тимчасом р. 1578 західно-русські землі одержали від сойму 1578 р. те, чого добилась сама Польща,— трибунал на загальних із Польщею підвалахах. Таким чином, нам здається, що питання про Луцький Трибунал не можна з'ясувати на підставі яких-небудь сепаратистичних течій. Мало помітно, щоб центральна влада взагалі дуже держалась за своє право на апеляційний суд, щоб волинські послі, так-би мовити, видали у влади Луцький трибунал. За конституцією виходить, що всенька справа обійшлась легко, лагідно, без силування: „а где бы тым воеводством на пришлом сойме чого в томъ порядку справедливости поправити была потреба, албо теж и отступивши того трибуналу, суды свои засе на нас (короля) вложити, абы то им было волно завжди и на кождом сойме учинити“⁴⁾. „Рыцерство,—каже луцький біскуп,— постановило и, ведле порядку такового судов, вже по сейме судилося“⁵⁾. Знов-же й влада дуже виразно хтіла була зреформувати вищий суд. Одна приватна людина, уявляючи собі волинську судову реформу, дивилась на неї, як на відгук загально-державної реформи: „на сойме Варшавъскомъ,—каже вона, тая особа, перед трибуналом,— новый порядокъ справедливости во всей коруне есть постановенъ“ (Триб. акти, № 59). Волинська шляхта, можна гадати, була не від того, щоб переносити до себе те, чого добилась шляхта польська. Реформа 1578 р. продовжувала давній, у Статуті 1566 р., вплив польського процесу. Українська шляхта швиденько хапалась за все, що виробляли соймові конституції на користь її, щоб не загинути, не бути якоюсь дрібницею проти шляхти польської. Так було з нею завсіди й усюди⁶⁾. Окремість Луцького трибуналу—то була тимчасова ознака волинського територіалізму.

Отож, Луцький трибунал це був наслідок того, що зветься територіалізм права середніх віків, коли влада рахувалась з різницями у матеріальному праві, у побуті, у мові,— і рахувалась настільки, наскіль-

¹⁾ Луцька кн. КЦА 2043, акт 232 (secundum).

²⁾ O. Balzer, Geneza Tryb. koron, 296, 315 = М. Ясинський, Луц. триб., 18 прим.

³⁾ Volumina legum, 1859-60, т. II, 968=М. Ясинський, Луц. триб.

⁴⁾ Конституція сойму валиного Варшавського року Божого 1578, додаток до „Луцького трибунал“ Ясинського § 27.

⁵⁾ „Матеріали“ Ясинського, № XVII.

⁶⁾ Ясинський, Гл. Лит. Триб., 188

ки ці різниці не заваджали їй здійснити своє право керування та суду, а з другого боку—наскільки окреме існування територіальних правних інституцій було бажане для національних груп. Оскільки твердо бажала західно-русська шляхта, щоб у неї був окремий трибунал?

2. Думка про трибунал у Луцьку, а не в Любліні, була вираз не широких кіл українського шляхетства; її висловили і здійснили, за допомогою влади, пани тодішнього центру Волинії Луцьку.

Ст. Баторій, листом до воєвод Волинського, Брацлавського та Київського, пропонував їм на Зелені Свята р. 1578—nehай зберуть повітові соймики, щоб обрати депутатів трибуналу¹⁾). Та волинська шляхта (за брацлавську невідомо) зібралась пізніше—аж 16 вересня. О. Бальцер цього факта підкреслює: чому шляхта зібралася так пізно? На Зелені Свята та після них вибори не могли одбутися, бо тоді „трівога от поганства татар була“²⁾). Панство то ховалось по замках, то влідждало проти татар. Життєві функції припинено, і, між іншим, якийся час не було звичайних „судових років“ (Триб. акти, № 57, 64). Крім цього випадку, деякі факти свідчать, що західно-русська шляхта трьох воєводств не до краю розуміла була необхідність мати власний територіальний трибунал, і реформу провадили проводирі шляхти та офіційні сфери. Документ про соймик у вересні шанобливо перелічує тих „вельможних“ панів, що, мабуть, керували тут, князів—К. К. Острозького, Януша Миколаевича Збаразького, Андрія Вишневецького,—Київського, Брацлавського та Волинського. Згадано в документі ще одну офіційну особу, це представник короля на соймiku „п. Александр Фредрикович, стольник великого князьства Литовського“³⁾). Мабуть, саме обрання депутатів відбулося під впливом окремих осіб як Острозький та офіційних сфер, або близьких до них людей. Кидаеться ввічі, що більшість обранців-суддів з т. званих урядовців. Перший стойть урядовець Григорій Гулевич. Його акти знають як королівського „бирчого“ і найчастіше як „волинського хорунжого“ ще з 60-х років. Він часто держиться Луцька, має двори в замку Луцькому, а також в „передмістю Луцкомъ“, заводить тут шинки, буде через Стир у Луцьку гатку, щоб брати „мыто незвыклое“, закладає під Луцьком фольварк... Другий Луцький обранець, пан Іван Чаплич-Шпановський, теж людина з офіційним минулім. З 60-х рр. акти знають його, як Луцького війта, потім—як незмінного Луцького або Волинського войського. В актах його умови відносно позик і застав, поєднань, даровизн, продаж визначаються не тільки тим, що їх сила, але ще й тим, що в них можна бачити юридичний товк. Тре-

¹⁾ Матеріали Ясинського, № 1.

²⁾ Кременець. кн. КЦА 1482 короб. акти 1578 №—49.

³⁾ Там-же, № II, примітка на стор. 6.

тій суддя від Луцького повіту, п. Ярофей Гостський, — теж людина з офіційних кіл, по актах він значиться, як королівський ротмістр, як тимчасовий „справца старства Луцького“ в 1576 р. Потім, він був у добрих відносинах з Острозьким, як його „полюбовний“ суддя. Останні два обранці Луцького повіту, — п. Хведір Кадянович Чаплич-Шпановський та кн. Дмитро Козека, — мабуть, доповнюють собою офіційний склад суддів, як представники неофіційного „рицерства“. Брацлавське воєводство мало в трибуналі тільки одного суддю — теж з урядовців — володимирського войського Василя Гулевича, давнього співробітника кн. Острозького. З князя був володимирський староста, а В. Гулевич обіймав посади володимирського хорунжого, війта, підстарости, войського... Перед сімома роками В. Гулевич був у Острозького „полюбовним“ суддею разом з Я. Гостським. Цікаво, що акти частіше одзначають присутність В. Гулевича (брата Гр. Гулевича) у Луцькому повіті і в Луцьку. Мабуть, і в цьому обранні усі названі обставини мали більшу вагу, ніж представництво від Брацлавської рядової шляхти. Поруч факта впливу на обрання офіційних та владущих сфер можна поставити ще один факт: судді з кола службового, постійні мешканці Луцьку, мають багацько життєвих провин, що повинні зменшувати їхню популярність серед шляхетства; навпаки, рядові шляхтичі — особи мало відомі у злочинстві, і їх обрано, мабуть, бо на них покладались. Акти 60-х та 70-х рр. описують Василя Гулевича, як людину дуже сварливу. Протягом 18—20 рр. перед трибуналом він не переставав скаржитися з луцьким вірменським священиком, з кн. Ганною Збаразькою, з Миколаєм Дубровським, з Ів. Шеввоєським, з володим. єпіскопом Теодосієм, з кн. Романом Сангушком та його дітьми, з іншими своїми сусідами по маєтках. Скорі-но занесе він на кого-небудь скаргу про напад на його лани, ліси, сінокоси, або на його людей з боку сусідів, як зараз-таки ті, на кого він скаржиться, виправдовуються. З поясніннів їхніх можна бачити, що В. Гулевич і собі таки винен. Скарги доходили до королівського суду, і В. Гулевичеві надсилюють „заручні листи“ вищої та місцевої влади, що в них заборонювано йому самоправство. Та, не вважаючи на тій листи, між В. Гулевичем та сусідами, котрим було видано такі документи „про небезпеченство“, скарки не вгавали. Напади, наїзди, грабунки, губівства, занесення межових знаків не припинялися. Наслідком — нові скарги. На 1578 р., коли В. Гулевич мав бути за найвищого суддю, з авторитетом суду соймового, в Луцькому повіті була відома низка шляхтичів, котрі не могли б сказати, що з В. Гулевича є дійсний, „належний“, „оборонця“, як звикли в офіційних паперах звати короля. У брата В. Гулевича, Григорія Гулевича, постійних і давніх ворогів наче-б-то немає, але його поведінка завсіди була така, що його вважали за людину неспокійну. Правда, тоді був час самоправства, ба навіть кн. К. К. Острозький полюбляв його. Гр. Гулевича ображувано, його кривджено ; напр., кн. Я. Четвертинський побив та пограбував Гулевича в Луцьку, коли він ішов з церкви; йому стріляли в вікно, нападали на його маєтки...

Але для цього були якісь причини і з боку самого Г. Гулевича: він замість покарати винного, міг побити того, хто йому скарживсь на його підданців; міг захопити, наче службовець, коштовні речі та не зберегти їх; міг пограбувати до-останку там, де для нього відповіальність була невелика; міг покористуватись, під час війни, військовим майном і відмовлятись від суду головного гетьмана; траплялось, що він за грабунки власних людей, як це звичайно бувало у шляхтичів, не раз-у-раз платив. У Ів. Чаплича-Шпановського, як людини спокійнішої, таких провин не було, коли не рахувати суперечок його з Луцькими міщанами та з жидами або декілька відмов його розібрati провини своїх підданців. З шляхтою він жив добре (Триб. акти, № 62). Хведір Кадян Чаплич-Шпановський мав гріхів проти шляхти зовсім мало, хоч вони й скидаються на все, що було за давніх часів, напр., р. 1575 він тяжко побив у Луцькому замку п. Мих. Звера. Але це — нішо, порівнюючи до вчинку Вас. Гулевича. Той на розгляд одної з своїх багатьох справ прийшов у Луцький суд з озброеною ватагою слуг. Яр. Гостський мав суперечки, але вони мають випадковий характер і нейтралізуються більшим числом нападів на його майно та людей. Кн. Дм. Козека — людина, взагалі, спокійна; хоч і його імення трапляється в судових скаргах, напр., разом із А. Жоравницьким (1566 р.) він нападав на Блудов; — але з ним міг не дуже рахуватись навіть і земський писар, що на його „словы ся торгалъ и фукал“ (Триб. акти, № 65). Таким чином, особи офіційного стану були гірші, ніж ті, що на їхнє обрання не вплинуло їхнє офіційне становище.

Ось як здійснювало трибунальську конституцію, що вимагає, нехай „каждое воеводство“ обирає „особу годную, богообойную, цнотливую, права и звычаев судовых оногого краю умѣтную, оселую“ (§ 3). Реформа йшла з волинського центру, від проводирів шляхетства. Конституція не цікавиться, чи буде у трибуналі повне представництво людності; для неї досить, коли з обранців приїде хто-небудь; їй байдуже, „если бы с которых воеводств (судді) обраны не были“, і при тому — „для которое колвек причины“ (§ 5). Не дивниця, що з Брацлавського воеводства, замість чотирьох суддів, приїхав до трибуналу тільки один. Могло бути, що Брацлавське воеводство обирало усіх чотирьох. У трибунальському акті під № 41 є така вказівка: п. Кграевський „также и до депутатов з воеводства Браславского обраных не писал“, „з воеводства Браславского депутатов не помениль“; „с панов депутатов воеводства Браславского занехавши“... Важно, що представник Брацлавщини, В. Гулевич, людина більше відома з актів Луцькому повітові, ніж Брацлавлю. Київське воеводство не дало жадного судді. Воно стоять окремо не тільки в 1578 році, а й у 1589-му: і тоді воно не прохало, разом з Волинню, приєднати його до Люблинського трибуналу, а приєдалось окремо, — р. 1590. В актах трибуналу не було жадної справи з Київщиною; не було їх і з Брацлавщиною. Ми маємо одне, дуже природне пояснення цього факту, дарма що воно міститься в документі, якого залишила для історії

людина вороже настроєна проти трибуналу. В засіданні трибуналу 1 грудня 1578 р. п. Ганна Боговитинова, через свого уповноваженого, заявила, що вона не сподівалась і „ся ніхто не сподевал, аби суды трибуналскии у воеводстве Волынском певне дойти могли“. Адже в обранні суддів „ся воеводства порозиали“. Наслідком цього „тепер явно деет, же только один пан войский володимерский озвался депутатом браславским, а киевского ни одного“. Про всіх у Кременецькому повіті, звідки була Г. Боговитинова, казати, що ніхто не сподіався, щоб був трибунал, не можна, бо з Кременецького повіту до трибуналу справ „приточило“ досить. Але в заявлі Боговитинової є вказівка на те, що широкі кола шляхетства не знали про реформу. Це річ можлива. Коли-б—хоче сказати Боговитинова своєму супротивникові — я була добре знала, що, замість королівського суду, куди я „занехала“ з'явиться, буде трибунал, „певне бых я была тебе до твоєе власное апеляцией в справе своєй с тобою позвати не занехала“¹). Друга особа незадоволена з трибуналу, це п. Ст. Кграєвський. Через умодованого свого, п. Ст. Петровського, що виступав „с приятелми“ Кграєвського, він зробив був перед трибуналом отаку заяву: „з воеводства Києвского и Браславского, не зволивши, перед вашею милостю не судяться“²). Ця фраза — не з вітру, бо її ми зустрічаємо, як свого рода „піс розвали!“ польського шляхетства. Навіть Статут 1566 р. мав у собі артикула, що за нього один урядник Острозького міг р. 1572 сказати: „пан мой... на тот артикул не зеволяль, а ку тому и всѣ панове волынцы того артикулу не вживають“³). Це виказала людина зацікавлена, що боронила себе від утиску закону, але те, що вона сказала, відповідає фактам. Вище ми були відзначили, що така лояльна супроти права й шляхти особа, як п. І. Чаплич-Шпановський, часом не давала суду по скаргах на його підданців, тоб-то „не вживала“ артикулу, що за нього допіру говорилось. За таких, як В. Гулевич, нема чого й казати. Отже, виразові „не зеволяль“, „не зволили“ давати віру треба. Можна гадати, що Луцький біскуп В. Вербицький відносно Луцького трибуналу був не єдиний протестант. Його представник каже, що біскуп „яко на сойме на трибуналы и становенъе новых судов не зеволял и имъ подлечъ не хотелъ, такъ тежъ и тепер на трибунал и становенъе новых судов не зеволяеть и им подлечи и судитися не хочетъ“⁴). В. Вербицький, один з польських духовних консерваторів, ворог не тільки Луцькому трибуналові, а й трибуналові взагалі. Його принциповий погляд такий, що „надавъца и обороноца всѣхъ костеловъ, звирхность трибуналу, его королевъская милость“. Консервативні погляди такого самого напрямку, а також опозицію виборчому судові апеляційному, можна посторегти серед шляхти волинської. Для неї виборчі судді з правом остаточного декрету — не

¹) Матер. Ясинського № VII.

²) Там-же, № VIII; порів. Трибунал. акти, № 41.

³) Луцька кн. КЦА 2046, акт 61.

⁴) Матер. Ясинського, № III.

яка-небудь новина. Попередники трибуналів— суди каптурові, під час безкоролів'я. З актів семидесятих років можна побачити, що недавні кагутрові судді, що працювали перед обранням Ст. Баторія, залишили по собі погане враження. Дуже не подобалося шляхті, що на рішення каптурових суддів не могло бути апеляції, дарма що ці рішення часом видавалися й неправні; що на ці рішення апеляція „только до самого Бога йдеть“. Суддів обвинувачувано, ніби-то вони судять невірно, не за законом,— „так, як хочуть“; суддям так допекли ці скарги, що вони мусіли бути відмовлятись од виконання своїх обов'язків¹⁾). З трибунальських актів можна помітити, як негативно ставились до трибуналу більш-менш значні або сміливі особи, як трибунал з ними рахувався, як свою позицію відносно них він сикувавсь був більш-менш підперти; як суддів, місцевих обранців, не шанували... Напр., коли трибуналові треба було ухвалити свого, досить сувого і досить рішучого декрета сути проти Г. Боговитинової, що її представник отверто не визнавав трибуналу в складі шістьох суддів, то він мусів бути викладати декрета надто докладно, раз-у-раз на статут посилаючись (Триб. акти № 59). Хелмський каштелян М. Мишка-Варковський, не маючи ніякісіньких позивів до трибуналу з Луцьким старостою А. Жоравницьким, усе-таки гордо заявив йому у трибуналі: „хот дей я тебе тут, перед суд депутатский, не припозъвал, але дей я... против тебе декърета короля е. м. покла даю“... Судді двічі розглядали були справу, що мала цілком авторитетне рішення, аби тільки сказати, що хелмський каштелян повинен зоставатися при королівському вирокові (Тр. акти, №№ 63-64). У другій справі той-таки каштелян хелмський, дарма що з нього був позивач, виявив найперше свою зневагу до судового порядку— „до реєстру в той справе уписоватися не даль“. „Колея з реєстру припала“ його справі тільки завдяки супротивникові, і вже тоді він заявив: „тым позъвомъ, который тутъ, передъ вашою милостью пан Шимкович покладает, я его позвалъ перед королевскую милость, а не перед суд вашей милости трибуналский“ (Триб. акти, № 66). Каштелянові треба було пояснити трибунальську конституцію, і вже тільки після того він став свою справу „підpirati“. Таким чином, думка про те, що серед волинської шляхти існувала була консервативна течія проти трибуналу, певною мірою правдоподібна. Ця течія могла викликати і той факт, що Київщина та Брацлавщина в 1578 році в Луцьку „не судилися“. Мабуть, що самітний не був Ст. Корницький, коли проти некорисного для нього декрету відважно заявив трибуналові: „ви... именья тые сказали есте подати; я дей себе права в належного суду не занехаю доводити, а тут перед вами се далей... в право вдавати не хочу“ (Триб. акти, № 48).

Наприкінці, зазначімо ще один цікавий факт. З нього можна побачити, що трибунальська справа була дуже обмежена. В трибуналі судились три повіти Волинського воєводства — Кременецький, Луцький та Воло-

¹⁾) Луцька кн. 2047, акти 446, 462, 550, 626; 2049, акт 10.

димирський. У зв'язку з цим траплялися дуже цікаві назви трибуналу, напр., у Кременецьких книгах 1579 р., коли був вже досить ясний вузько-волинський характер трибуналу, він зветься: „суд трибуналский воеводства земли Волынское“¹). Вираз цей повторюється; отже його не можна вважати за випадковий. У Луцьких книгах трибунальські судді звуться обранці „в земли Волынской“, „у воеводстве Волынском“²). Та ї у цих вузьких межах, серед однієї волинської шляхти, трибунал зустрів виразну таки опозицію.

3. Перша та остання сесія Пуцького трибуналу 1578 року.

Попередник Луцького трибуналу,— суд королівський задворний,— а до Статуту 1566 р.— цей-таки суд за допомогою суду панів-рад литовсько-руських,— розглядав апеляційні справи „на роках судових великих“, або, „на рокахъ судовыхъ господарскихъ великихъ“ (roki wielki=magni termini Великої Польщі), що починалися від дня св. Мартина „римского свята“³). І назва, і термін „великих років“ зосталися. В 1578 р. писарська традиція, на підставі давньої форми документів, виробила форму актів нового апеляційного суду. „На роках первших великих трибуналских, на ден свтого Мартина рымского свта, в году нинешнем семдесят осмом, водле конституцыи сойму Варшавскаго припалах и судовне отправованих“... і т. д. Потім, давня юридична традиція покинула принцип нової інституції— відносність складу суда. Цей принцип виразно підкреслює трибунальська конституція (§ 5), що ми вище вже бачили. Статут 1529 р. зазначив: щоб розпочати суд панів-рад, не потрібна присутність усіх членів ради, чи там певної кількості їх,— апеляційний суд розпочинавсь „перед тими паны, которые ся к тым роком зберуть“ (VI, 7). Судові акти кажуть, що члени королівської ради збирались часом у надто невеликій кількості⁴). Цей звичай так був закорінівсь, що й через десять років, у 1587 році, на з'їзді у Вильні було одержано постанову, що каптурові судді працюють у складі випадковому, не чекаючи члена, котрий не з'явився⁵). Ця давня традиція, за допомогою трибунальської конституції, дала змогу провести і здійснити трибунальську реформу силами поодиноких осіб. „Електы“ Луцького воеводства з одним „електом“ Брацлавщини, заходились працювати. У вересні та жовтні 1578 р. повітові уряди розіслали „позви“ в усіх опротестованих справах замість королівського суду, до суду трибунальського. Напр., у повіті Володимирському наприкінці вересня року 1578 вже знали нову інституцію — суд депутатський⁶), а рівно через мі-

¹) Кремен. кн. КЦА, короб 1482, акт 15—137.

²) Матер. Ясинського, № IX, № VII.

³) Акты Зап. Р., III, 33—Ясинський, Гл. Лит. Триб., 179 *passim*.

⁴) Ясинський, Гл. Лит. Триб. 181.

⁵) И. И. Лаппо. В. кн. Литовское во второй половине XVI ст. Литовско-русский повесть и его сеймикъ, Юрьевъ, 1911, 117.

⁶) Володим. кн. КЦА. 940, акт 364.

сяць, 27 жовтня, Володимирський гродський уряд уручає сторонам позви „до суду их милости панов депутатов”¹). Позви надсилають тільки тоді коли одна з сторін, або обидві, здобули від суду нижчої інстанції певне право на апеляцію, Згідно з тогочасним правом (Стат. 1529, VI, 6; 1566, IV, 6), апелювати можна було тільки тоді, коли апеляцію допустив суд, що декрета його оскаржено, буцім він „не водле права”. Сторона заявляє судові, що вона незавдоволена з декрету, а суд згоджується з її бажанням на апеляційний розгляд, чи ні. Суд не тільки допускає апеляцію, ба він ще вказує, до якого вищого суду належить з нею вдаватись²). Трибунал 1578 р. одержав справи не тільки од нижчих судів, — йому надіслано скількись нерозібраних справ від королівської канцелярії. „Король е. м., не могучи, над конституцію сойму Варшавського, судити, и одослати рачил на суд судей, обраныхъ в землѣ Волынской подле трибуналу” (Трибун. акти, № 59). Кількість цих справ величенька. На 32 акти, що до апеляційного розгляду стосуються, ми нарахували 20 актів власне апеляційних; з цих актів мало не половину надіслано від королівської канцелярії (№№ 34, 35, 36, 42, 47, 48, 59, 63, 67). Решта справ, укупі з тими, котрі до нас не дійшли, тобто, приблизно, 16 актів, складають ту групу справ, що їх волинська шляхта передала була на суд трибуналу. Канцелярія королівська надсилала трибуналові усі справи сама, не питуючи сторін (Триб. акти, № 66). Єсть указівки, що до трибуналу з декретами нижчих судів могли вдаватися й сами сторони. Одержані від земського суду декрета і не маючи зможи, на підставі його, погодитися, вони вирішали спробувати ще „суду приятельського“. Але „приятели“ „того межи (ними) не скончили“, і „тые панове приятели до суду трибуналскому, перед паны депутаты отослали“ (Тр. акти, № 38). Потім, минаючи повітовий уряд, до трибуналу йшли скарги на суддів. Яків Линевський позував до трибуналу Луцького земського писаря Михайла Коритенського за „неслушну“ видачу його супротивнику, Ст. Кграєвському, „минуты“ — знімка з декрету Луцького з. суду — „з якимсь примноженем“ — подав за обставин, коли цьому жалібникові земський уряд не допомагав (Тр. акти, № 40). М. Мишка Варковський позував до трибуналського суду Луцького старосту Олександра Жоравницького в умовах зовсім непевних, — коли він у своїй справі здобув декрета королівського суду. Трибунал справу розглядав і знайшов, що жалібник „не довел, иж перед трибуналом припозывал“ Жоравницького (Триб. акти, №№ 63-64). Щоб дуже добре доглядано за передачею справ по інстанціях, сказати не можна.

В певний час „електы“ Волини та Брацлавщини з’їхалися до Луцьку! тут після присяги „ротою судьи земського, въ Статуте описаного“ (§ 6 конст.), почали „роки первші“ трибуналу 11 листопаду, в помешканні Луцького земського суду за участю Луцького земського уряду (§ 19

¹) Там-же, акти 406, 408, 409, 410, 421.

²) Луцк. кн. КЦА 2097, акт 106; Володим. кн. 926, акти 61, 87.

конст.), згідно з стародавнім порядком часів Казимира В., коли в королівському апеляційному суді брав участь земський уряд тої землі, де судив король. Існування трибунальського суду припиняло працю суду земського.

Для західно-руського процесу це була новина з Польщі, бо доти в литовсько-руському апеляційному суді урядовці суду земського участі не брали¹⁾). Взагалі, склад Луцького трибуналу за його актами, що мало не раз-у-раз перелічують усіх суддів, був такий: „перед нами, то есть—Григорем Гулевичом, хоружим земли Волынское, Иваном Чапличом Шпановским, войскимъ земли Волынское Луцким, Яроѣмъ Гостѣским, Федоромъ Кадяномъ Чапличомъ Шпановскимъ, Дмитромъ Козѣкою, а з воеводства Браславского Василемъ Гулевичомъ, войскимъ Володимерскимъ, судями депутатскими, а при нас былъ суд земский Луцкий — князь Остафей Соколский, судя, а пан Иванъ Хреницкий подсудокъ”... З одного побічного акту ми знаємо, що канцелярію трибунальську вів Луцький земський писар, п. Михайло Коритенський²⁾). Тогочасні поняття про перелік суддів у кожному документі, зосібна в заявах до трибуналу, були досить ясні. Трибунал розглядав заяву Ст. Краєвського (Тр. акти, № 42) і знайшов у ній, що цей заявник „имены власными депутатов не написал”, так що „не ведати, до кого пишет”. Цей факт, разом з тим, що заявник „пробачил также й року, на который ест позван, в котором году припасти святого Мартина маєт”, — призвів до того, що заяву Краєвського визнано за „неслушну”.

Усі справи трибуналу, згідно з конституцією й судовими звичаями, взагалі, пописано було на „рейстр” і „водле реєстру” розбирано (Тр. акти, № 35). Форма цього реестру дала прототип для описів давніх актів за наших часів. Кожна справа була в реєстрі у такому приблизно вигляді: „запис переношения выпису кгородского Виленского листу их милости пана Николая Крыштофа Радивила и пана Олбрахта брату их милости, пану Станиславу на разделок именей их мл. учиненный” (Тр. акти, № 6)³⁾. Отож, усі справи пописано було під різними титулами — „справа за позви” (апеляційного змісту), „запис сознанія” (заява), „запис оповедання”, „переношене выпису”, тоб-то—запис акту, вже записаного у книзі другої судової інституції та вписаного у „трибунальські книги” вдруге чи втретє „обычаем перенесеня” (Акти триб., №№ 6, 7, 8, 16, 17, 18 та ін.), „запис жалобы”... Кожен, хто з'являвся до трибуналу, робив про себе і свою справу заяву, уписувавсь „до реєстру”. Так утворювалася черга апеляційним справам. Цієї черги усяк чекав, навіть „от початку судов”, як він з'являвсь дуже рано. Коли вже „колея зъ реєстра, водлугъ обычая судов” тій чи іншій справі підходила, то за три дні до розгляду справи зацікавлена особа брала, за дозволом трибуналу, возного луцького. Возний „потрикrot, водлугъ обычая права, ку праву волав”, від імення заявникового, другу сторону, щоб вона озвा-

¹⁾ М. Ясинський, Гл. Лит. Триб., 2026, 109, прим.

²⁾ Матер. Ясинського, № X.

³⁾ Пор. Кремен. кн. 1578 р.

лася та підготувалася стати до суду й захищатися (Триб. акти, №№ 34, 35, 66, 67). Реєстровий попис й волання „потрикот“ мали між іншим те значіння, що сторону, котра „у права“ свого часу не ставала, трибунал міг покарати штрафом (Триб. акти, № 35).

Про компетенцію трибуналу конституція каже: „декрета того трибуналу такоє важності быти мають, як соймові“ (§ 7). Вона віддає трибуналові справи земських, гродських, підкоморських комісарських судів, крім „справ вонпливых“ (*mere criminalibus*), що підлягали були судові короля на соймі, крім „справ скарбових“ справ про „добра кролевські“. В суді короля зостались „справи права майдебурского, немецкого и хелменского“ (§§ 8-11). Іншими словами, конституція зве справи трибунальські „простыми“. Вона рішуче забороняє з такими справами вдаватися „на сеймъ, або за двором“, погрожуючи „виною седеня в вежі, сто гри-вен“. Історія різниці між „простими“ справами і справами „великими“ (*causae graves*) для 1578 р. дуже давня. Тимчасом під нею розуміють історію, як укорочено королівське виключне право суду. Зокрема за-снування трибунальських судів уважають за один із що-найважніших моментів у вкороченні королівської судової компетенції на користь судів виборчих¹⁾). Але-ж *causae graves* 1492 р. (шляхетська грамота) зостаються в 1578 р. як справи *mere criminales*. Здається, тут немає жадного по-ступу. Насправжки-ж було так, що судді радніше справу „просту“ за-писували в реєстр справ *mere criminalium*, аніж брали її до свого ві-дома. П. Андрій Іванович винуватив п. Ст. Шумського, буцім цей за-брав п'ятеро узрубів „з стены замковое Оношковское“. Кременецький гр. суд у цій справі постановив, що „о таковую реч, о покрадене бу-дованя замкового, справа перед судъ ихъ (городських суддів) еще ніколи не приходила,proto, здался имъ, тая речь быти вонтпливою“ (Триб. акти, № 67). Трибунальські судді, „добре намовивши“, вирішили, що зазначену справу можна прийняти до відома гродських суддів... Кон-ституція надає трибуналові ще одну функцію, що могла зменшувати ролю „рокив великих трибунальских“, — функцію записову, або за тепе-рішньою термінологією нотаріальную; „записи, освічення, сознання, и реляции вшелякие такъ мают быти... перед тым судом сознаные, яко соймові, або земские“ (§ 21). Про це більшина відомих нам справ трибунальських нотаріально-записового змісту: таких справ маємо 43, а справ апеляційних — 32. Отож, не маючи зовсім актів від 11-го листо-паду, ми все-таки повинні сказати, що нотаріально-записова роль три-буналу перемагала. У „книгах трибунальских“, коли-б вони обхоплю-вали всі три воєводства, міг-би бути інший склад документів. Та з три-буналу був апеляційний суд для одного тільки воєводства; навіть ко-ролівська канцелярія не передала сюди і жадної справи з воєводств інших; тим-то й пропорція справ нотаріальних була така, яка вона могла бути в книгах земського суду. Тут допомогло становище Луцьку, як

¹⁾ М. Ясинський, Гл. Лит. Триб. 108 і далі, 138.

центра не тільки політичного, ба й торговельного. Його визнавали за місто, що стояло „на портової реце Стыру“, звідки возили крам усяковий до Литви, Київа „комягами“; він мав свою, луцьку, „м'яру“ хліба; сюди йшла сіль з-за кордону; тут роблено умови на вивіз до Гданську Бугом попелу, жита; в Луцьку був відомий „торг“—ярмарок... Сюди збиралась волинська шляхта для своїх комерційних операцій, і не дивно, що трибунал, як нотаріальна інституція, за браком тоді суду земського, мав діло найбільше з отакими умовами луцького походження. Записи ці „до книг трибуналских“ не важили більше проти записів у книгах судів інших. За двоє місяців, у січні 1579 р., деято з тих, хто використовував був трибунал, як нотаріальну кантору, заносив „виписи з книг трибуналских“ до книг Луцького земського суду. Цікаво, що трибунал, видаючи ці „виписи“, підписував їх усім своїм складом і в тому порядкові, як перелічено суддів у кожному акті (див. вище¹⁾). Навпаки, акти апеляційного змісту виявляють трибунал, як дійсно апеляційну інституцію, що мала значення не тільки для самого Луцька з його повітом. Кількістю справ апеляційних переважає повіт Кременецький, далі—Луцький, наприкінці — пов. Володимирський. Апеляційні справи, торкаючись предметів права цивільного,—маєтків, „грабежів та шкод“, збіглих людей,—головним чином, розглядають питання професійного напрямку. Побічні справи апеляційного змісту складаються з протестацій відносно розсуджених справ, з умов шляхти „подле трибуналу“, з доручень трибуналських возному. Справ суто апеляційних, що на їх можна бачити, як здійснювано норми апеляційного суду за Статутом 1566 р., ми нарахували не більш як двацять. Акти з цими справами повинні з'ясувати нам природу західно-руської апеляції за цим Статутом, де не все досить зрозуміле.

А. Апеляцію в Статуті 1566 р. з'ясовано взагалі: а) перша умова апеляції—те, що можна опротестувати,—„сказанье“, судовий декрет; б) „по сказанью судовом“ сторона незадоволена заявляє, що декрет „не водле права“ і що вона апелює; в) суд допускає апеляцію, чи ні; г) „права“, згідно з опротестованим декретом, припиняється, аж доки розгляне його апеляційний суд; г) при апеляції „неслушной“ вищий суд затверджує декрета (IV, 6, 61, 64); про „слушную“ апеляцію є вказівка щодо підкоморських декретів: „моцни будуть судъ подкоморого поправити“ (IV, 70).

Акти більш-менш постійно одзначають, що суд починають з того, що читають опротестованого декрета. Сторона, почавши промову, покладає перед суддями декрета. Судді, вислухавши промову, переходят до читання декрету. „Положивъши декреть суду земъскому, розознаня и розсудку нашого потребовали“ (Триб. акти, № 22). „Положивши декрет, просил о судовъное всказанье“ (№ 36). До цих позитивних указівок акти додають указівки негативні. Трибунал не розглядає нічого, що нижчий суд не постановив. Нижчий суд вказав сторонам підкоморого, як

¹⁾ Луцька кн. КЦА 2095 за 1579 р., акти 1, 69, 70, 71, 72.

„належного“ суддю в їхній справі. Одна з них апелювала була на цей вирок. Трибунал затвердив декрета, а сторону, що „апелювала“ покарав пеною (Триб. акти, № 28). У другій справі розгляд суду нижчого далі од питань процесійного змісту не пішов. Трибунал справу по суті не розглядав, бо „справа... на розъсудокъ суду земѣскаго зостала тогды“, і надіслав справу „до суду належного“ (— № 34). Сторони спорились за маєток. Трибунал видав декрета відносно тільки ^{2/3} маєтку, а про решту послав позивача до суду земського—,,с тое причины, иж декрету в руках своих (позивач) не мел“ (— № 41). Таким чином, апеляція держиться виключно на підставі декрету нижчого суду і проти цього декрету нічим справи не поширює. Коли справа йдеться про маєток, і трибунал присуджає його стороні, то „шкод і накладов“, як натурального наслідку декрету, він не торкається, бо про це нема нічого в декреті суду нижчого,—треба, щоб сторона ще правила ці шкоди „в належном суде“ (— № 42). „Ино иже ѿменей тых в руках своих не имеет“, а коли його „введуть“, „на тот час“ позивач „в належном праве чинити имеет“ (— № 47). Де шкоди треба з'ясувати та підрахувати, там відрізняння справи про головну річ від справи про шкоди досить зрозуміле. Але трибунал держиться цього напрямку навіть і там, де, здається, шкоди можна було-б присудити, не передаючи справи „до суду належного“. Трибунал підтверджив декрета про „подані“ шістьох підданців їх хазяїнові, а про шкоди, котрі можна було з'ясувати, заявив: „тая справа судові нашому не належить“,—треба „стороны обжалованые до кгороду знову позывати“ (Триб. ак., № 35). У другій справі, що тяглась дуже довго, поки її передано до трибуналу, „шкоды и наклады“ трибунал теж не рахував, бо цього не було зроблено в суді нижчому, і вказав стороні: „целое а волное право заховуем“ (— № 36), тоб-то в „належном суде“. Декрет — підвалина судового розгляду; позов, що їм сторона підсилює справу,—це пояснення декрету. Трибунал слухає, що скажуть сторони, та ще більше вважає на декрет; його цікавить не те, що скаже протестатор, а те, що зроблено в справі судовим шляхом; він дивиться назад; його зусиллям справа „до скuteчного“ розгляду не просовується ані трохи. Коли трибунал уважає, що декрета опротестовано „неслушне“, то постановлює: декрета „при моцы зоставуем“ (— № 28), „во всем при моцы зоставуем“ (— № 1). Більш-менш помітна ініціатива трибуналу там, де апеляція буvalа „слушна“ і де трибунал оголосив: „тот декрет, яко неправный, касуемъ и ни во што оборочаемъ“ (— №№ 4, 20, 47). В таких випадках трибунал мусів чи доповнювати слідчу працю нижчого суду, щоб з'ясувати істоту справи, чи пояснити справу з боку статутового, щоб трибунальський декрет був чим-небудь підсиливий (— №№ 20, 59). Та доповнення слідства буває дуже рідко і робиться просто — за допомогою присяги, „роты“; пропонувавши стороні „довод уделати“ таким чином, трибунал постановлює декрета, замінюючи ним декрета суду нижчого. Тоді трибунал мусів був до свого декрета додати ще наказа повітовому старостству — нехай той виконує цей новий, трибунальський декрет.

Охороняючи важне значіння декрета нижчого суду, трибунал пильнує ще, щоб виконувано формальні умови суду, оскільки, звісно, це він може. Коли, замість позивача-небіжчика, виступає його дружина, то трибунал відмовляється від розгляду і вимагає, щоб вона сама позвала на інші „роки“ (— № 5). Далі, трибунал твердо держиться всіх відомих прикмет представництва, судового уповноваження: в ньому зазначувано суддів за іменнями термін (рік, місяць, число) й місце суду; справа, що на її дается уповноваження,— „особливая моцъ“, „о што право идетъ“; треба було вказати, напр., у чому полягає „зыск и страта“ і з'ясувати фактичний бік справи (— № 23); треба, щоб уповноваження було викладено „писмом руским“; щоб „вмоцований“ був „оселый“, не з Польщі (— № 41, 23). Цікаво одзначити, що головну увагу—як трибунал, так і сторони—звертають (там, звичайно, де розгляд справі апеляційний) на виконання згаданих още сторін процесійного розгляду. З спорів про невиконання умов цього розгляду складаються як апеляційні протестації до трибуналу, так і самий трибунальський розгляд.

Таким чином, звичайна апеляція західно-руського права другої половини XVI віку—це перегляд опротестованого і через це невиконуваного декрету суду нижчої інстанції, в присутності самих позивачів або їх певне вмоцованих представників, щоб, не виходячи з границь цього декрету, чи затвердити його, чи скасувати на користь декрету нового, і вже потім давати розпорядження про виконання декрету.

Б. Від Статуту 1529 р. залишився наслідок давньої апеляції, що з неї була не суперечка сторін, а суперечка скаржника з судом (Статут 1566 р. IV, 21). Трибунальські акти підтверджують, що і в 1578 р. цей порядок апеляції ще державсь, правда, вже як пережиток старовини. В Луцькому земському суді з копією одного декрету вийшла „омилка“— підписок зробив у ній, проти судової книги, „якесь примножене“, від чого для одної з сторін вийшла „шкода“. Ця сторона позвала до трибуналу земського писаря (Триб. акти № 40). Трибунал визнав писаря „от обжалования волным“. До того ж трибуналу було позвано ввесь „вряд“ Кременецького гродського суду, і трибунал „вряд кгородский Кремянецкий ку отказу пану Степану Шумскому ставити велел“. Шумський пред'явив „вряду“ обвинувачення „о неправний всказъ, который против него учинили“: ніби-то вряд судив Шумського проти його згоди, в „незуполному“ складі, без „присяглого писара“. Трибунал знайшов помилку суду не в цьому, а в іншому, і декрета судового скасував; врядові було запропоновано завдовольнити скаржника, і за цією умовою вважатися „з оного обжалования“ „волным“ (— № 47). Суддя трибунальський, кн. Дмитро Козека, позвав до трибуналу ввесь Володимирський земський суд. Суддя, п. Богдан Костюшкович, з'явивсь і сказав: „я на позов князя Козечин бых рад отказал и ему ся в томъ у справедливиль, нижли дей товариша моего, писара, нет, бо хоробою ся заложил“. Земський писар, п. Хведір Солтанович, ще заздалегідь (№ 57) надіслав був трибуналові заяву, буцім він заслав, і трибунал доручив воз-

ному довідатися, чи справді Солтанович хорий. Цікаво відповів кн. Козека на заяву Костюшковичеву: „прожно дей ми ся пан судья с того вымовляеть и отказовати без писара не хочет, кгды не писар декрета чинит, только судя, и с тое причины повинен ми ест судя суд свой отказовати“ (— № 65). Трибунал декрета з. суду скасував, а про „вряд“ судовий не сказав нічого. Форму відповіальнosti суддів додержувано таки широко. Помер староста Кременецький — відповідає його син, теж староста Кременецький; помер Володимирський підсудок, і до трибуналу позвано всеньку його родину, тоб-то — дружину й двох синів. Усі вони з'явились, хоч, мабуть, і знали, що трибунал звільнить їх од відповіальнosti. Отож, поруч апеляції звичайної, наприкінці XVI в. є ще апеляція давня, як суд із суддею; вона стоїть на другому плані, трапляється рідше, і здається, суд надає їй не такої ваги, як апеляції звичайній; особиста відповіальність давніх часів для обвинувачених суддів стає, здається, вже чимсь дуже випадковим.

В. За наших часів декрети апеляційної інстанції приймаються як зразки юридичного розуму. Луцький трибунал на свої завдання дививсь був простіше. Справи дуже заплутані трибунал од себе одводив, приватно радячи сторонам щоб вони між собою погодились т. зв. „приятельским обычаемъ“. Так, судя трибунальський, Ів. Чаплич-Шпановський, „не допушаючи до права и суду депутатского“, звів пп. Техановського та Коверецького, щоб вони „погодились“ судом приятелів (— № 62). Дуже заплутана справа між пп. Ластовецьким та Пузинами „панами депутатами“ була розрішена за допомогою суду приятельського (— № 38). В другій справі сторони, „обачивши речь быти немалую“, умовились „кончити“ її „обычаемъ приятелскимъ“, причому постановили висадити на місце суддів-приятелів по одному з панів-депутатів (— № 27). „Речь немалая“ для судів XVI в. було завдання дуже важке, і розглядати справу могли дуже довго. Напр., у трибуналі повному розглядові справ дуже перешкоджав принцип суверого обмеження справи декретом нижчого суду. На ділі цей принцип ставав часом справжньою перепеною для швидкого розгляду справи. Коли справу в нижчому суді було розглянуто частково, напр., з боку якого-небудь процесійного питання, і після цього одна з сторін припиняла розгляд апеляційним протестом, то, звичайно, апеляційний суд не робив більше од того, що було в декреті. Таке становище могло тривати років вісім: то не з'явилається одна з сторін, то затримала королівська канцелярія. Звичайно, що сторони, одержавши р. 1578 розвязання справи в надто обмеженому вигляді, підготовувались на остаточне розвязання яким-небудь „неправним обычаемъ“. Так було з справою між пп. Вкринським і Боговитиновою. Вони мусіли р. 1579, 9 липня, сами між собою помиритися, бо в судах (і, між іншим, у трибуналі) за вісім років розвязали тільки суперечку про неявку до суду п. Боговитинової¹⁾). Таким чином, дуже обмежений у своїй праці

¹⁾) Триб. акти, № 34; порівн. Кремен. кн. КЦА короб 1482, 1579 р., 8 липня, № 36—137.

процесійним правом свого часу, трибунал не обхоплював справ у всьому їх розмірі, а тому не міг дати багацько матеріалів, цікавих з матеріально-юридичного боку. З двадцяти актів, що містять у собі більш-менш дійсний апеляційний розгляд справ, 14 актів мають у собі скорочений розгляд на різних підставах. Юридичні пояснення трибуналу, короткі та вузькі, торкаються найбільше процесійних питань: треба позиватись з сиротами, коли вони, як відповідальні, підростуть (№ 1); давність перепустили (№ 2); до дітей-відповідальників треба призвати опікунів (№ 22); судове слідство не доповнено присягою (№№ 20, 36); позивач помер, а дружина його не позивала (№ 5). Скільких справ трибунальських показують, що трибунальські декрети мали значення судових наказів, судової розправи на підставі того, що було зроблено в нижчій інстанції (№№ 23, 28, 35, 36). Коли трибунал мав справу з скаргами на суддів, то всенікава справа ставала розглядом того, як ішла судова процедура. Де протест проти декрету нижчого суду торкався сути справ, там суперечка йшла не про непорозуміння відносно матеріальної норми, а частіше відносно того, наскільки та чи інша сторона виконувала була свої обов'язки супроти суду або того, як вона фактами робила свій доказ. Немає ні одної справи, щоб сперечалися на підставі норм матеріального права, як це бузало по судах земських, де ми зустрічаємо обмін артикулами Статуту. Таким чином, трибунал 1578 р. був інстанцією апеляційною в тому розумінні, якого можна було чекати від західно-руського процесу того часу, тобто — інстанцією, що розглядала справи часто незакінчені з одного процесійного боку, за умов, коли такі справи тяглися дуже довго й коли трибуналові доводилось розвязувати здебільша процесійні суперечки. Не дивниця, що трибунальські акти дають нам мало матеріалів для історії права, як збірки норм соціального життя. З них швидче матеріал для історії західно-руського суду. Тут як-раз треба сказати, що цей матеріал яскраво свідчить, наскільки західно-руський процес кінця XVI в. був ще не досить пристосований до того, щоб легко, більш-менш швидко й остаточно, розвязувати справи. Поруч нього стоїть процес простого й досить скорого, але „неправного“ суду.

4. Що було після сесії трибуналу 1578 р.

Конституція 1578 р. компетенцію трибуналу описує так: „Декрета того трибуналу такоє важности быти мают, як соймовые. А если бы кто хотел противитися декретови такому и справу себе оживити на съем, албо за двором перед нас, тогда такой каран быти маєт, яко непослушний и възрушител декрету нашего кролевского“ (§ 7). Це було теорією. Практика сказала інше,—те, до чого звикло життя XVI віку. Історія західно-руського права знає, що апеляційна розправа всіх установ, яким її доручав король, не була безперечна й остаточна: на королівських асесорів можна було апелювати до короля. Теж саме бувало з судом комісарським, дарма що він розглядав справи з окремого доручення короля.

Рада В. К. Литовського значіння остаточної інстанції ніколи не мала¹). Ці факти доводять, що із трибуналу могла бути не остаточна інстанція, а не те, що „до самого встановлення трибуналу не було ні одної судової установи, на декрети котрої не можна було апелювати до великого князя“²). Авторові цих слів вже були відомі скарги на депутатів Луцького трибуналу, що їх прийняла королівська канцелярія. Правда, формально це не були апеляції, бо трибунал на жадні заяви про не-згоду з ним і про одзив до короля уваги не звертав³). Але все-таки судді трибуналу, що „особу короля водле конституції сойму Варшавського презентувати мели“, опинилися в становищі осіб підлеглих судові короля⁴). Так, трибунал тільки ствердив, що проти п. М. Лисаківського, за заявою п. Олізара Кирдея Мильського, сказано в суді нижчому. Нового трибунал не постановив нічого, окрім того, що трибунал не визнав „вмоцовання“ від Лисаківського; була ще заява від цього пана, ніби він з Олізаром у суті справи погодивсь (Триб. акти, №№ 23-24). Трибунал ствердив декрета нижчого суду, додав до своєї постанови ще окремого листа Лисаківському про завдовolenня Олізара. З цими документами та ще з ув'язчим листом од повітового староства, Володимирський воєнний за два тижні прибув до с. Вербуго „отправу вделати“. Та п. М. Лисаківський, погрожуючи присилувати, заявив був возному: „увезаня не поступлю и поступовати не буду“⁵). Треба завважити, що з Лисаківського була людина суперечлива і дуже він не хотів платитись. Олізар мусів скаржитися на нього не шляхом опротестування апеляції (бо нижчий суд не тільки присудив на його користь усе, що треба, ба дав йому ще „уважного листа“ проти Лисаківського, — і все було даремно), а—шляхом надзвичайним, як усі, хто цілком використував сили нижчого суду. Трибунал дав Олізарові свого роду судового наказа проти Лисаківського. Треба було цьому впертому супротивникові судів Володимирських, суду трибунальського, „клепати, поки тепле“. Мабуть, чи не через це саме Лисаківський і не баривсь був, як інші невдоволені з трибуналу, і зробив так, що трибунальські судді, за три місяці після своєї сесії, 4 березня 1579 року, одержали „позви его королевское милости, с канцлерен выданые“. Ми знаємо позви до всіх суддів трибуналу, окрім Василя Гулевича та Дмитра Козеки (може ці позви ще знайдуться⁶). Інші з незавдоволених трибуналом поки-що не позивались, а чогось чекали. Будь-що-будь, надію, що трибунал буде і в 1579 році, після першої сесії не втрачено. Цю надію твердо виявляє умова відомого Василя Гулевича та Мишки Варковського, що покладається на трибунал 1579 року (Триб. акти, № 27). В одному декреті

¹) М. Ясинський, Гл. Лит. Трибун., 57-58, 75, 73, 207.

²) Там-же, 71.

³) Матер. Ясинського № VIII; пор. Триб. акти.

⁴) Матер. Ясинського № VII.

⁵) Волод. кн. КЦА 940, акт 460, від 2 грудня 1578 р.

⁶) Матер. Ясинського № IX.

трибунал просто каже стороні — нехай вона вдастися „на другий рок до трибуналу перед депутаты“ (Триб. акти, № 41). Під час судової сесії у січні 1579 р. судді Володимирські допускали апеляції до трибуналу; коли сторони вдавалися до короля, то судді, згідно з конституцією, одсыпали їх до трибуналу¹). Одного разу ці судді „до трибуналу водле конституціи апеляціи не допустили, толко до его королевское милости, и то року и часу ниякого не зложили“; та це вийшло тому, що справа вимагала так званого „розезнання его королевское милости“, тобто з неї була справа виключного характеру²). Цікаво одзначити, що з-поміж шляхти Володимирського повіту знаходяться такі особи, котрі хотять іти давнім шляхом апеляції; судові права трибуналу охороняють офіційні сфери, дивлячись на трибунал очима центру, що від нього залежить інтерпретація права. На нових, троїцьких, роках ми помічаемо те саме явище: сторона апелює до короля, а суд справляє її до Луцького трибуналу³). В актах Луцького суду є вказівки, що про цей трибунал у першій половині 1579 р. теж пам'ятали⁴). Не інакше було і в судах Кременецького повіту⁵). Центральна влада, що в 1579-му році, з приводу московської війни, видавала волинській шляхті т. зв. „несудимые листы“ (коли ця шляхта брала участь у війні), теж пам'ятала, що на Волині, крім статутових судів, є ще трибунал: влада тут згадує — „трибуналы наши“, „на трибунах“, „новых судов трибуналских“, „трибунал Волинский“⁶). Тільки приватні особи з шляхти, коли вони більш менш незалежні від офіційних сфер, держаться давньої звички вдаватись думкою до суду королівського: шляхта вказує на цей суд дилемою — „до трибуналу, або до короля“ звертатись, а то — до одного тільки короля⁷). Згадаймо тут наші думки про те, хто переводив на Волині трибунальську реформу... Надходила, далі, осінь 1579 року з її мартинівською сесією трибуналу. Війна, перешкоджаючи нормальному судовому життю, мабуть, прокидала в душі сумнів, чи буде черговий трибунал. 5 жовтня 1579 р. луцькі судді допускають апеляцію вже інакше: „до его королевское милости, або до судов трибуналских“⁸). 2 жовтня в Кременецькому суді апеляцію вказувано у формі такої самої дилеми з королем на першому плані⁹). Цю дилему, мабуть, з'ясовує така примітка в Луцьких актах того часу: „естли бы суды трибуналские в року теперешнем семдесят девятом, на ден светого Мартина, близко пришлого, в Луцку, не дошли и сужоны не были, тогда от того свята и дня

¹) Володим. кн. КЦА 926, акти 84, 87.

²) Волод. кн. КЦА 941, акти 28, 58; кн. 926, акт 82.

³) Там-же, кн. 926, акт 97.

⁴) Луцька кн. КЦА 2095, акт 213.

⁵) Крем. кн. короб КЦА 1482, 1579 р., акт 119.

⁶) Володим. кн. КЦА 941, акт 152; 925, акт 144; 941, акт 228; Луцька кн. КЦА 2095, акти 151, 176.

⁷) Луцька кн. КЦА 2095, акти 161, 144.

⁸) Там-же, акт 278.

⁹) Короб КЦА 1482, акт 119 — 73.

пришлого святого Мартина перед его королевъскою милостю“¹). Те саме
какже документ Луцьких книг другого уряду, від 11-го жовтня що-до
„опалацїи перед судей депутатских“: „а если бы суды в том часе де-
путатские не были сужены, тогда на суд его королевское милости“²).
Таким чином, за місяць перед початком судової сесії трибуналу ще добре
не знали, чи буде він, чи ні. Та коли в одному місці сумнівались, у
другому були певні, що трибунал—інституція міцна; у повіті Володи-
мирському, того-ж жовтня р. 1579, направляли апеляцію до трибуналу,
а возний Луцький покладав позва „трибуналского“ „на роки трибунал-
ские, которые мають быти сужены от дня светого Мартина рымского
свята в року теперешнем 79-м перед паны депутаты“³). Настав, нарешті,
і день св. Мартина. Дехто з тих, що одзивалися „на суд депутатский,
або его королевское милости“, спробував приїхати до Луцьку. 11 листопаду „суду депутатского трибуналового, то есть панов депутатов, ко-
торые бы на мѣстцу своемъ судовомъ засѣсти и всѣ спрavy, на судъ их
милости депутатский належачим, судити и отправовати мѣли“, не було⁴).
Через два дні, 13 жовтня, друга особа, з'явившись до Луцьку, щоб „у
суду трибунальского расправити“, побачила, „же панове депутатове, на
таковые суды трибуналские в земли Волынской в году прошлом семде-
сят осмом обраные, на судѣ не засѣли и некоторых спрav на суд их
милости належачих, не отправуютъ“⁵). Автор цієї заяви помиливсь, бо,
згідно з конституцією 1578 р., „обраные суды до других только судов
трыват мают, а иные на их местцах до того же суду, або трибуналу вал-
ного, обираны быти мают“ (§ 4). Через два дні нова особа, що апелю-
вала „до судовъ трибуналскихъ“, заявила, що „роки трибуналские тут,
в Луцьку, про необранье депутатовъ, не дошли и сужены не
есть“, і знов, — що „депутатов не обрано и роков нѣть“⁶). Отже,
виходить, трибунал існує, тільки не було його сесії. Через це навіть
приватні умови межи шляхтою в листопаді 1579 р. ще згадують за три-
бунал⁷). А кому було дуже треба спертись на трибунал, той виставляв
його, як свого роду волинську протилежність трибуналові Люблинсько-
му: „особный трибуналь в нас на Волыню“⁸). Як-би юридично не існу-
вав тоді Луцький трибунал, як-би постанови сесії 1578 року не мали в
грудні 1579 р. ніякого значіння, то не мали-б скаржитись королеві на
ці постанови ті, хто ще, як Лисаківський, не встиг поскаржитись. Ці
люди (в-осени 1579 р.) приїжджали до Луцьку, збиралі, чи бажали зби-
рати, тут знімки з трибунальських документів⁹), і (в листопаді та грудні

¹) Луцька кн. 2095, акт 278.

²) Луцька кн. КЦА 2054, акт 480.

³) Волод. кн. КЦА 941, акт 355; Луцька кн. 2054, 486.

⁴) Луцька кн. 2054, акт 526.

⁵) Там-же, акт 534.

⁶) Луцька кн. КЦА 2054, акт 539.

⁷) Луцька кн. КЦА 2095. 1579 р., акт 53.

⁸) Володим. кн. КЦА 941, акт 363

⁹) Матер. Ясинського, № VII.

1579 року) колишні судді трибунальські мали в руках позви королівської канцелярії у найгірших справах; у справі п. Боговитинової з Шумським, де її було дуже покарано, і в справі п. Ст. Кграевського з Як. Линевським, де трибунал виявив, можна сказати, добру судову ініціативу (Тр. акти, №№ 59 та 41). Боговитинова та Кграевський свого часу заносили до Луцьких гр. книг протестації на трибунальські декрети. З їх ми бачимо, що ці особи, вкупі з гуртком своїх однодумців, трибунала не шанували, ставились до нього, як до суду звичайного, і, приміром, дуже дивувались, що трибунальські судді не вважали на різні дрібниці в заявах від імення п. Боговитинової та Кграевського, а коли ці заяви, мабуть, добре таки набридили суддям, то вони, „не слухаючи далей прѣ и одопри обое стороны, одно выславъши обе-две стороне отъ себе, потомъ по маломъ часе, выславъши одного товарыша своего, пана Кадяна Чаплича, черезъ двери у Шумского самого тихо листы, або справу его, до себе взяли“¹). Будь що-будь, позви про панів депутатів казали: „панове депутатове мають ку праву стати перед его королевскою милостю“ і одповідати „о неслушний всказ“²). Цікаво, що Кграевський, разом із депутатами, позвав до короля й свого супротивника, Як. Линевського³). У справі п. Боговитинової позви було подано раніше, у листопаді, і термін у цих позвах більший—„за шесть недель от положення тых поззов“ (17 та 29 листопаду). У справі Кграевського позви покладено було пізніше (3 та 13 грудня), і „рок“ усім показано було менший—„за чотири недели от месяца декабря третьего дня“. Могло бути, що Боговитинова та Кграевський мали надію використувати сойм, що його саме тоді чекали. Напр., у Луцькому гр. суді, у листопаді 1579 р., „роки теперешніє под сеймомъ, близко припалымъ, сужены и судовне отправованы не были“⁴). Взагалі, 1579 р. був не на користь мирній праці. Ще в червні 1579 р. київський суддя не міг учинити „экзекуцию“, або „отправу“, бо був на війні⁵). До сойму прямувала ціла низка панів та пань у своїй справі з кн. Острозьким. Цей сойм призначувано так: „сойм валний у Варшаве, в року нинешнемъ семдесят девятом зложоний“⁶). Таким чином, Луцький трибунал, здається, не міг відбутися року 1579, бо надзвичайні обставини військового часу та напружена праця держави над унутрішньою організацією припиняли судову роботу. Хто мав позннати до апеляційної інстанції, той їхав туди, де під час сойму можна було знайти вищий суд, без будь-яких виборів. Недбала волинська шляхта, що гляділа в руки своїм проводирям і своєчасно їх не підтримувала, обрати трибунал 1579 р. не спромоглася.

Не інакше було і в 1580-му році. Трибунал міг бути і не був. Він міг бути, та цього не хтів Луцький біскуп Вікторин Вербицький, а

¹) Матер. Ясинського № VII.

²) Луцьк. кн. КЦА 2054, акти 597, 619.

³) Там-же акт 598.

⁴) Луцька кн. КЦА 2054, акти 554, 555.

⁵) Там-же, кн. 2053, акт 803.

⁶) Там-же, кн. 2054, акти 517, 518 від V-XI 1579 р.

разом з ним і хтось інший. Цей супротивник трибуналу, слідом за руськими скаржниками на нього, 29 грудня 1579 р. протестував проти Луцького трибуналу так: „рыцерство по сейме судилося, и мене и духовенство мое до того ж суду своего з уближенем витягало“¹). Коли-ж це було? Звісно, не на сесії 1579 р., бо її не було, а тоді-ж, коли „рицерство витягало“ Боговитинову, Кграевського, Лисаківського та інших самоправців. Від 15 січня 1579 р., тобто коли сесія трибуналу 1578 р. допіру закінчилася, ми маємо відповідь од луцьких католиків-духовних, Фронца Фальчевського та В. Вербицького що-до позвів до них „через трибунал“. Цю відповідь написано вже „по-латынї“, тимчасом як перша заява про трибунал (див. вище), а також часті справи Вербицького в судах Луцьких нижчих продовжено по-руськи²). Зазнаємо цю дрібницю, що її дехто в протестації Вербицького за явище не аби-якої ваги уважав, щоб партійно-політичне завдання цієї протестації було для нас хоч трохи зрозуміле. Доводи Вербицького, після першої трибунальської спроби 1578 р., коли можна було побачити доволі фактів шляхетської задерикуватості та лихого звичаю, зовсім змінились. Вербицький, відомий волинський сутяга, що йому руська мова зовсім не шкодила, починає з суддів трибуналу глузувати, буцім вони „неумѣтные латынскаго языка“ й що це ніби-то шкодить католицькому духівництву. Поставивши передовсім таку підвальну, що йде проти тогоджасної на Волині руської мови (латинської тоді тут по судах ще не знали і не вживали), Вербицький своєю думкою переноситься до того, що його серцю ближче,—до Люблинського трибуналу, де, мовляв, духівництво бере участь у суді. На Волині Вербицький та духівництво почивають себе „як шляхтичи и сынове коронъные“: „нихто на нас без нас меть, нічого становить не можетъ“. Отож, навіть, брак представників від духівництва в державній конституції Луцького трибуналу використовувано, як підвальну для агітації трибуналу в Луцьку. Зробивши „справедливе освіченне“ у Варшаві, В. Вербицький одержав знімок з своєї протестації і, приїхавши в січні 1580 р. до Луцьку, поки-що замовк. Війна точилася далі, спиняючи розвиток судового самоврядування на Волині. Не було цього року навіть звичайних судів, напр., Луцький гродський в червні та липні 1580 р. „про небытность пана старосты Луцкого, про зействие зъсего свѣта п. Василя Рогозенского, суди кгродского Луцкого, а необране иного суда кгродского“³). Але коли надходила осінь 1580 р. й ті, хто мав позиватись, починали робити те, що кому було треба, то одні хапались за трибунал, як за якір поратунку, а інші, навпаки, одкидали від себе і думку про нього. У вересні 1580 р. п. Койленська, незавдоволена з декрету Володимирського гр. суду, „апелевала до его королевское милости“. Тоді її супротивниця, кн. Вишневецька,

¹) Матер. Ясинського № XVII.

²) Луцька кн. КЦА 2095, 1579 р., акти 96, 101. Пор. Триб. акти № 33.

³) Луцька кн. КЦА 2055, лл. 658—661—у М. Ясинського, Луц. гр., 40 прим. 3-тя.

„просила, аби апеляція водле конституції сойму Варшавського допущена не була“. Суд, згідно з цією конституцією, апеляції до короля не допустив¹⁾). Отже, можна гадати, що трибунал зоставався, як інституція, яку треба було, коли хто бажав, ще побороти. Це досить доводить поведінка Вербицького. Він визнав за потрібне з своєю протестацією виступити за місяць перед днем св. Мартина. 10-го жовтня 1580 р. Вербицький записує до Луцьких гродських книг відому нам протестацію. Що вона важила?—А те, що за нею стоять навіть король, а як не він, то його задворний уряд. Протестацію в знімку видано було Вербицькому „на его власную а справедливую важность и шаунокъ, везде и на каждый час моцъ одержать, и теж ему самому справедливому осветченью головному, вынесенному от всѣх, за заполную и певную вѣру примоват“.

Та оцей учинок Вербицького був даремнісінький. Перегляд Волинських судових книг за 1580-86 рр. свідчить, що шкандинанню 1579-80 рр. на обидві нозі настав край: шляхта повернулась до давнього апеляційного суду, королівського. Про це нам кажуть акти волинських судових книг 1581-2 рр.²⁾. Дуже цікаві вказівки 1583 року, тим більше, що ми можемо, за допомогою всього, що знайшли, віправити одну помилку М. Н. Ясинського. Акти з року 1583 одностайно свідчать, що за апеляційного суддю в цьому році був король³⁾. Серед цих актів є скільких, котрі, наперекір гадці Ясинського, доводять, що після сесії 1578 р. трибунал не збиралася. Не маючи в руках трибунальських актів, наш шановний вчитель казав, що трибунал існував після 1578 року,—казав, між іншим, на підставі такої заяви Василя Гулевича від 8 червня 1580 р.: „позвалъ есми быль позвы земъскими п. М. Мишку на роки теперешние троецкие о именье Серники, иж он (тоб-то: за те позвал, що), не припушающи до суду трибуналскаго, принял быль со мною рокъ въ Свинюсехъ.. и мели есмо тамъ на приятели тую справу нашу (отдати)⁴⁾. Трибунальський суд, тут ізгадуваний, це не єсть суд 1579 р., як можна домірковуватися з заяви від 8-го червня 1580 р., а той самісінький-таки відомий нам перший і останній суд 1578 року. Тоді В. Гулевич та Мишка умовилися (Триб. ак., № 27) з'їхатись 17 травня 1579 р. „у Свинюсех“ на приятельський суд, додавши, що, як цьому судові не пощастило, вони прибудуть на засідання трибунальське 1579 р. „на роки мартиновские“. Потому, як вони „у Свинюсех“ не погодились, а трибунальської сесії р. 1579 не було, вищеписана заява В. Гулевича, за півроку після невідбутих „років мартиновських“, мала для себе повну

¹⁾ Волод. кн. КЦА 921, л. 430—М. Ясинський Луц. тр., 42, прим.

²⁾ Луцькі кн. КЦА 2096, акти 8, 30, 32, 36, 37, 38, 39, 41; 2096, акт 69; 2059, акт 32; Кремен. кн. КЦА, Короб 1483, 94, 6, 17, 20, 23, 24, 25.

³⁾ Луцькі кн. КЦА 2096, акти 45, 55, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 93, 94, 108, 112, 129, 127, 133; 2097, акти 106, 113, 160, 284, 218, 264, 269, 270; 2064, акти 404/964, 459/964, 619/1155.

⁴⁾ Луцька кн. КЦА 2055, л. 632—Ясинський, Луц. тр., 41, прим. 2-га.

рацію. Що і справді 1579 рік не дав Гулевичеві нічого, про це кажуть нам такі факти 1583 року, коли справа між Варковським та Гулевичем одержала свій напрямок. 20-го вересня 1583 р. Варковський заявив протестацію проти того, що Гулевич тягає його по земських судах, бо справа їх „изъ суду земского давно выточила“, що, згідно з „росписом“ між ним і перед трибуналом 1578 року, справа його з В. Гулевичем повинна йти „от трибуналу до трибуналу“, що позивання з боку Гулевича до земського суду, після „роспису“, „неслужне“, йде проти як розпису, так і конституції, „в сейму уфаленої“, і що Гулевич, згідно з цією конституцією, впадає у „вину сто гривен“ (§ 9 й?)¹). Коли приймати цю приватну заяву цілком, то можна гадати, що р. 1583 трибунальську конституцію, що на неї посилається Мишка Варковський у своїй протестації, вважали ще за закон, за охоронницю трибуналу, як єдиної апеляційної інстанції. І Мишка чекає, щоб вона, згідно з його „росписом“, розглянула їхню справу з Гулевичем. Ані Гулевич, ані Варковський за чотири роки не згадали про королівський суд. Цікаві відомості з другого акту 1583 року. Луцький земський суд таки звів цих супротивників 8 жовтня 1583 року, коли вони спорилися за свою справу. Гулевич, посилаючись на те, що „в Свинюсех“ Мишка не поставив свого зятя з дружиною, казав, що Мишка „впав“ у становище згідно з Статутом: „хто ся кому листомъ своимъ, або перед врядомъ записаль и обовязал выполнити, а тому досыть не учинилъ, тогда з уряду екзекуція заразомъ маеть быти чинена“ (IV, 69). Мишка, вказуючи на умову 1578 р., казав, що все, згідно з цією умовою, він зробив, — „в Свинюсех быв, приятелей з руки своей высажал“,— і що, з приводу незакінчення справи на суді приятельському, вона за „росписом“ має перейти до трибуналу: „то судові земскому судити не належит, одно трибуналу“. Луцькі земські судді, знайомі нам іще з сесії 1578 р. особи, — Хведір Чаплич Шпановський, Іван Хренницький, писар Михайло Коритенський, — взяли справу для розгляду до другого дня і потім розказали всеніку її історію: „тая справа первой через декретъ суду земского Луцкого отправована и за апеляциою на декрет его королевское милости послана была, а потом до трибуналу припала, с которого на узнанье и померкованье приятелское выточила, а там конца не взяла, и за вышъменованою интерцызою (тоб-то згодою, розписом перед трибуналом 1578 р.) на обе стороне расправу собе наконецъ у трибуналу их милость заховали, которого суду трибуналскому иж в земли Волинской на сей час не машъ, про то тую справу, яко ново до суду земского припалую, до узнаня и разсудку его королевское милости отсылаемъ“²). Отже-ж аж надто ясно, що суду трибунальського після 1578 р. до 8 жовтня 1583 р. в Луцьку не було. З-поміж уривків Кременецьких судових актів за 1583 р. є справа межи Брацлавським старостою та Полоцьким воєводою, де докладненько описується, як що

¹⁾ Луцька кн. КЦА 2064, акт 371/921.

²⁾ Луцька кн. КЦА 2097, акт 338.

справу проведено через королівський суд. Взагалі, судовий процес на якийсь час повернувся був до давнього порядку, з апеляцією, між іншим, від суду підстаростего до суду повітового старости¹). Перегляд актів за 1584-5 роки дає нам досить указівок, що королівський суд панував, як і перед 1578 роком²). Не могло бути трибуналу і в 1586 році, бо наприкінці цього року, коли малися відкритись трибунальські роки, помер Ст. Баторій, почалося безкоролів'я, а за ним нові вибори короля Сигізмунда III (з 1588 р.), підготовка до реформи 1589 р. і сама реформа, що завдовольнила всіх, кому на Волині Луцький трибунал не дуже подобався.

В 1589-1590 рр. Польща об'єднала своїм трибуналом усі непольські провінції — Волинь, Брацлавщину, Київщину та Прусію³). Досить зрозуміло, що тут це була справа більш-менш офіційна, справа централізації. Офіційні джерела кажуть нам, що представники Волині та Брацлавщини обстоювали приєднання цих воєводств до Люблинського трибуналу⁴). Та ми ніколи не забудемо за польський проект ще перед 1578 роком — об'єднати вищезазначені провінції. Тут для нас багато важить друга вказівка офіційного документу — на шире бажання центральної влади „zmіцнити єднання воєводств із короною, як członków ciała prawdziwego y głowy nierozdzieloney“. Цей останній учинок Луцького трибуналу висвітлює всеніку його історію, як процес поступінного руху до централізації. Була спроба децентралізувати, та зробили її поодинокі люди, і вона нічого не змінила. Після 1578 року ці люди, десь певне, не мали досить хисту, щоб тую реформу закріпити. Щоб хто забороняв це, не відко, бо, доки помер Стефан Баторій у 1586 р., напрямок був той самий — провінціальна децентралізація вищого суду. Ще року 1581 Жомойть дісталася була свого окремого трибунала. Та він ніколи тут не існував. Як і на Волині, після 1578 року, людність Жомойти вдавалася до королівського суду, а король одповідав, що він апеляційні справи з себе „зложил и на суд головный трибуналский отослал“. На такі відмови в 1584 році з Жомойти заявляли королеві, що відколи почалися трибунали, тоб-то з 1581 р., в Жомойті їх не було. Тоді король відповів, що він знову повернеться до давнього апеляційного ладу, коли-б „обыватели земли Жомонитское на Громъницы, близко пришлые, въ року 85, и на тотъ четвертый рокъ судей головныхъ на трибуналъ не обрали и водлугъ науки, въ трибунале описаное, въ томъ не заховалиссе, яко то по тые три годы учинили“⁵). Інакше ставиться

¹) Кремен. кн. КЦА, короб 1483, акти 1583-4 років.

²) Луцькі кн. КЦА 2096, акти 136, 137, 147, 155, 159, 161, 162, 163, 165, 166, 168, 173; кн. 2097, акти 318, 339, 398, 449; 567, 569, 573, 577, 613, 615; Волод. кн. КЦА 943, акт 128; Луцька кн. 2096, акти 177, 194, 195, 199, 202, 205, 207, 208. Кремен. кн., короб 1483, акти 25, 49, 35, 6, 9, 29, 31; Луцька кн. 2067, акт 460.

³) Кутшеба, Історія п. народу, 170.

⁴) У М. Ясінського Луц. триб., 43.

⁵) У И. И. Лаппо, В. к. Литовскoe., 530- 532 прим.

до Луцького трибуналу влада не могла, бо вона мусіла була держатись з початку 80-х рр. однакової політики до всіх. Як і Жомойть, Волинська шляхта не спромоглася була тоді обрати суддів свого трибуналу не через незалежні від неї причини, а через унутрішню неспромогу. Її, неспромогу отую, гадаємо, ми більш-менш з'ясували. Якихось спеціальних умов Волинського життя, котрі були-б переважили централізаційні од Польщі тенденції, здається, це було. Року 1589 Волинь та Брацлавщина приєднались до Любліна не сами, а вкупі з Прусією. Отже-ж, перерва в існуванні Луцького трибуналу з 1581 р., тоб-то з року, коли ми з актів не бачимо вже, щоб трибуналу сподівалися, була явище спільне для Волині й Жомойти; так само й остаточне скасування цього трибуналу в 1589 році також мало загальнодержавне, а не місцеве значіння.

Г. П. Попов.

Закони про опіку над недолітками в джерелах Магдебурзького права Західної Русі й Гетьманщини.

I. Вага вивчення джерел Магдебурзького права в Західній Русі й Гетьманщині.

Року 1374 Кам'янець на Поділлю, перший з українських міст, дістав привілей на Магдебурзьке право. Відтоді воно почало ширитись у містах і містечках українських, і XV вік був добою інтенсивного поширення його там. На території правобічної України, що одійшла була до Польщі, Магдебурзьке право вдержалось до 1791 р., а на Гетьманщині аж до 1831 р., дарма що фактично тут перестали вживати його в судах раніше. Отже чотири століття значне число міст України мало магістрати й суди, що були уряджені на підставі норм Магдебурзького права й керувалися в цивільних і карних справах, цивільному й карному судочинстві тим самим правом.

Звідки-ж наші міста черпали знання цього права? Попередні наукові досліди й опубліковані вже матеріали дають змогу цілком певно сказати, що за таке джерело права в магдебургіях часів литовсько-польського панування були не офіційні кодекси, а приватні правні книги—твори Гроїцького й Щербича. Те саме, але вже з меншою певністю, можна сказати про міста на Гетьманщині; принаймні, можна сказати напевно, що як і не сами оригінали цих творів були за законні книги там, то, в усякому разі, хоч і інші книги, але такі, де в основі лежали твори Гроїцького й Щербича, тобто або переклади їх, або перероблення їх, а не яких інших редакцій Магдебурзького права.

Отже з сказаного, здавалось-би, випливає зовсім ясно потреба для історика українського права виучувати книги, що були за джерело права в значному числі українських міст на протязі чотирьох віків. Проте й тут можуть бути вагання.

Повстає питання, чи треба виучувати сами твори Гроїцького й Щербича, або, може, минаючи їх, можна вдатись просто до самих оригіналів німецького права; це дуже полегшило-б завдання, бо тоді на послугу нам стала-б багатюща література історії німецького права; тоді робота історика вкраїнського права була-б тут просто за продовження роботи істориків німецького права.

Але досить розгорнути книги Гроїцького й Щербича, щоб сказати, що така метода не дала-б нам знання того, на якому праві жили, за тих часів, українські магдебургії. Бо з першого-ж погляду на ці книги стає ясно, що з них не звичайний переклад з німецьких оригіналів,— тільки *Weichbild* просто перекладено в книзі Щербича, а решта це вже якесь перероблення. Але яке, якою мірою воно одступає від оригіналів, і чи не брало воно собі за джерело, окрім *Sachsenspiegel* і *Weichbild*, ще чогось? Такі питання ставили собі всі, хто брався за грубезні книги Гроїцького й Щербича, але відповідь на це питання давалося не що-разу однакову.

Так от, проф. Антонович, що перший мимохідь озвався був за ці книги, вважав, що їх швидче можна назвати „юридичними трактатами й науковими розвправами, складеними краківськими й львівськими юристами XV і XVI століття, аніж збірками артикулів обов'язкового закону¹⁾“.

Проф. Кістяківський²⁾ вважає Порядок Гроїцького за вчений трактат, а *Saxon* Щербича за самостійне перероблення.

Але ці висновки зроблено навмання, не порівнявши творів Гроїцького й Щербича до джерел. Таку роботу зробили тільки проф. Даргун і акад. Тарановський³⁾, що порівнювали були згадані твори з джерелами артикул за артикулом. Отже тільки з їхніх робіт до цього часу й можна було уявити собі, що таке є ці твори.

Акад. Тарановський поставив собі за завдання „встановити правильний погляд на ручні книги польських юристів, щоб розвязати питання, чи були вони юридичними трактатами, незручними для практичного вжитку, або, може, мали практичну мету, і тільки вони й були спроможні завдовольнити потреби в писаному праві, що їх не завдоволяли *Speculum Saxonum* і *Ius Municipale*, незрозумілі, а через те й неприступні для сірої маси міщан“⁴⁾). У наслідок порівняльної роботи, що її проробив був Тарановський, він приходить до висновку, що твори Гроїцького й Щербича були популярним викладом Магдебурзького права.

Гроїцький сам не претендував на повноту викладу,— в передмові перед своїми Артикулами він радив шукати пропущені місця в латинському примірникові *Speculi Saxonum* і *Iuris Municipalis*. І справді, в його творах перекладено тільки поодинокі місця з Саксонського Зерцала і Вейхбільда, а в Постемпкові — з *Constitutio Criminalis Carolina*, карного кодексу імператора Карла V; перекладено часто не до слова,— передається раз-у-раз лише зміст норми. Роботи проф. Даргуна й акад. Тарановського виявили, що до Постемпку ввійшло не більш од половини артикулів Кароліни; в деяких місцях зміст норми передано з змінами,

¹⁾ А. Ю.-З. Р. ч. V, т. I, передмова, стор. 59.

²⁾ Передмова до „Прав, по которым судится малороссийский народ“.

³⁾ Тарановський. „Обзор памятников Магдебургского права в з.-р. городах античной эпохи“ (Варш. Унів. Ізв. 1897 р.).

⁴⁾ I. c., стор. 59.

як от там, де мова мовиться за катування на суді. В кількох випадках Гроїцький збільшує, проти Кароліни, кару. Перекладаючи процесуальні постанови Кароліни, Гроїцький принатурує їх до судового ладу за Магдебурзьким правом, заміняючи, напр., там загальну назву Richter на інші відповідні назви—війти, райці, лавники.

Усі ці моменти привели акад. Тарановського ось до якої оцінки Постемпка. „Нас уражає,— пише він,—та легкість, з якою Гроїцький завдовольняє потребу суспільства в певних законних нормах. Він, ані трохи не замислюючись, бере акт законодавчої діяльності чужої держави, робить з нього велику виписку, безцеремонно врізує, а иноді й відмінює його, викладає рідною мовою й пропонує своїм землякам цю приватну роботу на законну книгу, і це значіння його твір і справді набуває й зберегає через два століття. Такий дивний, з теперішнього погляду, факт цілком гармоніює з поглядами й становищем у XVI віці, коли, за висловом Ейхгорна, брали закони повсюди, де їх тільки находили, не дуже на те вважаючи, чи мали збирники, звідки брано закони, зовнішню санкцію”¹⁾.

Безцеремонність, з якою Гроїцький розправився з Кароліною, повинна була-б настроїти особливо обережно й до інших творів Гроїцького, навіть там, де він точно позначає свої джерела. Тимчасом у акад. Тарановського знаходимо про Артикули й Титули Гроїцького висновок, що переклад Гроїцького завсіди передає зміст оригінала достоту й без змін.

Погодитися з цим, великої ваги, висновком акад. Тарановського не можна, бо йому аж надто суперечать факти, що за них мова буде нижче. Ці факти ми добуваємо, порівнюючи рядок за рядком твори Гроїцького з його джерелами, тоб-то продовжуючи велику роботу Тарановського й Даргунна. Їх роботи звязали твори Гроїцького й Щербича з їхніми джерелами, виявили ці останні,—це перший, логічний етап, щоб науково дослідити ці твори. Одне з завдань нашої роботи буде інше: простежити, як Гроїцький і Щербич поставились були до своїх джерел, чи передавали вони їх достеменно, як думає акад. Тарановський, чи, може, відступали від них, і тоді — через що й для чого відступали. Ми побачимо в цій роботі, що відхилення від оригінальних джерел Магдебурзького права були тут нерідко; побачимо, що це часто-густо робилося під впливами польського земського права. І це робить особливо цікавим цей дослід, бо ми тут натрапляємо тоді на один із тих шляхів, що їм норми польського права пропискувались у право українських міст.

Але мало того, що на Магдебурзькому праві жили магдебургії Західної Русі й Гетьманщини. Проф. Кістяківський²⁾ наводить приклад, де на твори Гроїцького й Щербича посилаються і в містах, що не мали

¹⁾ Тарановський, I. c.

²⁾ I. c., стор. 85.

привилей на Магдебурзьке право; на його посилаються навіть і супротивні суди. А „Права, по которым судиться малороссийский народ“,— проект загально-земського кодекса з датою 1743 р., що мав бути однакової сили як для міст, так і для повітів,—відбиваючи, очевидчаки, тодішню практику, не робить жадної різниці між джерелами Магдебурзького й Хельмінського права та Литовським Статутом, посилаючись однаково й на ті, й на другий.

І не тільки це збільшує значення вивчення творів Гроїцького й Щербича, як і взагалі Магдебурзького права. Адже-ж це право було подекуди за джерело литовських статутів, і сліди цього впливу ми знаходимо часто там, де їм, здавалось-би, зовсім не місце, де вони не гармоніювали з духом відповідного правного інституту й були приточенні наосліп. В історичній літературі досліджено вплив Магдебурзького права тільки що-до карних законів¹⁾). Але це була галузь права, де вплив чужоземних правних систем найменше позначився, бо попередні національні законодавчі пам'ятки найбільше трактували про карне право: судебник 1468 р. трохи не ввесь присвячено карному праву; в Руській Правді (академ. список) тільки три артикули стосуються до цивільного права, а з решти трохи не все трактує про право карне. Отже, тут були свої не бідні національні правні норми. Не те було з іншими галузями права; тим-то й вплив чужоземних правних систем, треба сподіватись, був там більший.

Нарешті, ще одне міркування. В Литовсько-руській державі, так само як і в Польщі, *Sachsenspiegel i Weichbild* було рецензовано разом з їх гласами, що в багато разів перевищували обсягом самий закон. Тимчасом гlosa ґрунтувалася не тільки на законі, але ще більше на імперському праві, а під цим правом розумілося римське право й німецьке імперське право. Як побачимо далі, Гроїцький і самостійно запозичав з римського права те, що йому здавалось за придатне для польських міст. Отже, маємо знов-таки шлях, що ним у правне життя наших магдебургій, у Литовський Статут, а звідти згодом в російське законодавство протискувались норми з чужих систем права.

Думаю, що наведене досить яскраво виявляє, яку вагу має вивчення творів Гроїцького й Щербича. Це було право магдебургій; це був той канал, що їм чуже право вливалося в наше життя; це був той вузол, де були зав'язані різні правні системи. Всі вони були чужі для давнього права українських земель, і проте всі прищепились, більшою чи меншою мірою, до нього.

Уальному викладі ми обмежимось спробою вивчити один тільки правний інститут — опіку над недолітками. Проф. Даргун справедливо був зауважив, що передати зміст тільки трьох праць Гроїцького, де він трактує норми карного права, була-б справа надзвичайно велика²⁾). Не

¹⁾ Максимейко. Источники уголовных законов литовского статута.

²⁾ Dargun. O źródłach przepisów karnych w dziełach Groickiego, стор. 8.

зважуючись відразу поставити собі таке широке завдання, я проте вважаю за доцільне на одному правному інституті, як на прикладі, ілюструвати важливість тих висновків і того матеріалу, що його дає вивчення зазначених джерел Магдебурзького права. Разом із тим, коли вивчення одного тільки правного інституту й не дасть змоги зробити категоричні загальні висновки, то воно, в усікому разі, позначить подекуди ті шляхи, якими можна дійти цих висновків.

II. Спосіб викладання.

Переходячи тепер до викладання законів про опіку над недолітками в Магдебурзькому праві, слід умовитись що-до способу цього викладання. За основу я беру оригінальні джерела, звідки черпано право в Магдебурзі: *Sachsenspiegel i Weichbild*. Всі інші джерела Магдебурзького права, вількірні й шеффенські вироки, що не ввійшли до цих кодексів, я обминаю, бо нам бракує всяких підстав думати, що й вони були за джерело права в Польщі або в Західній Русі й Гетьманщині; oprіч того, твори Гроїцького й Щербича, що в отих країнах заступили місце оригінальних джерел Магдебурзького права, посилаються тільки на *Sachsenspiegel i Weichbild*.

Щербич за малим ніде не одступає від своїх джерел, переклавши *Ius Municipale* навіть усе. Тим-то викладаючи норми Магдебурзького права, мені, щоб показати, як це викладено в Щербича, здебільшого доводиться просто позначити відповідне місце в його *Saxon'i*. Не так з творами Гроїцького, бо, не кажучи вже про силу пропусків у його викладі, він нерідко відходить і від правдивого змісту норм Магдебурзького права, виправлюючи їх,— очевидно, свідомо. Там, де під якою нормою бракує посилки на Гроїцького, там ми маємо пропуск. А випадки одхилення від Магдебурзького права в його творах я повсюди позначаю.

Sachsenspiegel i Weichbild є невеликі кодекси. Яскер, Гроїцький, Щербич,— всі вони користувались, окрім самих кодексів, і гласами до них, що в багато разів перевищують розміром сами кодекси. Глоси запровадили багато змін в Магдебурзьке право, формально спираючись, здебільшого, на римське право, бо в Німеччині тоді чим раз більш ширився погляд, що римське право, як імперське, має практичне значення¹⁾). Але, як побачимо, глосатори, якщо, може, трохи і випереджали правне життя німецьких країн, проте всупереч із ним вони не йшли. Усупереч вони йшли лише з текстом тих кодексів, що їх вони наче-б-то тлумачили,— йшли остильки явно, що цей факт становить найкращі ілюстрації до того, яке могутнє джерело права була за тих часів діяльність юристів.

Але для нас найбільше значення має не те, яку вагу мала гlosa в самому Магдебурзі, а те, що для Щербича й Гроїцького це є такий закон, як і *Sachsenspiegel* та *Weichbild*. Гроїцький у своїх посилках на дже-

¹⁾ Stobbe, Geschichte der deutschen Rechtsquellen, 1860, B. I, S. 375.

рела навіть не позначає — з текста, чи з гlosi він бере яку норму. У Щербича, що-правда, не тільки позначено це, але й фрагменти, що він бере з тексту, він починає з більших літер, ніж фрагменти з гlosi. Проте й Щербич ніде не висловлює думки, щоб гlosa мала менше від самого закону значення. А ще важніше те, що такого самого погляду держалась і практика наших магдебургій. Тарановський¹⁾ каже, що він знає один тільки випадок, де одна з сторін у процесі заперечувала проти норми, що її виставляла друга сторона на тій підставі „że to nie prawem ziemi-stiem cituje albo artykulem z prawa Maydeburgskiego, ale commentariuszem glossy“, проте на цю заяву не звернено було навіть уваги. Отже й мені, щоб змалювати право наших магдебургій, випадає йти за цими поглядами й цією практикою. Це робить дуже невеликою поміч, що її може дати в виучуванні Магдебурзького права література історії німецького права. Систематичного виучування ця гlosa там не діждалась: встановлення факта, що гlosatori намагались погодити національне саксонське право з римським і канонічним правом, сподіваючись підсилити його тим, зменшило цікавість істориків німецького права до цієї гlosi. Немає навіть критичного видання гlosi, дарма що його давно вже почав готовувати Steffenhagen.

Для історії західно-руського та українського права однаково чужі й німецька, і римська, і католицька канонічна правні системи. Тим-то ми не можемо робити жадної одлички між текстом і гlosою: обое вони заправляли правним життям наших магдебургій і обое вони ждуть нашого виучування.

Скажу дещо з приводу стосунків *Sachsenspiegel* до *Weichbild*. Перший кодекс давніший од другого. У праві, каже гlosa *Iuris Municipalis*, арт. I, давніший закон зберегає свою силу тільки оскільки він не перечить новішому, але такої колізії гlosator тут не сподівається, бо I. M. має лише доповнити *Speculum Saxorum*. Проте, як бачимо нижче, суперечливі норми тут таки трапляються. Як має поставитись до них історичний дослід. Як-би ми виучували догматично не давнє, а теперішнє право, ми повинні були-б вибрati одну й, певно, були-б додержувались новішого закона перед давнішими, — за принципом, що його визнає й гlosa до I. M. Але в історичному досліді, думаємо, ми маємо просто одзначити цю незгоду між двома кодексами, а виучування судових актів має вже виявити догматичний погляд тодішньої практики; адже нас цікавить не та система правних норм, що її міг-би збудувати на основі S. S. і I. M. теперішній історик права, озброєний новішими методами інтерпретації права: цікавить нас те, як зрозуміли отi кодекси тодішні правники, і які законні норми було покладено фактично в основу правдивого правного життя наших магдебургій. Тим-то в усіх випадках отаких незгідних одна з одною з приводу того самого питання норм я буду викладати обидва погляди, залишаючи виучуванню давніх актів показати, який з них дістав перемогу в житті.

¹⁾ L. c., стор. 175.

III. Загальний напрямок розвитку опікунського права.

В усіх відомих нам історичних народів перша історична стадія їхнього державного життя характеризується широкою самодіяльністю родових об'єднань. Їм передусім належить піклуватися про сиріт. Але починається розпад родових об'єднань, і з ними паралельно змінюються органи влади, що стоять по-над такими об'єднаннями; великі патріархальні сім'ї що-раз більше розпадаються на менші, індивідуальні; побутові й моральні основи родової організації слабшають; в індивідуальних сім'ях частіш трапляються випадки бездоглядності сиріт, занедбаності їх; державна влада, набувши свідомості своїх повинностей що-до громадян, починає правними нормами регулювати пильнування недолітніх сиріт.

В опікунському праві, на найдавнішій стадії розвитку його, яку ми знаємо, опіка над недолітками належить родичам, причому на першому плані стоїть дбання за його майно, в інтересах цілого рода. Опіка має характер попередньої охорони можливої в майбутньому спадщини. Тамто до опіки родичів покликається в такому самому порядкові, як до спадщини: найближчий наслідник недоліткові є його законний опікун. Тільки згодом повстає батькове право призначити своїй дитині опікуна в духівниці.

На первісній стадії розвитку опіка є не повинність, а право опікуна. Помалу елемент повинності піклуватись долею недолітка виступає на перший план, і права служать опікунові вже щоб виконати цю повинність. Природній висновок із цієї зміни—це повстання права державної влади настановляти опікунів і пильнувати доброго справування опіки; з останнього випливають різного рода контрольні заходи. Звичайно, ці зміни одбуваються поволі й помалу; давні погляди не здають одразу своїх позицій, що виявляється в компромісовых формах, але в усякому разі дальший розвиток опікунського права йде в напрямку що-раз послідовнішого запровадження в право принципу опіки, як інституту, де може бути тільки один критерій—пожиточність для підопічного, і де ніщо не стоїть вже на перешкоді органам державної влади регулювати опікунську справу.

Отакий є загальний напрямок розвитку опікунського права в історичних народів, як ми уявляємо його, коли виділимо з їх правних систем спільні для них норми; решта норм, більш-менш важливі деталі, неоднакові. Але сказане дасть нам змогу зрозуміти місце на загальній лінії розвитку опікунського права, що на ньому пробувало Магдебурзьке право за тих часів, як воно набуває для нас ваги, і ми починаємо вивчати його; зрозуміти теж причини й значення тих змін, що одувалися в ньому самому, і тих змін, що в нього запроваджував, принатурюючи до інших часів й іншої країни, Гроїцький; — за Щербича я не згадую тут, бо він таких змін ніде свідомо не робить.

Після цих зауважень переходимо до самої теми цього досліду.

IV. Настановлення опікуна.

Обидва джерела—Саксонське Зерцало (1,23) і Вейхбільд (49) знають одну тільки підставу для опікунства—споріднення; за опікуна має бути найближчий родич недоліткові з батькового боку (*Saxon*¹), *Bliski po mieczu*). Це є *tutela legitima* — найдавніша історична форма опіки в німецькому праві. Дальший розвиток її йшов шляхом поширення кола родичів, що мали право на спровадження опіки,—покликано родичів не тільки з батькового, ба й з материного боку, в різноманітних комбінаціях; починають виставляти певні вимоги, що їм має відповісти опікун; місце простого чергування родичів у певному порядкові заступає вирок судді, який може з визначеного кола родичів призначати за опікуна того, хто йому здається за найкращого,—це є вже момент, де зливається *tutela legitima* з *tutela dativa*²).

В саксонське земське й міське право всі оді зміни запровадили гласатори. Глоса встановлює такий порядок настановлювати опікуна: той, хто, на його власну думку, має бути за опікуна недоліткові, повинен піти з ним до райців міста,—од них він і дістаете опікунський уряд, якщо на те є материна згода, а як немає, то настановляє суддя своїм декретом, порозумівшись з лавниками (I. M. 49; *Saxon*, *Opiekun* 47). Суддя має право обрати за опікуна одного з родичів, з власного розсуду, кого вважатиме за кориснішого недоліткові,—всі обмеження тут одпадають; він може дати йальному родичеві по матері перевагу перед родичем по батькові.

Усі ці норми висловлено ясно й просто, так що ніякого іншого зрозуміння їх бути не могло; достеменно так перекладено їх і в Щербича в *Saxon*'і. Отож і дивно, що Гроїцький дає судді вибирати лише поміж родичами, що мають рівне право на опіку (*Tysi*, у *Opieka*, 5). Хто має рівне, а хто більше право бути за опікуна, ми в нього ніде не знайдемо; тому, очевидчаки, це слід розуміти так, що до опіки родичів слід покликати в загальному порядкові, і тільки, як вони одного коліна, суддя може вибирати між ними.

Яка-ж причина такого явного й свідомого одхилення Гроїцького од джерел, що на них він посилається? Пошукаємо її в польському земському праві; погляньмо, на якій стадії був у середині XVI віку правний розвиток опіки в цьому праві,—адже-ж з Гроїцького був синового віку й своєї країни, і тому польське право не могло не одбиватись на його правосвідомості. В польському статутовому праві ми не маємо норми, що просто уставляла-б, у якому порядкові родичів недолітка слід покликати до опіки над ним. Про це тільки мимохід є згадка в Вартських статутах короля Ягайла з р. 1423. На підставі отих статутів можна догадуватись, що порядок мав бути такий: спершу рідні брати дорослі, потім

¹) Щербичів *Saxon*; цифри визначають числа фрагментів,—в *Saxon*'і вони не понумеровані, але це є єдиний спосіб, яким тут можна посилатися на *Saxon*.

²) Rive. Geschichte der deutschen Vormundschaft. Braunschweig 1862, 1875 р., В. II, S. 15—16.

дядько з батькової сторони, а далі просто сказано: *amici proximiores*. З цього ми, в усікому разі, довідуємось, що в польському праві законна опіка була, і була певна черга між родичами недолітка. *Amici proximiores* — це найближчі родичі, а через те, що тут не позначено, що родичі тільки з батькового боку, можна догадатись, що до опіки покликано всіх родичів без різниці. Певна річ, згадане вище право судді в Магдебурзі — обрати з родичів того, хто йому здавався за кращого, ішло всупереч з описаними польськими порядками. Тим-то не було-б нічого неймовірного в тому, коли-б Гроїцький, саме під впливом польського права, був-би одхиливсь тут од оригінальних джерел Магдебурзького права. Не роблячи поки-що такого висновку, ми все-ж-таки звертаємо увагу на можливість його, коли знайдуться ще факти, що підтверджують його.

Тут треба тільки згадати й про те, що таку саму норму, несхожу з джерелами Магдебурзького права, ми знаходимо й у Церазіна в його *Enchiridion'i* (титул *tutela*). Але в інших випадках Гроїцький вільно ставиться й до *Enchiridion'a*, відміняючи те, що йому здавалося за недобре, — це ми ще побачимо. Тим-то не слід думати, що він запозичив це місце у Церазіна осліп.

Далі в Гроїцького ми знаходимо отаку норму: „*Opiekuna gdzie by nie było, tedy Pan Zwierzchni albo Urząd Rayce w Mieście mają postawić opiekuny, które zowią łacinnicy Curatores*“ і зроблено навіть посилку на S. S. 41 і 47, та на I. M. 26 (*Artykuły 10*). Що райці настановляли опікунів, але тільки тоді, як не було яких заперечень з боку матери недолітка, ми вже були бачили,—отже тут у Гроїцького помилка, що для неї іншої причини, окрім браку уваги, здається, немає. Що-до господаря, *Pana Zwierzchniego*, то за його право настановляти опікуна в позначеніх у Гроїцького, як джерело його норми, місцях, немає ані згадки. Цікаво тому знов взяти довідку з польського земського права. — Про зверхню опіку короля в писаному польському праві нічого немає, але в практиці ми там знаходимо сліди того, що корольував себе в праві втручатися в опікунську справу. Так от, є привілей Сигізмунда I з р. 1539, яким той уставляв уважати якогось Івана Збоншина, за його заслуги, старшим, аніж він справді був, і здатним вести свої справи без опікунів¹⁾). Далі світло на цей бік польського права кидає конституція з р. 1638²⁾). Король дає тут обіцянку, що його канцелярія не буде видавати кураторій на *mente capti* без попереднього дослідження стану хорого через певних, позначеніх там осіб. Це є довід, що перше такі кураторії король видавав, навіть не додержуючи отих гарантій. Далі, Чацький каже, що бували випадки, що королеві, вмираючи, заповідано опіку, а то й бувало, що його брав на себе сам король і або сам справував опіку, або приручав справувати її кому іншому його ім'ям. Чацький наводить

¹⁾ Czacki. O litewskich i polskich prawach. Warszawa 1801, t II, st. 54.

²⁾ VoL leg. (вид. підрів), III, 952.

тому навіть і приклади з XV та XVI віку¹⁾). Нарешті, у *Załaszowskiego*²⁾ ми знаходимо підтвердження того, що в польських магдебургіях початку XVIII століття, коли було видано ощю книгу, королеві таки й справді належало право втрутатися в опікунську справу, принаймні право визнавати за недолітками повнолітство до того, як вони справді дійуть літ: „*Hanc adjudicationem annorum sola Regia Maestas, non solum personis nobilibus, viso prius adolescente atque aetate illius considerata, sed etiam hominibus Iure Magdeburgensi subjectis dat*“.

Отже стає імовірним, що Гроїцький намагався тут під пропозицією Магдебурзького права знов-таки запровадити в життя польських міст принцип польського земського права. Це тим більш уражає, що отої принцип ішов усупереч з принципами самоврядування, які лежали в основі Магдебурзького права. Що Гроїцький робив тим недобру послугу містам, про це ми можемо догадуватись з міркувань Островського з приводу згаданої вже конституції з р. 1638 та субсидіярного права короля настановляти опікуна, яке йому надала конституція з р. 1775³⁾). Островський висловлюється проти таких прерогатив королівської влади, бо вони порушували функції й діяльність встановлених урядів⁴⁾). Очевидно, практика життя показала незручність такого порядку, принаймні хоч без тих гарантій, які давали конституції з р. 1638 й 1775.

Згуртуймо тепер сказане поки-що про порядок настановлення опікуна. *Speculum Saxonum* знало опіку тільки законну й до того тільки родичів з батькового боку в певному порядкові. Голосатори перетворили її в опіку з призначенням од судді споміж родичів, без ніяких обмежень його вибору. А Гроїцький знов посунув право назад, поновивши законну опіку, бо суддя має право вибирати тільки між двома рівного права родичами, причім коло опікунів з родичів поширило, порівнюючи з *Speculum Saxonum*: до родичів з батькового боку прилучено й родичів з материного боку. Всі оці зміни в писаному праві роблено під тиском життєвих потреб, очевидно, а виявленню їх не пошкодило й оте писане право,—здавалось-би, дуже своїм авторитетом закону.

Щоб скінчити про *tutela dativa* в Магдебурзькому праві, треба ще сказати, що суддя таки й справді, як каже Гроїцький, мав право настановляти опікуна в усіх тих випадках, як його не було. Такої загальної норми бракувало в джерелах Магдебурзького права, але наведені там приклади дають підставу вивести її (S. S. I, 47 гл.; *Saxon Opiekun*, 3).

Третій спосіб настановлення опікуна — од батьків дітям на випадок смерті — в розвинутих правних системах стоїть на першому місці, — інші способи тільки доповнюють його; але хронологічно він повстал не перший, а в німецькому праві навіть по *tutela dativa*. Проте поволі, вагаючись, *tutela testamentaria* ввійшла в практику життя й тут, і саме спершу

¹⁾ L. c. 55.

²⁾ *Ius regni Poloniae*, t. II, st. 258.

³⁾ Vol. leg. VIII, 183.

⁴⁾ T. Ostrowski, *Prawo cywilne albo szczególne narodu polskiego*, Warszawa, 1784 г. t. I, S. 82—84.

в містах. Перша стадія розвитку тут характеризується деякими обмеженнями, між іншим у деяких німецьких правах дозволялося призначити опікуна в духівниці тільки тоді, як не було законного опікуна, або він був нездатний до опіки¹⁾.

Голосатори наших джерел дають право батькові обрати опікуна своїм дітям на випадок своєї смерті. Це можна зробити й за доброго здоров'я, причому батько має заявити про законні причини, чому він мінає законного опікуна, і довести виставлені факти; як приклади, позначені випадки, коли з законного опікуна був-би раб, божевільний, безчесний, важив-би на його, то-що; таке обрання опікуна суддя має по тім ствердити своїм декретом (S. S. I, 23 гл.; I. M. 26 гл.; Saxon, Opiekun, 8). Отже голосатор у цих нормах, як бачимо, не різнив з правним життям своєї країни; і справді в гlosi цього разу зроблено посилку не на римське право, а на право й звичаї магдебурзькі,—цій посилці можна поняти віри, бо в інших випадках гласа просто посилається на римське право.

У Гроїцького з усіх оцих продуманих і пройнятих певною думкою норм лишилася одна тільки норма: „Opiekuny może každy ustawić dzieciom swym, mimo inne przyrodzone, tylko aby to uczynił przed sądem a rozwiedział przyczyny, czemu to czyni“ (Artykuły, 2). Незрозумілим стає для читача, для чого розповідати судді про причини призначення опікуна, бо про правні наслідки такого розповідання нічого не сказано. Немає підстави думати, що так неправдиво Гроїцький виклав ці норми просто того, що не збагнув їх. Правдивіший буде інший. Здогад, що він тут знов по-годжував Магдебурзьке право з родинними стосунками за тих часів у Польщі: там, ще р. 1423 в статутах короля Ягайла батькові надано право самому обрати опікуна своїм дітям без жадних обмежень²⁾). Це був принцип і Юстиніянового права. Тим-то р. 1559, як Гроїцький писав свої Артикули, за сто з гарбом років після видання статутів короля Ягайла, йому обмеження Магдебурзького права повинні були здаватись за непотрібні, зайві й застарілі. А як він у таких випадках вільно ставився до своїх джерел, це ми вже бачили. Але на Sp. Saxonum у Гроїцького ми й тут знайдемо посилку.

Давнішій стадії розвитку опіки відповідає погляд на неї, як на право найближчих родичів, навіть майнове право, бо здебільшого це була tutela usufructuaria. В наших джерелах ми теж знайдемо однієї такою погляду, навіть в Ius Municipale, що постало пізніше од Speculum Saxonum.

В тексті арт. 49. I. M. ми прочитаемо, що як найближчий родич з батькового боку сам не дійшов ще літ, то в справуванні опіки йому має пособляти його найближчий родич (I. M. 49; Saxon, Opiekun, 47). Отже тут найшов собі вислів погляд на опіку, як на якесь майнове право. При такому погляді, коли не встиг ще витворитись або завоювати собі повного панування інший погляд на неї, як на інститут пильнування особи

¹⁾ Rive, I. c., S. 18—20.

²⁾ Vol. leg. I, 73.

ї майна підопічного, в отакому порядкові немає нічого неприроднього, бо користуванню правом не може шкодити недолітство. В теперішньому праві нічого схожого напевно ми зустрінути не можемо.

Тільки як погляди на опіку відмінилися, і на перший план було висунуто корисність її для підопічного, з права опікуна вона стає за повинність, і тоді повстають і правила, коли той, на кого спадала опіка, міг одмовитись од неї. В Магдебурзькому праві норми про це ми не знаходимо в гlosі до обох джерел (S. S. I, 11; I. M. 26). Про них я скажу нижче, як буду говорити про здатність до опіки, бо в Щербича й Гроїцького ці два питання помилково переплутано.

Щоб закінчити з порядком настановлення опікуна, треба ще сказати, що на матері лежала повинність просити своїм дітям опікуна од уряду, якщо іншого опікуна не було (S. S. I, 23 гл.; *Saxon, Opiekun*, 6). Гроїцький тут додає: „Gdzieby tego nie czyniła tedy, gdy dzieci zmarły, spadku nie będzie się mogła po nich domagać, wedle prawa cesarskiego, do którego się ucieć maią, gdy maydeburskiego nie stawa. Ut de hoc Speculo Saxorum libro I, articulo 23” (*Artikuły*, 12). Норма дуже важлива, але в *Sp. Saxorum*, що на нього посилається Гроїцький, її немає. Взято це просто з *Enchiridiona Церазіна*, який уявив це з римського права, познавши й джерело.

V. Здатність до опіки.

Питання про здатність до опіки набуває особливого значіння теж тільки з того часу, як зростає погляд на опіку, як на інститут, де єдина мета — охороняти інтереси підопічного. З цієї мети, звичайно, випливає принцип,—хто не здатний охоронити інтереси підопічного, той не може справувати й опіки. Якого-ж погляду додержуються наші джерела в цьому пункті?

Уже в тексті *Sp. Saxorum* ми знаходимо норму, що недоліток до 21 року не може бути за опікуна (S. S. I, 42). Проте I. M., що повстало пізніше од *Sp. Saxorum*, як ми вже бачили, не вважає недолітство опікуна за перешкоду до справування опіки,—він стає за опікуна, а пособляє йому його найближчий родич по мечу, тоб-то його опікун (I. M., 49). Гроїцький згадує про це, а Щербич, як і завсіди, перекладає всі згадані місця джерел, лишаючи читачам розбиратись, яка з тих двох норм має силу (*Saxon, Opiekun*, 16, 47).

Друга перешкода до спрозвування опіки є позбавлення чести (S. S. I, 11 гл.; *Saxon, Opiekun*, 3).

Що-до жіноцтва, то в тексті S. S. (I, 11) ми знайдемо глуху згадку, що мати може бути за опікунку своїм дітям. Голоса материні права на опікування своїх дітей визначає так: її право переважає право бічних кревних, а інших кревних тільки тоді, коли вони живуть де-інде, або як це опіка над її незаконородженою дитиною. Інші жінки, не матері, могли бути за опікунок, як бракувало родичів близьких по мечу ascendentes або опікуна, призначеного од батька. Жінка при тому завсіди могла одмовитись від опіки (S. S. I, 11 гл.).

Усі ці норми знаходимо й у Щербича (*Saxon Ojciec, Bia — laglowa*, 4), а Гроїцький про них не згадує, дарма що в *Enchiridion'i*, звідки він так часто бере правні норми, ми знаходимо про це постанову, правда, взяту не з джерел Магдебурзького права, а іншого змісту — з римського права. Чи не мовчить Гроїцький знов-таки через те, що і в польському праві ми не знаходимо нічого про право жінок бути за опікунок?

В Юстиніяновому праві було позначено ще чимало обставин, що перешкоджали бути за опікуна, але в гlosi тут викладено їх укупі з обставинами, що давали право одмовитись прийняти опіку (S. S. I, 11 гл.; I. M. 26 гл.). Гроїцький і Щербич додали до цієї плутанини ще своєї (*Saxon, Opiekun, З i 45; Tyltuly 4*). У всякому разі, в гlosi за абсолютну перешкоду до справування опіки є вік молодший од 21 року й старший од 70 років, а у Гроїцького про ці обставини сказано, що вони дають право одмовитись од справування опіки. Далі в гlosi до I. M., як абсолютні перешкоди для опікуна, позначено слабування, недужість, божевілля, а у Щербича все це стоїть поміж обставинами, що дають тільки право одмовитись од опіки; отже божевільний, за Щербичем, як-би був не одмовився прийняти опіку, міг-би справувати її. Певно, це помилка, що її мала віправити вже практика життя.

VI. Скінчення опіки.

Ясна річ, що опіка над недолітками кінчається тоді, як кінчається недолітство. Отже коли воно кінчається? Давніше право не знало визначеній межі між недолітством і повнолітством, — за ознаку повнолітства вважалася фізична стиглість людини. Але цей момент не для всіх людей одинаковий, і перехід його не виявляється в певних і для всіх людей ясних ознаках; тим-то розвинуте ділове й економічне життя не може вже погодитись з таким становищем, і тоді починають визначати певну добу, що з неї починається повнолітство людини. В *Sp. Saxopum* сліди давнього способу встановлення фізичної стигlosti людини збереглися, як підсобна форма тоді, як не знати певно віку хлопця. За ознаку було те, чи вкриває волосся певні місця на тілі (S. S. I, 42). Глоса до I. M. вказує, що цей спосіб було відкинуто навіть як підсобний, щоб не вражати соромливості (I. M. 26). Гроїцький і Щербич зовсім обминають відповідні місця в джерелах.

Перший певний реченець скінчення опіки не міг бути високий, — це допускала як простота давнього життя, так і швидче, ніж тепер, досягнення людини за давніх часів. Текст арт. 42 S. S. давав якийсь час ґрунт для помилки, що S. S. знає один тільки реченець повнолітства — 21 рік, коли й кінчається опіка. Приклад такого помилкового зрозуміння цього артикулу знаходимо в одного з давніх істориків німецького права *Weiske*¹).

¹⁾ Grundzätze des deutschen Privatrechts nach dem Sachsen-Spiegel. Leipzig 1826, § 5, 16.

Пізніші досліди виявили, що доба до 21 року поділялася в саксонському праві на дві частині: перша до 13 року, коли кінчалася обов'язкова опіка, і друга до 21 року, коли чоловік міг мати опікуна, якщо в тому була потреба¹). З наших джерел підтвердження цьому ми знаходимо тільки в гlosi. Так, з гlosi до S. S. довідуємося, що *pubertas* починається, за саксонським правом, у 12 років, що духівниці писати можна було лише по 14 році, маєтки збувати по 18 р. і, нарешті, справувати опіки лише по 21 року. Гlosa до іншого арт. S. S. (I, 42) повторює, що *pubertas* починається по 12 р., *anni discretionis* по 21 року. Проте в гlosi до I. M. (26) ми знаходимо вже інший реченець: гlosатор пише, що в саксонському праві починається *pubertas* і кінчается опіка для хлопця в 14 років, а для дівчини в 13 років, з того-ж-таки часу людина дістає право розпоряджатися своїм маєтком, а опікуна може собі обрати, як схоче мати його взагалі,—це вже новий принцип, не знати, звідки взятий, бо й у Юстиніяновому праві реченець цей був інший: 14 і 12 років. До цієї плутанини Яскерова *glossa marginalis* докидає, що гlosu *Iuris Municipaleis* треба вважати за *perplexa*, бо справді *pubertas* починалась по 14 і 13 роках, а *anni discretionis* по 21 року (I. M., 26).

Після сказаного не дивно, що в Гроїцького і Щербича немає одностайноти в тім, коли кінчается опіка: адже перед ним був текст S. S. і дві гlosi, і кожне з них держалось в цьому питанні свого погляду. Щербич проте тягне за текстом арт. 42 S. S., і тому в його опіка кінчается по 21 році, і опікуна взагалі може не бути, як немає потреби,—отже останній принцип, що має справді силу для другої частини неповнолітства, він помилково поширив на весь час неповнолітства. Не можна дивуватись з цієї помилки Щербича, як ми пригадаємо, що її поділяли й люди, озброєні новішими методами історичного досліду, ніж ті, що могли бути в XVI столітті.

Що-до Гроїцького, то опіка в його кінчается для хлопця по 14 році, а для дівчини по 13 році, коли опікун має передати їм їхнє добро,—це узято з гlosi. А по 14 році хлопець може обрати собі куратора і „*Kurator trwa, byłoli by potrzeba w swym urzędzie do dwudziestu y piąci lat*“,—останній реченець узято з Юстиніянового права, бо в гlosi його визначено в 21 рік. Можна тепер собі уявити, які труднощі мала практика магдебургій з отакими джерелами права, що з них кожне по-своєму визначало час скінчення опіки.

VII. Забезпечення доброго справування опіки.

Думка отакого забезпечення не чужа й S. S. (I, 23), але розвинутої тільки в гlosi. Способів забезпечення наші джерела знають чотири: інвентар, зарука, звідомлення й заборона набувати маєтки від підопічного.

А) Інвентар. Опікун, поки не спишуть інвентаря майна, що його він приймає в своє опікування, не має права приступити до опіки, вилу-

¹ Rive, I. c., II, 59–60.

чаючи те, що не терпить загайства (S. S. I, 11 гл.; *Saxon Opiekun*, 2; Artykuły, *Kto ma czynić inwentarz?*). Одповідальність його в усікому разі починається з того часу, як він довідався про своє настановлення за опікуна (S. S. I, 23 гл.; *Saxon Opiekun*, 6). Гроїцький додає, що опікуни, призначенні від батька, не повинні списувати інвентаря; тимчасом у джерелах про цю вільготу сказано тільки, що до опікунової повинності давати заруку; тобто тут Гроїцький товкує своє джерело за аналогією і не на користь підопічному.

Як опіка скінчиться, опікун повинен здавати все майно підопічному за інвентарем; коли інвентаря бракує, то за довід того, яке було оте майно, вважалося присягу підопічного (S. S. I, 11 гл.; *Saxon Opiekun*, 2; Artykuły, *Pożytek inwentarza*)¹).

Списування інвентаря в польському житті не давало тих наслідків, що від нього сподівалися; навпаки, воно часто помагало кривдити сиріт. Про це ми довідуємось од Гроїцького. Уряд, — пише він, — може списувати в інвентар тільки те, що йому показують. Тим-то опікун може заздалегідь попереносити в інше місце, що хоче, і тоді вже, списавши інвентаря, захистити себе ім'ям од домагань того, що в ньому не позначено; адже, — додає він, — я знаю чимало людей, що шукають опік, живуть з них, прагнуть дуже до них „*chodząc dom od domu, a pilnie przyglądaając gdzie kota baba już głową trzèsie, a drząc się napia*“². Тим-то він радить, поки не списано інвентаря, замикати й запечатувати всенікне добро підопічного (Artykuły, *Czas ku czynieniu inwentarza*). Глас Гроїцького зостався проте „гласом вопиющего в пустыне“, бо через 6 років після цього, коли в польському земському праві було встановлено повинність списувати інвентар, в законі ми не знаходимо гарантій, рекомендованих у Гроїцького, дарма що він і вдававсь був з своєю порадою до *supremi omnium orphaniorum tutores*, тобто до королів³).

Б) Зарука. Переходимо до найголовнішого роду забезпечення доброго справування опіки — заруки. Sp. *Saxonum* остатільки ще пройнятий давніми родовими принципами, що одзволяє од заруки опікуна, коли з нього рівночасно й наближчий законний спадкоємець недоліткові (S. S. I, 23). Щоб показати, яке практичне значіння в давньому житті мали такі опіки, дамо слово Чацькому. Він пише: „*Edward Cocke* в Англії, *Kofold Acher* в Данії попереджали, що не слід приручати опіки родичам недолітків, що по його смерті будуть йому спадкоємці, бо такого рода опіка є „*quasi agnum committere lupo ad devorandum*“⁴). Отже при світлі цього свідчення й того, що писав Гроїцький про польські опікунські порядки, ми знатимемо, як дивитись на дальнє поширення згаданої вільготи в гlosi до Sp. *Saxonum*. Бо ця глоса, йдучи слідом за Юсти-

¹) У Гроїцького ми знаходимо ще одну норму: „*Природний опікун, як не спише інвентаря, має заплатити всі борги, хоч майна підопічного на те й не вистачало-б* (Artykuły O opiekunach, 3). Гроїцький посилається тут на Sp. *Sax.*, але не слухно, бо там це сказано лише про спадкоємців.

²) Vol. leg. II, 692.

³) Czacki, I. c., t. II, s. 55.

ніяновим правом (pr. Inst. I, 24), до тих опікунів, які не повинні були давати заруки, прилучила й опікунів, призначених од уряду чи од батька (S. S. I, 23 гл.; Saxon Opiekun, 6). Мотив був той, що певність отаких опікунів перевірив уже уряд або батько підопічного. Глоса до I. M. пише вже про цю вільготу тільки для опікуна, призначеного од батька (I. M., 26).

Що-до згаданої вище норми S. Saxonum про одзволення од заруки опікуна, коли з нього рівночасно є й законний спадкоємець підопічного, то й Яскер в своєму латинському перекладі, і Щербич у Saxon'i переклали арт. 23 не гаразд. Оригінальний текст S. S. не лишає місця для будь-якого вагання, що мова тут мовиться за того опікуна, що був-би спадкоємець недоліткові по його смерті, а не за того, хто дістає спадщину по смерті його батька разом з ним¹). У Яскера це місце перекладено так, що не можна зрозуміти, який випадок з отих двох він має на увазі: „Ubi autem tutela et hereditatis successio in unam concurrant personam”... А що-до Щербича, то тут помилка очевидна: „A tak gdzieby u opieka u spadek dziedziczny na jednej osobę przyszły”, — тоб-то тут він має на увазі випадок, коли опікун вже дістав спадщину, разом з своїм підопічним, по смерті його батька. Для помилки Щербича за причину могла бути глоса до S. S. (I, 23), де сказано, що S. S. має тут на увазі той випадок, коли опікун і його підопічний мають спільну спадщину, як от два брати, що з них один є опікун другому (Saxon, Opiekin, 10). Але й глосатор тут одхиляється від тексту Sp. Saxonum, і з тексту глоси стає зовсім ясно, що тут позначилася саме та тенденція погоджувати, хоч і з натяжкою, Sp. Saxonum з римським правом, яку спостеріг був у автора глоси J. von Buch'a Homeyer'a погоджувати доводилося тому, що римське право не знало такого вийнятку.

У тексті Sp. Saxon (I, 23) заруку розумілося як персональну (*bürgen setten*). В німецькому праві того періоду, що-до цього, не було однозначності: в одних правах вимагалося реального, а в інших персонального забезпечення²). Усупереч з текстом Speculi Saxonum, глоса встановлює, що опікун має дати в заставу своєму підопічному, в забезпечення добровільного справування опіки, якесь своє нерухоме добро (I. M. 26 гл.; Saxon, Bliski po mieczu, 9). Достеменно так передає це й Щербич (Saxon, Opiekun, 7, 37). У Гроїцького ані в Artycułach, ані в Tytułach немає ні слова про цей рід забезпечення інтересів підопічного. Схаменувшись, він

¹) Ось цей текст: „Sve aver des Kindes erve is, dem sol des Kindes vormunde beden von jare to jare des Kindes gudes... Wende it is dicke ein der Kindere vormünde, unde ein anderer ir erve. Svar aber die vormünde is ok erve, die ne darf nemanne berekennen des Kindes gut, noch bürgen setten”. А ось достеменний переклад: „Хто є спадкоємець дитині тому опікун дитини має що-року давати справоздання за майно дитини... Адже часто буває один з опікуна дитині, а другий інший (інший) спадкоємець. Якщо-ж опікун (дитини) є теж інший спадкоємець (інший—другий відмінок од іншого), то він не повинен нікому давати справоздання за майно дитини, ані давати заруку. (Перекладено згідно з Wort- i Sach-Register, що його дав Немeyer в своєму виданні Speculi Saxonum).

²) Rive, I. c. 24—25.

захтів був заповнити цю прогалину за допомогою свого реестру до Порядку й Артикулів, але робить це, вже ніяк не рахуючись з своїми джерелами. Тим-то в його підопічний начеб-то має tacitam hypothecam на маєтностях опікуна (*Regestr, Hypoteka*). Годі й казати, що ця конструкція не відповідає змісту оригінальних джерел Магдебурзького права, бо там hypotheca, як ми бачили, була не tacita, а expressa. Не важко знайти і джерело для норми, що її дає Гроїцький, — він ішов за пізнішим римським правом, яке підопічному давало генеральну гіпотеку проти опікуна.

В) Звідомлення. Це є третій рід забезпечення доброго справування опіки. Про звідомлення згадано вже у тексті *Sp. Saxonum*, де віднього відзволено, так само як і від заруки, опікуна, що є враз і майбутній спадкоємець підопічного (*S. S. I*, 23; *Saxon, Opiekun*, 5; *Tytuły, Opieka*, 8). Далі гlosa встановила, що, здаючи опіку, по скінченні її, і такий опікун має дати справоздання своєму підопічному, або коли він помре, його спадкоємцям (*I. M.* 26 гл.; *Saxon, Opiekun*, 39). Проте, ця повинність давати, як скінчиться, опіка звідомлення, не могла лякати опікуна, бо якщо його справозданню не йнято віри, то, щоб підтвердити його, опікунові досить було присягнути (*I. M.* 26 гл.; *Saxon, Opiekun*, 37). Отже, здавалось-би, інтереси опікуна в опіці й тим вже досить були забезпечені; проте гlosa ще додає, що спадкоємець, квитуючи опікуна в зданні майна, має дати йому заруку в забезпечення од майбутніх вимог з приводу опіки од будь-кого (в Яскера цього місця немає). В чім полягала ця зарука, не знати. Скажемо тільки, що в Гроїцького надруковано форму розписки, що її має видати підопічний опікунові, прийнявши од його все добро. З цієї форми довідуємося, що це мала бути генеральна гіпотека всього рухомого й нерухомого добра підопічного (*Tytuły, Forma kwitu z opieki*). Можна думати, що цю форму Гроїцький узяв з практики Krakівської магдебургії, — з неї він не помалу користується в своїх творах. Подекуди підставу для такої думки дає вираз у цій формі, де є згадка про Krakів: „...quia nobiles NN., cives Crakovienses“... У всякому разі, це взято не з римського права, де такої норми не було.

Не можна не звернути уваги на те, як у цьому надзвичайному піклуванні тодішнього права про інтереси опікуна виявляються пережитки давнього погляду на цілі опіки, а компроміс двох поглядів у праві не міг у житті не давати перемоги елементові, фактично дужчому — опікунові, як це ми вже й бачили.

Г) Заборона опікунові набувати маєтки з добра підопічного. Гlosa до *S. S.* (*I*, 44) забороняє опікунові всяке таке набування, як грошове, так і даремне, як самому, так і через яку третю підставну людину. Так само цю норму висловлено й в Щербича та Гроїцького (*Saxon, Opiekun*, 22, 24; *Artykuły, O opiekunach* 11; *Tytuły* 9).

VIII. Урядовий контроль.

Тут маємо розглянути дві групи норм: а) контроль над збуванням маєтків підопічного й б) одстановлення опікуна за погане справування опіки.

А) Контроль над збуванням маєтків підопічного. Опікун міг збути їх лише з дозволу од суду і тільки з законних і справедливих причин, які він мав довести перед судом. Шість родів таких причин в гlosі позначено,—на них слід дивитись лише, як на приклад, бо сьомим пунктом стоїть гуртовий вираз: *propter justas et legitimas causas*. Проте Гроцький цитує в своїх Артикулах тільки оті шість випадків, зважуючи отак норму (О опіекунach 3—5). Тут він іде слідом за *Enchiridion'om*, але мотив цього одхилення од точного й ясного тексту, можливо, знов треба шукати в польському земському праві. Ще Вислицькі статути Казимира Великого заборонили опікунам будь-яким способом збувати маєтки підопічного і жадних винятків не позначено¹⁾. Не дивно тому, що Гроцькому широка формула Магдебурзького права здавалася недоброю і він її повузив.

Коли описаний порядок ламав був опікун, то на протест підопічного, як опіка скінчилася, збуття маєтку страчувало свою силу. Реченець для протесту був рік і 6 тижнів, а коли під той час, як опіка скінчилася, підопічний жив у іншій землі (Щербич додає: „під іншим дзвоном“), то 31 рік і 6 тижнів (I. M. 26 гл.; Sax., Opiekin, 40).

Вагу описаного контролю зменшено в гlosі тим, що як-би опікун збув маєток навіть без судового дозволу, але довів-би потім, що здобуті гроші потратив на користь свого підопічного, то цей останній міг знов дістати свій маєток, тільки повернувши покупцеві гроші.

Знов ми бачимо тут, як право, виходячи з двох противних один одному поглядів, одіймає однією рукою те, що дає другою, а фактичну перемогу в житті повинен дістати й тут не недоліток, а його опікун.

Б) Одстановлення опікуна. Якщо виявиться недобре справування опіки, опікун має бути відстановлений од опіки. Це можна зробити не тільки тоді, як розтрачено яке добро, але й до того (S. S. I, 41 гл.; Sax., Opiekin, 13).

Позваний до суду опікун, якщо він не стане й на третій раз, стає *balemund*, тоб-то йому забороняється справувати будь-яку опіку (S. S. I, 41; Sax., Opiekin, 12). Останню норму встановлено спеціально що-до опіки над жіночтвом, але її не можна не поширити на всяку опіку, як це й робить гlosa.

Гlosa позначає поодинокі випадки, що можуть бути за підставу для прохання про одстановлення опікуна. Тут ми знаходимо випадок, коли він позбавив підопічного маєтку, погано порядкував маєтками, не давав підопічному як слід удержання, не списав інвентаря, за *сирра lata* (дав значну причину до шкоди—у Щербича), непожиточно продавав речі, не віддав грошей підопічного на відсоток, був неслухняним урядові, почав правити свої власні борги з підопічного, не чекаючи скінчення опіки (S. S. I, 41 текст і гlosa; Sax., Opiekin, 12—14). Усе це тільки приклади; з них можна й слід зробити висновок, що опікуна можна було скинути

¹⁾ Vol. leg. I, 44.

в усіх випадках, де виявлялося погане справування опіки. Проте безчесний він ставав лише в випадку ошукання підопічного, що мало бути виразно зазначено в присуді (*ibidem*). За невеликими винятками всі описані норми повторено у Гроїцького без змін (*Artykuły, O opiekunach, 7 i 9*).

Підозрений опікун на час, поки точиться його справа, не може спровувати опіки,—на його місце до часу призначають іншого (S. S. I., 44 гл.; *Sax.*, *Opiekun*, 22).

За зразком Юстиніянового права, де *accusatio suspecti* проти опікуна була *quasi publicā*, і гlosa до S. S. (I. 42) дає право скаржитися на опікуна кожній людині, не вилучаючи й жінок (у гlosi сказано: матері, бабі, тітці й кожній жінці, що робила-б це з добрым умислом), але спеціально про жінок згадано тут тільки через те, що в інших випадках жінкам давалось право скаржитися тільки за кривди, їм самим пороблені (*Sax.*, *Opiekun*, 14).

Гроїцький (Артикули, 7 і 9) дає право скаржитися матері, бабі й тітці, ламаючи отак публічний характер скарг на опікуна, що його гlosатори цілком свідомо пересаджували в саксонське право з римського; це право здавалось йому надто широким, і він, не спиняючись, вкоротив його. Тут Гроїцький одхилився був не тільки од оригінальних джерел Магдебурзького права, ба навіть і од *Enchiridion'a*, за яким він так часто йде. В свідомості цього одхилення, отже, не можна вагатись, а найправдоподібнішу причину тому ми знайдемо знов-таки в польському земському праві. Воно не знало публічного характеру *accusatio suspecti* проти опікуна, як це було в римському праві. Тим-то це право кожної, нехай і сторонньої, людини та ще й кожної жінки скаржитися на опікуна не могло не здатись Гроїцькому дивним. А ми вже знаємо, що Гроїцький ніколи не стіснявся з нормами, які йому були не до вподоби; не постіснявся він і тут, не послухавшись навіть свого звичайного порадника Церазіна, що в нього він раз-у-раз бере норми, не позначаючи навіть джерела,—це йому проф. Даргун закидає навіть, як літературний плагіят.

З приводу порядку одстановлення підозреного опікуна слід ще сказати, що суддя може, не дожидаючись скарги на опікуна, сам порушити справу проти нього (S. S. I., 41 гл.; *Sax.*, *Opiekun*, 14). Інакше про це каже одне місце в гlosi до I. M., 26, що його Щербич у свій *Saxon* не вмістив.

Для одстановлення опікуна треба було, щоб виставлені проти його факти посвідчило сім свідків (I. M., 26 гл., в *Saxon'i*—не згадано).

Для справи проти опікуна суддя має дати недоліткові куратора.

Що-до того, чи повинен був опікун подбати, щоб гроші підопічного не лежали без відсотків, то тут ми маємо спинитись довше. В Юстиніяновому праві опікун, якщо не дав на протязі певного часу отих грошей на процент, мав платити проценти сам. Гlosa до S. S. пішла в тому-ж-таки напрямкові,—такого опікуна можна було навіть одстановити

од опіки за недобре справування Й (S. S. I, 11 гл.; Sax., Opiekun, 2). Церазін у своєму *Enchiridion'i* висловивсь був проти такого порядку,—це аж надто обтяжує опікуна, бо ставить його під риск одповідальності за невдачу видачу грошей у позику, не даючи йому жадного пожитку; Церазін посилається на гласу до I. M. арт. 26, цитуючи місце, якого немає ані в Яскера, ані в тих примірниках I. M., що з них робив переклад Щербич; посилається Церазін теж і на краківські порядки, де був звичай складати гроші для переховування в якесь певне місце, аж поки скінчиться опіка. Усе це з Церазіна Гроїцький переписує і в свої Титули (Opieka), знов-таки охоче йдучи за польським правом, навіть тоді, як воно не погоджується з нормами Магдебурзького права.

Згадуючи про цю контроверзу, звичайно, ми не можемо становитись ані на один, ані на другий бік,—вагу для нас може мати лише те, на який бік стало життя. Скажемо лише, що од Чацького довідуємось, що не тільки в Кракові, але й в Литві давання грошей на процент була річ соромотна й гріховна, купувати маєтки опікуни боялися, тому гроші лежали без зиску; у Вильні значнішу суму складалося в катедральному костелі, про що в записі й у Литовській метриці¹⁾.

IX. Платня опікунові.

Лишається розглянути ще це питання, цікаве тим, що воно має зв'язок із цілою організацією опіки. У тій стадії розвитку опікунського права, як опіка мала характер деякої попередньої охорони з боку найближчих спадкоємців можливої в майбутньому спадщини, тоді це питання розвязувалося в напрямкові *tutelae usufructuariae*, тоб-то опікунові приналежало користування з цілого майна підопічного, за що він мав удержувати підопічного, а як опіка скінчиться, видати йому без прибутку, але й без одрахування на витрати. На такій стадії стояло й Sp. Saxonum (текст 1, 11 і 23; Sax. Ojciec, 1) і навіть давніша гласа (S. S. I, 23 гл.; Sax, Opiekun, 9). Але пізніша гласа вже покладає на опікуна повинність дбати, щоб навіть і рухоме добро давало якийсь зиск, якщо буде до того зможе (*ibidem*). Тоді повинна була повстati думка й про платню опікунові; і справді, в гласі ми знаходимо вже, що суддя може призначити йому платню (S. S. I, 11 гл.; Sax., Opiekun, 2).

Гласа до I. M. (26) намагається внести певну систему в полагодження цього питання. Якщо опікун витратив свої гроші на маєток підопічного, то він може користуватись з нього, не заплативши чиншу; якщо опікун, доки опіка скінчиться, не встиг повернути собі витрачені гроші, то підопічний має повернути їх опікунові; якщо опікун прийняв засіяну землю, то засіяну має й здати; якщо засіяв сам, і опіка кінчается до дня св. Урбана, то опікун втрачує свої гроші й працю, покладену на засів; а якщо опіка кінчается тоді, як жито час вже жати, то опікун бере жито, а підопічний солому. Якщо опікун якесь рухоме добро, оцінене в певну

¹⁾) Czacki I. c., t. II, s. 58.

суму, пускає в оборот на свій риск, то зиск од цієї операції він і його спадкоємці беруть собі, як і в інших аналогічних випадках (цьому суперечить гlosa до S. S. I. 11, де сказано, що все, набуте грішми підопічного, належить йому, а не опікунові (Sax., Opiekun 2). Рухоме добро, не оцінене, опікун має зберегати (цьому знов-таки суперечить згадане вже місце в гlosі до S. S., де сказано, що опікун має дбати, щоб і рухоме добро приносило зиск).

От усі правила гlosи що-до платні опікунові,— правила аж надто суперечливі. Погодити їх ніяк не можна; тому знов-таки лишається ждати досліду давніх актів,— він має показати, до якої сторони пристало життя.

Щербич, вірний своєму принципові, умістив усі оті, без винятку, суперечливі норми в свій *Saxon*; Гроїцький не згадує за них ніяк, мовчки обминає їх. Може бути, що причина його мовчанню лежить у тому, що тут мовчить і польське право: в польському писаному праві першу згадку про платню опікунові ми зустрічаємо тільки р. 1775¹⁾.

На цьому закінчуємо виклад опікунського права в наших джерелах. Що можна сказати на підставі наведеного матеріялу про твори Гроїцького й Щербича?—Досліджено одну невеличку частину їхніх творів. Робити тому будь-які конечні висновки не можна. Можна тільки сказати, що коли вибрана для досліду галузь права—закони про опіку над недолітками—є не виняток, а навпаки, має характерні для творів Гроїцького й Щербича ознаки, то ми маємо: у Щербича, за малими винятками, дуже об'єктивну, повну й правдиву передачу своїх джерел, дарма що не вільну од помилок; зате у Гроїцького знаходимо криве дзеркало Магдебурзького права. Він дає аж надто неповний образ цього права, причому не можна навіть сказати тут про нього те, що він сам про себе каже, що взято з джерел тільки те й саме те, що найчастіше трапляється в житті; не можна сказати цього тому, що бракує багато чого дуже важливого з норм опікунського права. Найменше в творах Гроїцького є об'єктивності: він є суб'єктивний, як вибираючи з своїх джерел те, що вмістити в свою книгу, і одкидаючи решту, так і врізуючи та відмінюючи вміщені норми, як йому розсудиться. У цій суб'єктивності, проте, не могло не бути якоїсь провідної думки,—инакше ми повинні були-б сказати, що тут важив один випадок, а допустити цього не можна, бо, вчитуючись у твори Гроїцького, бачимо, що він мав певні правні погляди, що з нього не є письменник без фізіономії. Паралелізм між численними випадками одхилення його од змісту своїх джерел і навіть випадками обмінання їх, з одного боку, і польським земським писаним правом, з другого боку, надто вражав, щоб не спинитись на ньому: адже ми не бачили жадного випадку, де такого паралелізму не було-б. Це вже є така важлива ознака, що вона дає деяке право сподіватись, що й дальші досліди підтвердять

¹⁾ Vol. leg. VIII, 183.

її. Дарма що конечного висновку зробити не можна, а проте цей дослід позначає вже той напрямок, у якому слід шукати такого висновку. Якщо згадаємо, що не Щербич, а Гроїцький був популярніший з них двох у магдебургіях Західної Русі, а надто Гетьманщини, що для вжитку в судах перекладувано твори не Щербича, а Гроїцького, то нам стане яснішою вага цього висновку й цього досліду.

Щоб закінчити цю розвідку, маємо поставити ще одне запитання: який буде наш присуд над опікунським правом наших магдебургій і чи є потреба такого присуду?

Право, а надто писане право, є, дарма що не всемогутній, а проте дужий соціальний фактор. Воно кладе на вагу, де важуться суспільні стосунки, своє поважне слово: тим-то вивчити життя якоїсь епохи, не знаючи права її, не можна. Ми бачили, якого змісту було оте слово закону, що-до опіки, в наших магдебургіях. Тепер, покликане на суд історії, воно має ще показати нам, якої воно було вартості, чи відповідало воно отим своїм змістом своему призначенню, поставленій їм для себе меті, — чи давало воно охорону сиротам-недоліткам і їхньому майну.

В тексті доповіди ми вже не раз були звертали увагу на те, що в *Spec. Saxorum i Ius Municipale* з їхніми голосами, коли брати оті джерела як щось єдине і суцільне,—а ми тут тільки так і можемо брати їх, бо вони в купі становили діюче право в магдебургіях,—опікунське право пішло по лінії середній, компромісовій між двома поглядами—опіка для охорони інтересів майбутніх можливих спадкоємців і опіка для охорони особи й майна сироти-недолітка. Висловлювали ми і ту думку, що цей компроміс у праві повинен був дати в житті перемогу дужчому елементові—опікунозі. Чули ми й не позбавлений гумору одзив Гроїцького про те, що є в Польщі чимало людей, що живуть з опік, вишукують їх, придивляючись, „чи не трясе вже яка баба головою“. Цей одзив—цінний для нас найбільш через те, що його дає сучасник, самовидець. Сам Гроїцький причину таких порядків убачав у поганому способі укладання інвентарів. Але, очевидно, причина цьому була не тільки в цьому, і ми, справді, не раз були бачили, на який слизький шлях ставало саме право в тих пунктах, що найбільш мали-б забезпечувати інтереси підопічного й добре справування опіки над ним: в питаннях про одзволення трохи не всіх опікунів од укладання інвентаря, дання заруки й звідомлення, про порядок збування маєтків, про матеріальну відповідальність опікуна й платню йому. *Summa summarum*, це таки давало недобрі наслідки, що й примушує Гроїцького знову висловити думки, які ми тепер не можемо читати без усміху.

„Здається,— пише він,— доволі написано в праві, щоб сироти не були ні в чім ошукані; показано й те, як опікуни мають справувати опіку. Але мало вони того додержують, родичі за те не дбають, а уряд не пильнує. Тому по всій короні польській сиротам роблять великі кривди й шкоди, так що, як діти доростуть літ, рідко буває, щоб вони дійшли свого і

щоб їм усе повернулось, що по справедливості належить, а надто гроші й інші рухомі речі. Треба за все те боятись гніву Божого та карання (Artykul, О opiekupach 13).

В отакому стані опікунська справа була по всій Короні Польській. Після всього сказаного було-б дивно, як-би вона в іншому стані була в наших магдебургіях,—ми не бачимо факторів, що могли-б внести тут коректив. Хіба тільки те, що життя, може, поставилося до творів Гроїцького та Щербича так, як сам Гроїцький поставився до своїх джерел: поклавши їх остроронь для довідок, вдивлялося більше в щось інше. А як це „щось інше“ були ясні потреби життя, то, може, сиротам і живлося в наших магдебургіях краще, ніж у польських. Про це мають сказати нам акти, але слово за ними ще в будучому.

Сергій Іваницький-Василенко.

Право необхідного спадкування за Литовським Статутом.

Спадкове право Литовського Статуту, як і інші частини його, має на собі сліди різних упливів. Так, дослідники знаходять у ньому елементи давньоруського права, сліди впливу польського законодавства, елементи середньовічного німецького та римсько-візантійського права.

Цей нарис присвячено питанню про так зване право необхідного спадкування в Литовському Статуті, тоб-то питанню про обмеження волі спадкодавцевої на користь законних спадкоемців.

Пам'ятка давньоруського права—Руська Правда,—що, бувши старша од Литовського Статуту, впливала на нього, дає волі спадкодавцевій надто невеликий простір: відомо, що за Руською Правдою одержувати спадщину могли самі тільки члени родини; воля спадкодавцева мусіла була цьому коритися. Отож, духівниця Руської Правди („ряд“) не призначала спадкоемця, а тільки розподіляла спадщину проміж законних спадкоемців. Спадкодавець не міг відписати своє майно стороннім особам, навіть коли не було законних спадкоемців—членів родини, тоді бо спадщина переходила до князя, як представника публічної влади¹⁾.

Литовський Статут, уже в I-й редакції року 1529, розширив був проти Руської Правди права спадкодавцеві. Так, установлюючи, хто є законний спадкоемець, він дозволяє складати духівницю („тестамент“) на користь сторонніх осіб, промінаючи законних спадкоемців. Та ця воля відказувати, що її встановлює Статут, неповна: вона охоплює не всі об'єкти, а саме тільки рухоме майно („речи рухомые“) та нерухоме, набуте купівлею („имене купленое“, „имене на куплю“) (Лит. Стат. у 1-й ред., розд. 5, артикул 18). Що ж до решти об'єктів, тоб-то нерухомого майна, не купівлею, а якось інакше набутого, то тут мало чинність таке положення:

„Иж коли бы кто... отписал кому другому тестаментом або записом третию часть имени своего отчизного або материстого, которому тое имене отписано, мел бы на то листа нашего або врядника нашего поветового дозволене, тогда таковой тестамент або лист может можно держан быти“ (Розд. I, артик. 17).

Звідси виходить, що третина тільки маєтностей „отчизных и материстых“ (ми зараз з'ясуємо, що значать ці терміни) могла за об'єкт

¹⁾ Див. М. Ф. Владимирский-Будановъ. Обзоръ истории русского права (7 вид.). ст. 172 д.д.

духівниці бути. Здається, що решта дві третині повинні були за законом перейти до спадкоємців. Це стверджує такий наказ того-таки Статуту 1529 року:

„Теж по смерти отцовъ дети, сынове и девки, добра отчизного и дедизного не мають быти отдалены: але тые добра ихъ щадки волностьми, и яко княжата и панове хоруговые, шляхта и мещане великого князства Литовского посягаютъ и на пожитки свои оборачають“ (Розд. 3, арт. 9).

Тут загальне правило встановлює, що діти здобувають у спадок майно „отчизное и дедизное“. Як зазначає проф. Бершадський¹⁾, цитований още артикул Статуту цілком узято з тексту Городельського привилею 1413 року, що його надали Литві Ягайлло та Вітовт, писаного латинською мовою. Цей привілей уживає слів „*Vona haereditaria*“ замість слів „добра отчизные и дедизные“. З другого боку, латинський переклад Литовського Статуту, зроблений у XVI в., передає ці самі слова „*Vona paterna et haereditaria*“. Це стверджує думку тих дослідників, що як от проф. Гольмстен²⁾, під маєтністю „отчизною і материстою“ розуміють „именье, доставшееся данному лицу от отца его или матери непосредственно“. Глибше та ґрунтовніше з'ясовує це поняття проф. Владими́рський-Буданов у своїй спеціальній праці про литовське право³⁾: він доводить буцім термін „отчизна“ або „отчина“ (пор. „вотчина“ Московської Руси) визначає землю, що її дав князь, як нагороду за минулу службу та з умовою служити далі,—отже це „выслуга“, земля, що може переходити у спадщину. За тодішніх економічних умов, коли переважало натуральне господарство, ця „выслуга“ була замість теперішньої грошової платні службовцям та замість пенсії тим, хто вислужив вже певний час; виходить, що скоріш об'єкт державного, як приватного права. Та вже тоді, коли видавано Статут, відношення землекористувачів до наданої їм землі набуває приватно-правного характеру, ба навіть починає на власність скидатися, бо користування стає спадкове і де-далі його доповнюють правом розпоряджатися майном: давніш, раз-у-раз, як переходила надана земля, потрібна була санкція од великого князя, у формі окремої грамоти; згодом у тій самій грамоті, що нею надано землю, передбачається такий перехід: „дали ему и въ отчину и его дѣтемъ“, „дали есмо ему и его женѣ и его дѣтямъ и его ближнимъ и его сочткомъ вѣчно и непорушно“. При цьому повинність державно-правного характеру—відбувати певну службу на користь великого князя, так само, як відбував її попередній властитель,—переходить до правонаступника. Такий перехід наданих земель, що через це набули назву „отчин“, поширюється в Литві вже близько початку XV століття та дістає законо-

¹⁾ С. А. Бершадський. Литовський Статутъ и польскія конституції. Спб. 1893. Стор. 20.

²⁾ А. Х Гольмстенъ. Три вопроса древняго литовскаго гражданскаго права въ його „Юридическія изслѣдованія и статьи“ т. 2, 1913. Ст. 276 дл.

³⁾ М. Ф. Владими́рский-Будановъ. Очерки по истории литовско-русского права. Вып. I: Помѣщество Литовскаго Государства. К. 1889. Ст. 30.

давчу санкцію 1413 року, коли видано вазначений уже Городельський привилей (відповідні постанови його увійшли до артикулу 9 розділу З Литовського Статуту 1529 року).

Виходить, спадкування за законом в „отчинах“ запроваджено по-переду окремими для кожного конкретного випадку законодавчими актами, а потім—загальною абстрактною нормою.

Повертаючись до вже наведеного тексту арт. 17 розд. I бачимо, що Статут року 1529 надає волю розпоряджатися у духівниці тільки третиною „отчини“, встановлюючи порядок необхідного законного спадкування що-до решти—двох третин. Аналогічне маемо і що-до відчужувань „отчин“, умовою *inter vivos*: а саме артикул 15 розділу I дозволяє тільки „именъ своего третью част отдать, продать, даровать и в пожитки добровольные привести“, вимагаючи, нехай, хто відчужує, особисто стане перед великим князем (господарем), або воеводою, маршалком або старостою, щоб дістати дозвіл на цю умову. Здається, за мотиви для цієї постанови Статуту були: з одного боку—міркування державного характеру, що вимагали як-найбільшої сталости стосунків, з державною службою звязаних, та потреба надати цим стосункам державно-правного характеру, цілком протилежного праву приватно вільно розпоряджатися; з другого боку—за такий мотив могло бути змагання оборонити інтереси дітей, що спадково користуються з „отчин“, та через те являють собою спадкових державних службовців.

Але-ж відомі І-му Статутові випадки, коли спадкодавець може позбавити дітей своїх прав спадкувати „отчину“: „ессли бы сынъ отца вдриль, або зсоромотиль, або которые втиски и пренегабанья ему учинил, тогда отец может от таковыхъ сыновъ всю его отчизну отдалити“ (арт. 14, розд. 4). Тут, коли син покривдить батька, цей може позбавити свого сина права на необхідне спадкування двох третин „отчини“, але не може розпорядитися цими двома третинами навіть тоді, як немає інших дітей. Скорі дітей немає, ця частка маєтности переходить до побічних родичів: „А если бы отецъ сына от отчизны отдалил, а иныхъ сыновъ у себе не мел, тогда именъ две части могут пройти на ближнихъ, а третью часть может, где хотя, там обернути“. Виходить, що принципу законного необхідного спадкування додержуються й тоді, коли усунено дітей від спадкування. Тут треба вазначити, що усували не духівницею, а окремою офіційною заявкою представників влади: „Лечь пришодши перед Господарем або перед урядником поведити и дати на него слушные причины, тож маеть за его выступ злый записом от имени отдалити“.

Незабаром після того, коли видано І-й Литовський Статут, як відомо, виявилася потреба переглянути його. Отож король Бельським привилеем року 1564, на прохання „князей, панов, шляхты, бояр и всего рыцарства обывателей В. Кн. Литовского“, наказав „того Статуту первого поправити, прибавити, росширить, унйти а доложити“. Коли переглядали Статут, право спадкове дуже й дуже позмінювало. Зокрема

змінено й положення про необхідне спадкування: друга редакція Статуту каже про необхідне спадкування дітей не третини „отчины“, ба всенського майна. При цьому встановлює вона цілу низку підстав, щоб усувати необхідних спадкоємців. Ці норми містяться в новому розділі „О тестаментахъ“ (розд. 8-й), що його окремо запроваджено в 2-му Статуті року 1566. Артикул 2-й цього розділу, що відповідає цитованому артикулові 18 розд. 5 Статуту року 1529, каже про духівниці „на речі рухомые, на имѣнья набытые“, тоб-то як відписувати рухоме майно та надбане нерухоме (тут вираз „имене купленое“ перемінено на термін „имѣнье набытое“). Артикул 17 розд. I Статуту 1529 року, що, як ми бачили, дозволив відписувати третину „отчины“, до Статуту року 1566 не увійшов; тому, не маючи будь-яких указівок у 2-й редакції Статуту, ми повинні зробити висновок, що права відписувати „отчины“ в цій законодавчій пам'ятці зовсім бракує.

Артикул 7 того-таки розділу 8, що йому дано заголовок „Причины для которое отецъ сына можетъ отъ имѣнья выдѣлiti або отдалiti“, допускає можливість відступати від порядку необхідного спадкування. Цей артикул, що містить перелік підстав для позбавлення спадщини, має багато спільногого з аналогічним переліком розділу 3-го 115-ої Юстинія-нової Новели. Тому цікаво порівняти ці два тексти. Ось вони:

Уставуемъ, ижъ съ причинъ тыхъ:

гдѣ сынъ кгвалтовнѣ руку поднесет на родичовъ, альбо именье за живота зъ рукъ отцовскихъ кгвалтовнѣ отыйметъ.

Це положення каже про насильство сина над батьком; воно відоме вже, як ми бачили, I-му Статутові, однаковісіньке в латинському та в руському текстах, із тією тільки різницею, що Статут додає до цього ще випадок, коли син відбирає силоміць батькову маєтність.

Другая, кгды значную кровду вчynить родичу, альбо которым обычаем на горло станет.

І тут тексти теж тотожні; вони встановлюють за причину для усунення сина від спадкування велику кровду і „значну кровду“ „gravem iniuriam“ батьків од сина.

Третья, кгды сынъ або девка правне не для Речи Посполитое, а з злостью або з ненависти стоитъ на горло родичу або матцѣ.

Тут як третю підставу для усунення дітей від спадкування зазначено випадок, коли діти винуватять батьків у карних злочинах, скоро ці обвинувачування не мають політичного характеру („не для Речи Посполитой“ — „quae non sunt adversus principem seu rem publicam“).

Causas autem iustas ingratisudinis has esse decernimus:

§ 1. Si quis parentibus suis manus intulerit.

§ 2. Si gravem et inhonestam iniuriam eis ingesserit.

§ 3. Si eos in criminalibus causis accusaverit, quae non sunt adversus principem seu rem publicam.

Четвертая, кгды часъ до-
требы рукоемства, або взятыя
зъ везенъя, ку постановеною
своей руки на рокъ въ речы,
кгды идетъ о горло отцу, або
которому кольвекъ речъ отмо-
вял або зборонялся взяти.

Тут обидва тексти говорять про відмову синів ручитися за батьків,
коли батьки перебувають у в'язниці та прохають, щоб їх узято на поруки.

Пятая, кгды дѣвка неряд-
ные учынки чынить, чистотъ
свою ображаючи, а родичы
малженства и вѣна ее не забо-
роняли, а в той нерядности
перед лѣты двадцатма и петма
въ малженство не пошла, а не-
рядности своее уживати хотѣла,
тогды родичове могутъ от имѣ-
нія выдѣличить, а то для того,
ажъ ихъ послушна быть и въ
малженство пойти не хотела.

Наведені уривки допускають усунути від спадкування законну та
необхідну спадкоємку — дочку або внуку, — якщо вона до 25 років не
вийшла заміж та живе ганебно („нерядные учынки чынить“ — „luxurio-
sam (turpem) vitam elegerit“), дарма що батьки бажають видати її заміж
та вінувати її („родичы малженства и вѣна ее не забороняли“ — „volenti...
maritum dare et dotem ...pro ea praestare“).

Шестая, кгды родичовъ
опушають взештью розумовъ
их.

Тут передбачено той випадок, як привід для усунення від спадку-
вання, коли діти не доглядають збожеволілих батьків.

Семая, коли бы родичовъ,
в неприятельскихъ рукахъ буд-
учихъ, окупити, чимъ иншимъ
взволити не хотели, маючи
именъ і маєтность въ рукахъ
своихъ.

Тут за підставу, щоб позбавити спадщини, той випадок править, коли
діти байдуже ставляться до того, що їхніх батьків поневолив ворог, і не
беруться викупляти їх та визволяти з неволі.

Осмая, кгды упорнѣ кацер-
ство не слѣдуютъ, або ку вере
хрестянской пристать не хо-
тять.

§ 8. Si quemlibet de praedictis parentibus inclusum esse contigerit, et liberi... petiti ab eo, vel unus ex his in sua eum noluerit fideiussione suscipere vel pro persona, vel pro debito.

§ 11. Si alicui ex praedictis parentibus volenti filiae suaे vel nepti maritum dare et dotem secundum vires substantiae suaе pro ea praestare, illa non consenserit, sed luxuriosam (turpem) degere vitam elegerit. Si vero usque ad viginti quinque annorum aetatem pervenerit filia et parentes distulerint eam marito compulare, et forsitan ex hoc contigerit in suum corpus eam peccare..., hoc ad ingratitudinem filiae nolumus imputari, quia non sua culpa sed parentum id commisso cognoscitur.

§ 12. Si quis de praedictis parentibus furiosus fuerit et eius liberi... obsequium ei et curam competentem non praeluerint.

§ 13. Si unus de praedictis parentibus in captivitate detineri contigerit, et eius liberi... non festinaverint eum redimere.

§ 14. Si quis de praedictis parentibus orthodoxus constitutus senserit suum filium... non esse catholicae fidei nec in sacrosancta ecclesia communicare.

Нарешті, остання підстава для усунення необхідних спадкоємців за Статутом 1566 року — це приналежність їх до еретичного релігійного вчення та вперте небажання навернутися до християнства. Про це саме каже текст і Юстиніянової Новели.

Вже з цього зовнішнього порівняння навіч бачимо, що до розглянутого тут артикулу в Лит. Статуті, увійшли безперечно запозичення з новели 115-ї; місцями ці запозичення переходят у так що й дослівний переклад. Звідки ці запозичення, певно не з'ясовано. Може, це безпосередньо пам'ятки Юстиніянового законодавства. Поміж польських правників XVI в. знання римського права було значно поширене, а редакційну комісію, що року 1566 переглядала Литовський Статут, складено було „из людей добрыхъ, вѣры godныхъ, расторопныхъ и права посполитого... добре свѣдомыхъ“¹⁾). Отож можемо припустити, що вони були свідомі римського права, що саме входило тоді було до системи польської правничої освіти. За друге джерело для таких запозичень правила може пам'ятки німецького права, вживаного, як відомо, по деяких литовських містах (Магдебурзьке право, зокрема Саксонське Зерцало й гласи до нього, з низкою положень римського права²⁾). Нарешті, за третє джерело могли бути трактати-студії польських правників над різними питаннями римського права, а також польські статути XVI віку — спроби кодифікації, що містили в собі елементи римського права³⁾.

Не з'ясуючи в цьому коротенькому нарисі докладно, якими шляхами впливало римське право на Литовський Статут⁴⁾, обернімося до зроблених порівнянь. Запозичення з Юстиніянового права в Лит. Статуті здебільшого зверхне. Так, Юстиніянові джерела говорять за обов'язкове спадкування певної частки всенікого майна спадкодавця, тимчасом Статут встановлює обов'язкове спадкування тільки що-до певних об'єктів, до складу спадщини належних, та не обмежує цього обов'язкового спадкування будь-якою часткою її. Литовське право взагалі не знало права відписувати ці об'єкти („отчины“), і, коли спадкодавець не мав інших законних спадкоємців, після того, як усунено необхідних спадкоємців, маєтність, як відмерщина, мала була переходити до великого князя. За Юстиніяновим правом спадкодавця в такому разі не було обмежено обов'язковою часткою та мав він повну волю відписувати. В звязку з різним становищем спадкодавця Литовський Статут вимагає, щоб необхідних спадкоємців усували заяву представників влади, заносячи їх до актових книжок: „ижъ бы тые причины або ко-торою зъ нихъ передъ врядомъ оповѣдалъ и до книгъ записаль“ (арт. 7, розд. 8).

¹⁾ Акты Зап. Россіи, т. 3, № 11, ст. 32.

²⁾ Пор. Ф. И. Леонтовичъ. Спорные вопросы по истории русско-литовского права. Спб. 1893, ст. 53. Також Н. Максимейко. Источники уголовныхъ законовъ Литовск. Статута. Кіевъ 1894, ст. 106 дд.

³⁾ Пор И. Даниловичъ Historicher Blick auf die Littauische Gesetzgebung у „Dorpatser Jahrbücher“ 1834 № 6, S. 481 — 490 (рос. перекл. у „Юридическ. Записк. Редкина“ 1841).

⁴⁾ Максимейко, I. cit.

Литовський Статут другої редакції встановлює необхідне спадкування ще в одному, крім розглянутого, випадкові. За це каже артикул 5-й того-ж-таки 8-го розділу, що має отакий заголовок: „Кождый слуга путный и мещанинъ мѣсть неупривильеванныхъ и тежъ человѣкъ простый якъ маеть тестаментъ чынити“. Тут мова за певні категорії спадкоєднавців: путні слуги – це був нижчий розряд службових людей, що завідували „путью“, відвивали службу, приміром, розвозили листи, то-що¹⁾. Путніх слуг давано шляхетству та боярству вкупі з землею, що на ній вони жили. Залишаючись путні люди на цій землі, служили новому властителеві²⁾). Під „мещанами мѣсть неупривильеванныхъ“ розуміли мешканців тих міських поселень, що їм великий князь не надав цивільних прав, зокрема для них установлених. Нарешті під „людьми простыми“ розуміли вільних людей, що, живучи на наданій землі, провадили сільське господарство та були обовязані служити властителеві землі, тоб-то сплачувати йому „уставу“, „данину“, „дань“³⁾). Взаємини межи всіма цими людьми та властителем землі мали в собі елементи відомі західно-європейському феодалізму, де так характерно поплутано було приватно-ї державно-правничі принципи, та обмежено особисті права на користь владущій класі.

До таких обмежень відноситься й зміст арт. 5: він обмежує право осіб цієї категорії вільно відписувати власне рухоме майно, і дозволяє тільки відписувати „третюю частю маєтности своею кому хочеть“. Шо-ж до решти — двох третин, то він встановлює необхідне спадкування дітей: „а двѣ части тыхъ же рухомыхъ речей маеть зоставити дитяти въ дому своею для отслугованя съ тое земли свое, на которой сѣдить“. З приконечного поясніння бачимо, що обмежувано заповітну волю в цьому випадкові на те, щоб забезпечити інтереси землевласника; адже-ж йому треба, щоб той, хто є на його землі, давав як-найбільше певних прибутків. Така дбайлива охорона владущої класи ще яскравіша в тому положенню, що наказує передавати зазначені дві третині рухомого майна, скоро спадкодавець бездітний, землевласникові: „а не будеть ли мѣти дѣтей ино предсе тые двѣ части маєтности его маеть зостати въ дому его ку службѣ оного пана, на чией земли сѣдить“. Тут ніби встановлюють необхідне спадкування особами, що володіють землею, майна тих вільних людей, що живуть на цій землі, коли вони повмирають бездітні.

Ці два випадки необхідного спадкування, встановлені в Литовському Статуті 2-ої редакції, без зміни увійшли й до 3-ої його редакції 1588 року.

¹⁾ Див. Владимирский-Будановъ. Очерки по истории литовско-русского права в. I, стор. 10.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Ibidem, стор. 12.

Кінчаючи наш нарис, ми повинні зазначити, що необхідне спадкування в литовському праві XVI віку — це одна з відбиток соціального устрою Литовсько-Руської держави. Для неї характерно було складання класи великих землевласників з правами феудальних власників та одночасне існування натурального господарства, ще переважного, та грошового, що починає вже розвиватися. Розвиток грошового господарства викликає зрост приватних прав; інтереси владушеї шляхетської класи вимагали в деяких випадках обмежити їх. Одне з таких обмежень це й є необхідне спадкування, тут розглянуто.

Олександр Добров.

Поволання над трупом забитого.

Невеличка розвідка, що подається на увагу нижче, це тільки уривок з ширшої праці— „Судочинство на Вкраїні XVI—XVIII вв.“— праця тая ще чекає на остаточне оброблення.

Складаючи цю розвідку, я додержувавсь був такого плану: спершу я описую та встановлюю характерні риси поволання на підставі актового матеріялу (Арх. Юго-Зап. Рос. ч. 6, т. I с прилож.; ч. 8 т. III Акт. Вил. Арх. Ком. т. XVIII), а потім, відрізнивши його від інших інститутів, що мали таку саму назву в тодішньому праві, вирішує питання про те, чи це поволання є встанова писаного чи звичаєвого права, і яке воно мало значення в тодішньому поступкові правничому.

I. Поволання та його характерні риси.

Щоб одразу дати можливість зрозуміти, про що буде мова, я наведу один випадок поволання.

Ніччю на 8 лютого року 1601 в Пузові на Волині Карпа Пузовського забили були власна його дружина Настя Михайлівна й брат її Василь Шабанович. Брат замордований Федір Пузовський, занісши скаргу Володимирському кгородському судові, прохав в уряду „о придбанні возного на оглядання того окрутного на смерть забиття, замордовання і обволання“¹). Приданий „на справу й потребу“ Пузовських возний енерал воєводства Волинського— Ісаакій Долмацький доносив урядові, що він 21 лютого „маючи при собі пана Петра Лудовича, пана Станіслава Верешинського й пана Адама Васильовича Туминського, був на справі у Володимири, де пани Пузовські Павло й Федір, через нього, возного, в місті Володимирськім на ринку на трьох місцях і на четвертім місці в замку о забиття й замордовання брата свого небіжчика Карпа Пузовського чинили поволання такими словами: іж tot небіжчик, брат їх, Карп Пузовський есть забит, замордован в дому своїм, в Пузові, от власних рук жони своєї Настасі Шабанівни й брата, тії Василя Шабановича“²).

З наведеного бачимо, що поволання це особливий акт оповіщення людності про забийство й забийців.

¹) Арх. Юго-Зап. Рос. ч. 8 т. III, № 120³. Цитую тут і далі в сучасній транскрипції, а тексти чужими мовами подаю в перекладі українською мовою.

²) Арх. Юг.-З. Рос. ч. 8, т. III, № 120³.

Придивляючись ближче до цього акта, ми вбачаємо, що він складається з отаких рис:

Передовсім, поволання чинилося над трупом небіжчика.

Року 1629 квітня 29 дня труп Степана Калениковича, що його знайдено на полях під селом Утовичами, возний Щасний Лясота, взявши з копи до Берестейського замку, показав його тамтешньому намісникові і „в замку і його ринку возячи того трупа ...обволав і оказал“¹).

Обволання, особливо по містах, відбувалося під час презентовання трупу гродському уряду для оглядання, як це ми тільки-що бачили.

Далі, поволання чинилося під час провадження тіла на цвинтар для похорону, що часто відбувалося зараз-таки після презентовання тіла гродському урядові.

Року 1660 квітня 21 дня труп Миска Голозичина, утопленого в річці Стирі, було привезено до Луцьку на вряд для презентовання, і возний Ян Долмацький, приданий від уряду „тое тіло... оглядав і оное на місцях звичайних так в замку... вишнім Луцькім, в місті і на ринку, яко і при погребі в монастирі брацькім Луцькім... одволав“²).

Коли-ж похорон відбувається не в місті, а на селі, то обволання чинилося під час похорону і на селі.

Року 1631 лютого 9 дня возні воеводства Волинського Петро Качановський і Микола Понятовський були на погребі тіла „Александра Лукаревського в ...селі Милятині, там-же, за приданим ...уряду кгродського кременецького, наперед раз, кгdi тіло з двору виношено, потім другий раз посеред села, а третій перед церквою на цвинтару при битності велю людей зацніх, короті ся на той погреб згromадили... поволання учинили єсьмо“³).

Але не завсіди трупа можна було привезти до кгроду для поволання.

По справі Костюковичських селян-утікачів, що забили посланого на здогін за ними Яна Погребецького, поволання чинилося року 1709 червня 13 дня в м-ку Рафалівці, бо „те тіло жадною мірою до вряду приправити і перед урядом презентувати не можна було в... теперішній час гарячий, не скоро знайдене й зіпсоване“; — возний Ян Левіцький ...„усьому місту Рафаловці, од кого-би був забитий небіжчик Погребецький, до відомости приводив“⁴).

Коли трупа перевозили для похорону в інше місце, то поволання чинилося і там, звідкіля трупа забирають, і там, де його ховають.

Так було з трупом Яна Погребецького, про поволання якого в м-ку Рафалівці ми тільки-що говорили: „возний з багатьома їх милостями шляхтою видів і всенікому місту Рафалівці до відомости, од кого-би був забитий п. Погребецький, приводив, а

¹⁾ Ак. Вил. Арх. Ком. т. XVIII, № 258; порів. Арх. Юг.-З. Рес ч. 6, т. I. Прил. №№ 82, 89, 104, 153; ч. 8, т. III, №№ 101¹, 141.

²⁾ Теж ч. 6, т. I. Прил. 9; порівн. ч. 8, т. III, 98.

³⁾ Теж № 141.

⁴⁾ Теж ч. 6, т. I. Прил. № 89.

потім привізши до Костюхновки, де мали ховати, той-же возний... Ян Левіцький всім людям, що там на той час були, показував, прокламував і публікував, од кого-би був забитий, до відомості приводив і освідчав¹).

Поволання чинилося дуже голосно, чи, як висловлюються акти, „голосом винеслим“, щоб усі люди, що зійшлися, могли чути й зрозуміти, про що йде поволання.

В справі Болбольської громади, що під час козацького повстання забила була пана Мартина Смитковського, возний Януш Смідецький доносив Володимирському врядові, що він року 1649 березня 3 дня „голосом винеслим, всім людям вирозумілим“²) обволав про причини смерти вказаного Смитковського.

Поволання чинилося на чотирьох різних певних місцях міста чи села, причому ці місця акти звуть „місцями звиклими“.

В справі Станіслава Поплавського, що втопив Луцького монастирського селянина Миска Голозичина, про що вже згадувано, возний „тое тіло утоплене ...оглядав і оноє на місцях звичайних так в замку Луцькому, у місті і на ринку, яко і при погребі в монастирі брацькім Луцькім, іж есть тое тіло Миска Голозичина утоплене в Стирі через... Станіслава Поплавського... одволав, публікував і всім до відомості привів і об'яснив“³).

Такими звиклими місцями були: в Луцьку — замок, перед замком ринок і цвинтар за містом⁴); у Володимирі — замок перед замком, проти канцелярії та ринок⁵); у Житомирі — чотири роги міста⁶).

Ці чотири роги міста ясно свідчать, що поволання чинилося на всі чотири сторони світу; а це ще раз підкреслює, що поволанням доводилось до відому всієї людності, наче всього світу, про забиття та забийцю.

Поволання чинив возний, або чинилося воно через возного, що його навмисне для цього придавав уряд. Хоч обволання прямо й не заносить Статут до „справи і вряду возного“⁷), але акти свідчать, що возний чинив обволання „з повинності уряду своєго“.

У відомій вже нам справі Болбольських селян возний доносив урядові, що він „з придання уряду при згромадженню велю різного стану людей... іж небіжчик п. Мартин Смитковський есть тирансько забитий през хлопів і всю громаду Болбольськую ...обволав й публікував“⁸).

¹) Теж ч. 6, т. I. Прил. № 89.

²) Теж ч. 6, т. I, № 171; порівн. теж, ч. 8, т. III, № 141.

³) Теж ч. 6, т. I. Прил № 9; порівн. теж № 32; теж ч. 8, т. III, № 141.

⁴) Теж ч. 6, т. I. Прил. №№ 9, 32, 36.

⁵) Теж ч. 6, т. I, № 171; ч. 8, т. III, № 120².

⁶) Теж ч. 6, т. I. Прил. № 153.

⁷) 1556 р. VI, 5; 1588 р. IV, 9.

⁸) Арх. Ю.-Зап. Рос. ч. 6, т. I, № 171; порівн. теж Прил. №№ 9, 32, 36, 98, 153; ч. 8, т. III, 141.

У відомій вже нам справі Олександра Лукаревського возні доносили: „чинячи досить повинності уряду нашого... били есьмо на погребі тіла Олександра Лукаревського в селі Милятині... за приданням уряду кременецького ...поволання учинили есьмо“¹⁾.

Крім возного, поволання могли чинити кревні забитого.

З самісінького початку ми були наводили приклад, що брати Пузовські через возного чинили поволання. Нам відомий також випадок (1583 року), коли Павло Заболоцький — батько Раїни Мироєвської, що її тяжко був побив чоловік її, Ян Мироєвський, через що вона й померла, в присутності возного, що його було вжито на оглядання знаків на трупі померлої, сам „чинив поволання“, що дочка його померла від рук чоловіка свого²⁾.

При поволанні возний, як це ми бачили з наведених прикладів, мав стороною двох або трьох шляхтичів і ними освідчував усе, що чинилося при поволанні³⁾.

З поволанням тісно звязаний був огляд трупу й показування знаків надсильства на ньому всім, хто зійшовсь на поволання.

У справі Яна Погребецького ми бачили, що возний всьому м-ку Рафалівці до відомості привів, ким-би було забито небіжчика, а „потім“, читаемо далі, — „привізши до Костюхнівки, де мали ховати, той-же возний... при битності багатьох людей... Яна Погребецького ...голову три рази сокирою на виліт розтяту, все тіло, почавши од верху аж до пояса, сокирами обухами збите... кості построщені, те тіло, в труні будуче, в присутності великій... шляхти... й поспільства... возний бачив і оглядав і всім людям, що там на той час були, показував, проголосував і публікував, од кого-би був забитий, до відомості приводив і освідчував“⁴⁾.

З вищеперечисленого видно, що поволання мало за мету довести до відома всіх, що такого-то забив такий-то. Поволанням наче хтіли втікати в пам'ять людську як саме забиття, так і ім'я забийці. Коли мати на увазі, що це робилося над трупом забитого, під час його похорону, можна собі уявити, як упливало на присутніх поволання.

Але не завсіди бувають відомі забийці. Можливо також, що буває тільки підозра на кого-небудь, без якихось певних доказів. От мені і здається, що поволання, в таких випадках, могло відогравати роль вивідування від присутніх про все, що вони знають у справі забиття.

Уявімо собі, що на поволанні є ті, хто добре знає, хто забив небіжчика, бо вони могли бути за очевидців свідків злочину; а возний, чи хто з кревних померлого на поволанні доводить до відому всіх, що забийцею є хтось інший, може, навіть, покриваючи, з якихось особистих

¹⁾ Теж ч. 8, т. Ш, № 141; порівн. теж № 146; ч. 6, т. I, прил. №№ 9, 32, 153.

²⁾ Теж. ч 8, т. Ш, № 98.

³⁾ Теж № 141; ч. 6, т. I. Прил. № 89.

⁴⁾ Теж ч. 6, т. I. Прил. № 89; порівн. теж № 32; ч. 6, т. I, № 171; ч. 8, т. Ш, № 141.

міркуваннів, справжнього злочинця й зводячи вину на невинного. Чи можна припустити, щоб ті, хто добре знає усе, що сталося, чуючи неправду, були-б промовчали?! Або, щоб той, на кого безневинно вказують, як на злочинця, своєю мовчанкою в такий страшний час дав можливість присутнім переконатись, що з нього справді забийця, коли він, чуючи наклеп на себе, не заперечував цьому?!

Через такі міркування, здається, можна було-б надати поволанню ще й іншу мету—дізнатися через поволання про забийцю, коли він невідомий. На жаль, в актах ми не знаходимо таких випадків, коли-б через поволання були-б дізнавалися про забийцю, що до того ще був невідомий.

Нарешті, що-до назви, то з попереднього ми вже знаємо, що інститут, який ми досліджуємо, звався „поволанням“¹⁾ і „обволанням“²⁾, причому ці назви часто в тому самому акті вживаються одна замість одної.

Так у відомій вже нам справі Олександра Лукаревського возні в своїй реляції зазначали: „билисьмо в... селі Милятині в дому Олександра Лукаревського; там-же, за приданим от уряду кгродського кременецького на оглядання і обволання тіла небіжчиківського ...виділи есьмо тіло небіжчиківське барзо трутізною попсоване... А потім, чинячи досить повинності уряду нашого... били есьмо на погребі тіла того-ж небіжчика... в... Милятині; там... голосом винеслим поволання учинили есьмо“³⁾.

Була ще й інша пара назв уживаних одна замість одної,— це прокламування⁴⁾ й прокламація⁵⁾.

У справі Мартина Ясінського, що забив Сузанну Куявинську, читаемо: „уряд... тіло тоє, на замку будуче і презентоване бачучи, возного на оглядання того тіла і прокламовання его придав; который возний... Ян Пухальський для записання до книг сознав; іж тоє тіло небіжки Куявинської обволав, публікував і о тім прокламацію учинивши... реляцію свою зізнав“⁶⁾.

Діеслови-ж, щоб зазначити обволання, акти вживали такі: „обволав і публікував“⁷⁾, „обволав і оказал“⁸⁾, „прокламував і до відомості привів“⁹⁾, „обволав, публікував і всім до відомості привів“¹⁰⁾, „до відомості всім привів, про-

¹⁾ Теж. ч. 8, т. Ш, № 98, примітка, 120², 141.

²⁾ Теж № 101¹, 120¹, 141; Акты Виа. Арх. Ком. т. XVIII, № 158.

³⁾ Арх. Ю.-Зап. Рос. ч. 8, т. Ш, № 141; порівн. теж. №№ 120¹, 120².

⁴⁾ Теж ч. 6, т. I, прил. № 32, 153.

⁵⁾ Теж № 104.

⁶⁾ Теж ч. 8, т. III, № 146.

⁷⁾ Теж ч. 6, т. I, № 171; порівн. теж. Прил. № 36.

⁸⁾ Ак. Виа. Арх. Ком. т. XVIII № 258.

⁹⁾ Арх. Юг.-Зап. Рос. ч. 6, т. I. Прил. № 153.

¹⁰⁾ Теж №№ 9, 32.

кламував і публікував"¹⁾, і, нарешті, „всім людям до відомості привів, обволав, публікував і, прокламацію учинивши,... сознав"²⁾.

Усі ці вирази — обволати, публікувати, прокламувати і всім до відомості приводити — вживано як синоніми, — вони мали визначати оповіщення всіх про злочин.

Зводячи до купи все, про що вище говорилося, маємо сказати, що поволання чи обволання є особливо урочистий акт оповіщення людності про забийство та забийцю; що поволання чинилося над трупом забитого під час його похорону урядовою особою (возним), або, в його присутності, близькими кревними забитого, і що поволання мало на меті констатувати й зафіксувати в пам'яті людській самий факт забийства, знаки гвалту на забитому, а також імення та прізвище забийці.

II. Різниця між поволанням та іншими правничими установами, що мають таку саму назву.

Описавши та встановивши по актах, що таке поволання, тепер поставимо собі питання, чи про наше поволання говорив тодішній писаний закон?

Коли ми звернемось до Литовського Статуту, то з великим здивуванням мусимо констатувати, що такої установи в Статуті наче зовсім немає.

Правда, самий термін „поволання“ в Статуті трапляється, але його там ужито зовсім в іншому значенні.

У Статуті читаемо: „О поволаннях. Уставуем, аби поволання злодійськії перед врядом оповідани і явне висвідчони і до книг кожного вряду записовані били, короті книги яко перед тим, і тепер зовуть чорними книгами; таке оповідання і поволання, врядовне записаное, маєть у права везде містцо мати і приймовано бити“³⁾.

Спершу наведений артикул, навіть, не дає можливості зрозуміти, про яке поволання тут мовиться, коли не звернати уваги на прикметник — злодійськії; в сполученні ж цього прикметника з поволанням ми зразу-ж спостерегаємо різницю: Статутове поволання — звязане з злодійством, а наше — з забийством. Ясно, що поволання Статутове не те, про що ми вище були говорили.

Але щоб зрозуміти ясно, що то за поволання злодійське, прочитаемо інший артикул.

„Уставуем, хто-би шляхтича обвинив о злодійство без лиця і без кожної слушної причини; тогда таке обвинення оному шлях-

¹⁾ Теж, № 89.

²⁾ Теж ч. 8, т. III, № 146.

³⁾ 1566 р. XIV, 9; 1588 р. XIV, 12.

тичу шкодити не маєть, пакли би-ж оного обвинення яке записовання до книг, або где индей поволання, або якій слушні причини або знаки показав... тогди таковий обвинений будет повинен отприсягнутися... Пакли биж того шляхтика о злодійство перед врядом другий раз тимже обичаем обвинено і поволано, тогди маєть самотреть отприсягнутися" ¹⁾.

З наведеного ясно, що Статут уживає термін „поволання“ для означення оговору одним злодієм другого, і про цей саме оговор — поволання Статут у наведеному вище артикулі й говорить, що його треба було записувати в так звані чорні книги, що чорнили людину. Близько до цього оговору стойть, як видно з допіро наведеного артикулу, взагалі обвинувачення когось у злодійстві; коли-ж відкинути ї цю ознаку — злодійство, то залишиться голе обвинувачення когось в якомусь злочині взагалі.

І ми бачимо в іншому місці, що Статут уживає дієслово поволати в розумінні оговорити, обвинуватити когось.

Установивши, якій карі підпадають винні в забитті батька або матери, Статут додає: „тим-же обичаем і помочників его, которых поволаєть, або на них правом будеть переведено, маєть бити карано“ ²⁾.

В згоді з цим, у Словнику Лінде читаемо, що поволати значить — взвивати і оговорювати, а поволання — відозва і оговор ³⁾.

Що-до другої назви — обволання, то такого терміну в Литовському Статуті зовсім немає, дарма що дієслово від цього кореня там є.

„Уставуемо... если-би кто з якої пригоди припалої ...з'їхав до землі якого сусіда нашого ...таковий почтивости, горла і імення не тратить, одно маєть спрововати... і ласки нашої пренайдовати за кглейтом нашим, а тот кглейт наш на вряді і везде, гді ся оборочати будеть, а особливе по містам, торгам і при костелах маєть давати обволивати і прибиванням цедул ознайомвати, а то для того, аби собі ліпшую безпечність міти міг“ ⁴⁾. „Те-ж уставуем, если-би мы, Господар, кглейтом своїм кого убезпечили, а тот-би кглейт ясно і значне бил обволан, за которым-би он, обвиненный, на справу до нас приїхав; і кто-би такового під тим часом ранив, або забив без його початку і причини, таковий сам маєть бити горлом каран“ ⁵⁾.

З наведених цитат бачимо, що Статут термін — обволивати — обволати — вживає в розумінні оголошувати, ознайомувати, до відомості всіх доводити про щось.

I, за словником Лінде, обволати — значить окликати, — оголошувати, обнародувати, а обволання — окликання, оклик, оголошення, обнародування ⁶⁾.

¹⁾ 1566 р XIV, 7; 1588 р. XIV, 10.

²⁾ 1566 р. XI, 16; 1588 р. XI, 7; 1529 р. VII, 14.

³⁾ „Słownik języka Polskiego“ т. II ч. II, 995.

⁴⁾ Стат. 1566, I, 7.

⁵⁾ Теж., 8.

⁶⁾ Słownik języka Polskiego т. II ч. I, 398.

І от, коли ми з таким розумінням терміну обволання, як оголошення, обнародування взагалі, підійдемо до Литовського Статуту, то там ми знайдемо щось подібне до нашого обволання, хоч воно там так і не звється.

„Уставуємо, — читаемо в Статуті, — кгди би хто на кого наїхав кгвалтом і забив... на такового кгвалтівника такий довід маєть бити... скоро по онім кгвалті того-ж часу кгвалт і того забитого маєть оповідати і оказати околичними сусідами своїм... а потім обжалувати вряду.. і возного взяти і так-же оказати кгвалт і забитого і тоткгвалт і жалобув книзи записати.. А когда-би на онім кгвалті в дому нікого не забито ані ранено, тільки одна шкода учинена, таковий кгвалт також маєть бити освідчен, як вишей описано¹⁾). До цього Статут редакції третьої додає: „і к тому труп тот (збитого) на вряд привезти, тому вряду.. оказати, а по оказанню вряду вже тот труп, не жучи кінчения справи, яко то перед тим чинено, можеть бити похован, а по гарячому вчинку і каранню... шкодити не маєть“²⁾.

В іншому місці, говорячи про забиття гвалтівника, під час його нападу на чийсь дім, в стані конечної оборони, Статут установлює, що про забиття гвалтівника — „скоро по онім кгвалті маєть сусідам своїм околичнім обволати і оповідати“³⁾.

Значить, Статут вимагав обволати-оповідати про гвалт узагалі і зокрема про забиття околичнім сусідам та оказати їм знаки гвалту; при цьому трупа забитого треба було ще показати врядові, хоч перед тим гвалт і забитого вже показували урядовій особі — возному. Коли ще додати, що Статут накладав на возного обов'язок „кгвалти, розбої, рани, головщизни оглядывати і до книг врядових сознавати і завсіди.. міти при собі... двох шляхтичів для підпору визнання і свідецтва свого“⁴⁾), то матимемо все, що в Статуті можна знайти про обволання. Все це, як бачимо, тільки частина того обволання, що про нього говорено вище на підставі актових матеріалів, адже Статутове обволання каже тільки про саму установу оповідання — обволання, а про те, де та як саме це обволання провадилося, Статут мовчить.

Але, може, тут треба вдатися до іншого права і там пошукати, чи наше поволання там передбачалося чи ні, бо Статут наказував: „а где-би чого в тім Статуті не достовало, тогди суд, прихиляючись до ближчої справедливости, водле сумління своєго і прикладом інших прав христіянських, то отправовати і судити маєть“⁵⁾). Таким правом, що мало чинитись по певних містах України, було так зване Магде-

¹⁾ Стат. 1566 р. XI, 2; 1588 р. XI, 3; 529 р. VII, 2.

²⁾ 1588 р. XI, 2.

³⁾ 1566 р. XI, 6; 1588 р. XI, 19; 1529 р. VII, 5; порівн. 1529 р. XIII, 20—21; 1566 р. XIV, 9; 1588 р. XIV, 21.

⁴⁾ Статут 1566 р. IV, 5; 1588 р. IV, 9.

⁵⁾ 1588 р. IV, 54.

бурзьке, німецьке право. І от, коли ми звернемось до нього, то там знайдемо не самий тільки термін поволання, але й пояснення, що під тим поволанням треба розуміти.

Там ми читаемо: „Поволання — це вирок або сказання Судді проти когось за непослушенство або виступок який“ (*Iuris municipalis artyculum 5 Gloss¹*).

Уже з наведеного ясно, що поволання, що про нього говорить Магдебурзьке право, це щось інше, відмінне від того поволання, про яке вище говорилося: тут судовий вирок за непослух і виступок, — у нас жадного судового вироку немає, крім виголошення до відомості всіх, що такий-то забив такого-то, що труп його лежить перед очима всіх; до того, це виголошення може мати чисто суб'ективний характер, може бути одностороннім здогадом кревних забитого і жадної претенсії на об'ективну судову правду не має.

Але підемо далі й почтаемо про самий „спосіб поволання мужевбийці“: „Поволання збіглого мужевбийці на гарячому вчинкові, як латинники кажуть — *in recentii facto* — так відбувається. Перед гайним судом приятель найближчий людини замордованої, переважно чоловік — занісши скаргу через свого прокуратора о замордовання приятеля свого, зажадає спершу, щоб йому придано було з уряду служника для приволання²) мужевбийці, що його дійде через судовий вирок. Тоді служник, з уряду приданий, піде спершу на те місце, де замордовання сталося, і приволає мужевбийцю голосом великим, йменуючи його власним ім'ям і прізвищем, аби став до права перед тим Н. А як уже його так поперше приволає, вернеться до суду і зізнає те приволання, що його, за питанням прокуратора, буде стверджено через судовий вирок. Потім прокуратор буде на мужевбийцю скаржитися за замордування чоловіка безвинного. Другий раз служник так, як і вперше, з уряду на жалання прокуратора приданий, приволає мужевбийцю на середині дороги між судовим містом і місцем, де сталося замордування; приволає також біля тіла третій раз, і четвертий, над право, у суду, зізнаючи за кожним разом приволання. Така справа приволання, приповідання й обжалування буде тривати через цілу годину. А коли так уже три рази і четвертий, над право, приволаний мужевбийця не стане, прокуратор на прикінці години так буде питати: тому, що той Н, приволаний по-перше, по-друге, по-третє, по-четверте над право, обжалуваний за таке мордування, не став, має бути понижене право його. Потім війт з присяжними, вставши і піdnісши кожний праву руку і спустивши два пальці додолу, скаже його на упад і понизить право, так мовлячи, а за війтом теж усі присяжники мовити будуть, повторюючи три рази знову слова нижче написані з іменуванням мужевбийці власним (його) ім'ям і прізви-

¹) „Porządek sądów i spraw mięskich prawa Maydeburskiego“ Перемишль, року 1760. II, 53.

²) Звертаю увагу, що поволання міняється на приволання.

щем. Коли тут Н., обжалований перед судом за замордовання того Н., приволаний вперше, вдруге, втретє, й вчетверте над право, не став ані особою своєю, ані через свого уповноваженого, то за таке замордування упав у свій річ і право його понижуємо: жону його сказуємо вдовою, діток сиротами і беремо від нього право його, а дали ми його в розпорядження неприятелям його доти, поки до свого права не прийде".¹⁾

Порівнюючи тільки-що наведений спосіб поволання до поволання нашого, ми спостерегаємо в них такі спільні риси: 1) обидва вони мають ту саму назву поволання, тільки в самому тексті про спосіб поволання, за Магдебурзьким правом, назву цю змінено вже на приволання; 2) в обох поволаннях береться з уряду офіційну особу, що чинить це поволання і зізнає про його перед урядом; 3) поволання чиниться чотири рази; 4) голосом великим; 5) винний іменується власним іменням і прізвищем і 6) тільки з приводу забиття.

Тепер подивімось, яка-ж між ними різниця по суті.

Поволання Магдебурзького права складається з двох частин: воно перш за все є не що інше, як прикладання забийці на суд, чому воно й звється приволанням, себ-то прикладанням. У нашему-ж поволанні суть полягає не в кликанні забийці на суд, а тільки в оголошенні імені забийці і показуванні на трупі знаків гвалту.

Опріч цієї головної різниці по суті, можна підкреслити й менш важливі риси, а саме:

1) У праві Магдебурзькому поволання тільки один раз—саме третій—чиниться над трупом; у нашему-ж поволанні оголошення імені забийці усі чотири рази чиниться над трупом.

2) Поволання Магдебурзьке переводилося один раз на місці злочину, другий посередині дороги між місцем злочину й судом, третій над трупом і четвертий перед судом; у нас-же поволання переводилося в певному місті, містечку чи селі, переважно там, де ховали трупа, хоча не можна сперечатися проти того, що поволання можна було чинити і перед урядом. Крім того, у нас поволання відбувалось на чотирьох місцях певного населеного місця по дорозі від уряду до цвинтаря, де мали поховати трупа, зупиняючись на самих людних місцях, як от на ринку, то-що.

3) Учинивши поволання, за Магдебурзьким правом, урядова особа, що її придano для цього, після кожного разу йде до суду й зізнає, що вона вчинила поволання; у нас-же возний, вчинивши всі чотири поволання зараз, зізнає перед урядом одноразово про всі.

4) Поволання Магдебурзьке являло собою чотири окремих акти; наш-ж поволання—це цілий акт, що тягнеться без перерви, повторюючи формулу поволання чотири рази на певних місцях.

Можна було-б ще відзначити кілька дрібних рис, що відрізняють поволання Магдебурзьке від нашого. Але й наведеного досить, щоб бачити, що Магдебурзьке поволання говорить про одне, а наше про друге, щось зовсім інше.

¹⁾ Porządek, 53-54.

Але поволання Магдебурзьке не є тільки покликання через урядову особу мужовбийці на суд. Ми знаємо вже, що воно мало й другу половину—закінчувалося вироком суду, виданим на забийцю за його непослушність, за його нестання на суд. І от, коли ми звернемо увагу на той вирок, що суд такому мужовбийці виносить за непослушність його, за ухилення його від суду, то зайвий раз побачимо, що українське поволання нічого спільнога з магдебурзьким не має, і те, що, за Магдебурзьким правом, полягає в пониженні права, в позбавленні непослушного праву його подружніх і батьківських прав і в оголошенні його по-за законом, у Литовському Статуті і в українському правничому житті звалося не поволанням, а виволанням.

В Статуті читаемо: „Когда-би кто... за виступок і непослушенство свое впав в такую вину... за которую виволан бити містъ, тогда виволання маеть бити... чинено і оголошено тими слови: Кгди-же тот йменем Н, учинивши такий і такий вчинок... а будучи позваний не становився, звержности его королівської милости, вряду і права послушен бити не хотів... с тих причин его королівськая милість того Н, яко непослушного, виволіваєтъ с панствъ своїхъ, з спілку обцовання підданихъ своїхъ, зо всіхъ земельъ своїхъ, так—іж ніхто з ними обцовання міти, а ні его в дому переховивати не маеть, і с права того, котого всі підданні... веселять, он веселитися не маеть, а ні його уживати... а в тім покуль виволанцемъ есть, жона его маеть бити розумена яко вдова, діти его сиротами, а дім его пустий”¹⁾.

Ми бачимо, що виволання Литовського Статуту навіть в подробицях подібне до поволання Магдебурзького і запозичено з нього.²⁾

Можна було-б навести приклади, як це виволання відбивалося в правничому українському житті, але, оскількъ ця правнича установа не стойть нам на оці, ми це обминаємо.

Отже, ми можемо сказати, що українське поволання, хоч і має деякі риси, спільні з поволанням Магдебурзького права, по суті, значно відрізняється від нього, бо не має на меті ні покликати винного на суд, ні, якщо він зараз не стане, оголосити його за непослушність праву, по-за законом, позбавивши його всяких особистих і громадських прав, як це ми бачимо в Магдебурзькому праві.

III. Поволання — установа звичаєвого права.

Після цього, підготувавши таким чином ґрунт, ми маемо вирішити питання, чи наше поволання є установа звичаєвого права, чи закону?

Спершу звернімося до актів про поволання, щоб бачити, як самі акти розвязують це питання.

¹⁾ Лит. Ст. 1588 р. XI, 5; порівн. теж 4; IV, 62; 1566 р. XI, 4; IV, 39; 1529 р. VII, 3; VI, 21.

²⁾ Пор. проф. Н. Максимейко „Источники уголовныхъ законовъ Литовского Статута”, ст. 167—168.

У справі відомого вже нам Мартина Ясинського, що забив Сузанну Куювинську, Острозький уряд, до якого привели були забийцю, — „водлуг науки права посполитого заховуючись... того-то Ясинського забийцю із тілом... небіжки Куювинської.. на уряд кгородський Луцький до замку привелиши.. возного на оглядання того тіла й прокламацію його просили“¹⁾.

В іншому випадкові, року 1665 шляхтич Поленковський, слуга гетьмана Павла Тетері, проїжджаючи з Рафалівки до Чарторийська через село Полицю, випадково натрапив на похорон Ганни й, довідавшись, що з неї втікачка з України під час набігу татарського й що померла вона від побою пана Мартина Кухарського, у якого вона тимчасово була за господиню, припинив похорон, забрав трупа її й привели до Луцького кгородського уряду, прохаючи його про придбання возного для оглядання й поволання. „Возний, — читаемо в акті, — чинячи досить волі й наказові урядовому і з повинності своєї возновської, те тіло дуже киями збите... бачивши, згідно з правом, раз перший в замку, другий раз перед замком, третій на ринку — на місцях звичайних, доводячи те всім до відомості, що та жінка, на ім'я Ганна, через вищезазначеного пана Кухарського... жорстоко й немилосердно є забита й замордованна, — обволав і публікував“²⁾.

Наведеного досить, щоб сказати, що поволання чинилося на підставі права, але писаного, чи неписаного, ми поки-що не знаємо. Здавалось-би, права писаного — закону, але в позві до суду панів Фальковських, що в листопаді 1721 року втопили в річці Случі Степана Рудого, читаемо: „того трупа слуга скаржучого.. як право й звичай е, кгороду Житомирському презентував і через возного... поволання вчинив“³⁾.

У пізнішому акті року 1754 жовтня 12 дня про збиття чотирьох підданців Йосипа Дуніна-Карвицького від уніатського Намісника Київської мітрополії, Холмського єпископа Феліціана Володкевича при наїзді його на село Телешівку, читаемо також, що возний, огледівши привезених чотири трупи, „згідно з звичаем і правом, у присутності.. великій шляхти та іншого стану людей на чотирьох рогах міста проклав і до відомости привів“⁴⁾.

Коли раніш можна було ще вагатися, що саме треба розуміти під словом „право“, то з наведених оце прикладів, де право й звичай поставлено поруч, як окремі розуміння, — ясно, що під „правом“ треба розуміти писане право — закон.

Отже, на підставі наведених вище двох цитат, де говорилося, що поволання чинилося на підставі „права“, можна було-б прийти до висновку, що поволання чинилося на підставі закону, але останні дві цитати пізнішого часу прямо кажуть, що поволання чинилося за законом і звичаем.

¹⁾ Арх. Ю.-З. Рос. ч. 8, т. III, № 146.

²⁾ Теж, ч. 6, т. I, Прил. № 32; порівн. теж. № 36.

³⁾ Теж, № 104.

⁴⁾ Теж, № 153.

Тепер повстає питання, що саме в поволанні чинилося на підставі закону й що доведеться віднести в ньому на звичай?

Передовсім, можна констатувати, що назва правничої установи, яку ми досліджуємо, дарма що має спільну з Статутом і Магдебурзьким правом назву — поволання і обволання, усе-ж ці терміни мають там ширше значіння, обнімаючи такі правничі установи, що нічого спільногого з нашим поволанням не мають, а саме: поволанням Статут зве оговір одним винним другого і обвинувачення когось у злочині взагалі, а Магдебурзьке право поволанням зве і прикладання на суд, і вигнання — виволання. Що-ж до терміну обволання, то в Магдебурзькому праві ми його зовсім не знаходимо, а Статут, не вживаючи самого терміну обволання, вживає діеслово від цього кореня в розумінні оголошувати їй до відома всіх приводити, і в цьому значенні оголошення — оповідання окличнім сусідам цілком відповідає нашему обволанню, хоча Статутове оповіщення мало ширше значіння, бо те оповіщення робилося про всякий злочин взагалі; наше-ж поволання — тільки про забийство.

Крім зазначених вище назв, акти дають іще дві назві, що їх ми ні в Статуті, ні в Магдебурзькому праві не знаходимо — це прокламування й прокламація. Можна й ще було-б утворити дві назві від діеслів, що вживаються в актах при поволанні — це публікування (од публікувати) і всім до відомості приведення (од усім до відомості приводити).

Ми бачимо, таким чином, що закон — скупий на терміни, а життя (звичаєве право) значно більше дає термінів для означення певного правничого явища.

Далі Статут вимагав обволивати про гвалт узагалі і про забиття зокрема окличнім сусідам, оказуючи їм знаки гвалту, причому все це чинилося через возного, в присутності сторони, а трупа, крім того, треба було ще оказати вряду. Тут ми вбачаємо повну тотожність вимог закону з нашим поволанням, коли не звертати уваги на те, що закон тут не вживає терміну обволання чи поволання, говорячи взагалі про оповідання та оказування окличнім сусідам знаків гвалту і трупа забитого, себ-то вживає терміни, які можуть дати привід думати, що Статут говорить тут про щось інше, а не про наше поволання.

Звертаючись до самого способу поволання, ми мусимо констатувати, що Статут про це зовсім мовчить, а Магдебурзьке право, як ми вже були бачили, говорить, що поволання чинилося чотири рази і голосом великим, іменуючи забийцю власним його іменням і прізвищем; і тільки з цього, чисто зовнішнього боку наше поволання підходить до поволання Магдебурзького права. У всьому-ж іншому наше поволання значно відходить від нього: наше поволання усі чотири рази чинилося над трупом — там тільки третій раз; наше поволання, починаючи від уряду або від обійстя, де труп лежав, переводилося по дорозі до цвинтаря, де мали поховати трупа, причому зупинялися для поволання на звичливих, людних місцях, силуючись, щоб ці місця в той-же час приходи-

лися на чотирьох рогах того міста чи села, де поволання чинилося, даючи тим ніби ідею оголошення всьому світові — на всі чотири сторони світу, — словом наше поволання — це один акт, дарма що повторювався він аж чотири рази; Магдебурзьке-ж поволання являло собою чотири окремі акти, бо після кожного разу приданий з уряду службовець повинен був візнавати перед судом про те, що поволання він учинив; дальші поволання чинив тільки на вимогу представника скривденого. Наше поволання мало собі за мету привести до відома всіх про забиття й забийцю; Магдебурзьке-ж — прикладання забийці на суд і потім оголошення його по-за законом.

Таким чином, ми приходимо до висновку, що поволання, як правничу установу, Статут передбачав, хоч і давав йому інше назвисько — оповідання околичнім сусідам і оказування їм знаків гвалту; але того, як саме чинилося поволання, Статут не торкнувся. Що-ж до Магдебурзького права, то вплив його на наше поволання можна було-б вбачати в повторюванні поводання чотири рази і притім голосом великим (у нас — голосом винеслим) і в іменуванні забийці власним його ім'ям і прізвищем; хоч по суті поволання Магдебурзького права було прикладанням забийці на суд і, коли він не ставав, в оголошенні його по-за законом; себ-то мало зовсім іншу мету та значіння. Все це ніби дає нам підставу припускати, що наше поволання утворилося на ґрунті закону (Литовського Статуту та Магдебурзького права), а звичаєве право на цій канві вивело свої мережки — все те, про що не говорили Статут та Магдебурзьке право.

Але деякі міркування є проти такого припущення.

Передовсім, треба звернути увагу на те, що Б. Гроїцький всупереч своїй звичці — позначувати зсилки на закони чи тлумачіння їх правниками після того чи іншого свого твердження, — після „способу поволання“ не позначив жадної зсилки, хоч він її поставив після визначення того, що таке є поволання¹⁾). А це дає привід думати, що свій спосіб поволання він уявив не із закону, а з звичаю, може навіть з судової практики.

Я перевірив посилку Б. Гроїцького по „Iuris municipalis Maideburgensis liber“ Миколи Яскера (вид. 1535 р.) і можу засвідчити, що він із тлумачіння (Glossa) під арт. 5 взяв тільки поясніння інституту поволання, яке там зветься proscriptio, і що ні там, ні де інде — як в Iuris municipalis Maideburgensis liber, так і в Speculi Saxonum liber, немає нічого подібного до того способу поволання, який дає Б. Гроїцький. Там ми знаходимо тільки коротеньке і стисле речення про те, що „суддя й народ на словах і на пальцях повинен його (поволаного) звільнити від поволання подібно до того, як його до поволання приєднали“²⁾). Тільки знаючи з Б. Гроїцького, що війт і присяглі, виголосивши формулу

¹⁾ Див. а. 53—54.

²⁾ „Iudex et populus verbis et digitis eum absolvere debentur quemadmodum cum proscriptione incluserant“. Spec. Sax. lib. II, арт. 4; теж, Iuris municip., арт. 113.

поволання, то спускали додолу два пальці піднятій догори правої руки, коли понижали право, і піднімали їх догори, коли повертали право поволаному — можна догадатися, яку ролю при поволанні мали оті слова й пальці, що про них говорить Магдебурзьке право та Саксонське Зерцало. Що ж до того, після скількох раз прикладання до суду виновився вирок про пониження прав, то Саксонське Зерцало говорить тільки про три рази і то через писаний наказ — *per edictum*¹⁾, і тому нам стає зрозумілій вислів Гроїцького про приволання в четвертий раз, що воно чиниться „над право“.

Що спосіб поволання, про який ми читаемо у Б. Гроїцького, дійсно взято із звичаевого права, ми можемо впевнитися з таких слів самого Б. Гроїцького, що „у Krakovі мужовбийцю не позивають тим звичаєм *per edictum*, а тільки через приволання“²⁾, причому посилається на книжечку Роберта „Lumen advocatorum, de citationibus“, де сказано, що „в тих всіх випадках, коли закон наказує чинити позов *per edictum* покликання можна чинити *per proclama*“³⁾ через приволання.

З наведеного ясно, що спосіб поволання, що наводить Гроїцький, він узяв не із законів, а із звичаевого права, що вживалося, як він каже, у Krakovі.

З другого боку, Литовський Статут не перший встановив інститут поволання в нашому розумінні, як оповіщення околичних людей про злочин, бо Г. Іречек, посилаючись на §§ 5 та 7 Iuris Conradi 1189 року, говорить, що ушкоджений „мусів... зволати чи зізвати сусідів... без омешкання, як ся йому (шкода) стала“.⁴⁾

Ми бачимо, таким чином, що ще наприкінці XII віку скривдженій повинен був скликати сусід зараз-таки після того, як йому стала шкода, щоб їм оповістити про злочин; себ-то констатуємо поволання вже в XII віці.

Що до Руської Правди, то там знаходимо, що про згубу або крадіжку, а також про втечу челядника закликалося на торгу⁵⁾, себ-то оповіщалося по місцях, де найбільш скупчувалося людей; про забийство-ж і про забийцю, щоб оголошувалося на торгу, ми відомостів у Руській Правді не знаходимо. Але тут цікава ідея оголошення про злочин на торгу, що її ми здібуємо потім у нашему поволанні, яке, між іншим, чинилося по прилюдних місцях на ринку.

Проф. Н. Максимейко, додержуючись того погляду, що установи Литовського Статуту про гвалт узагалі засновано на старовинному (русському) звичаевому праві⁶⁾, між іншим, вбачає тотожність Статутових околичних сусідів, що їм треба було оповідати про забиття з

¹⁾ „Qui tribus edictis citatus, proscribi poterit“, lib. I, арт. 67.

²⁾ „Porządek“, II, 56.

³⁾ Теж.

⁴⁾ „Slowanske pravo“ II, стор. 223; порівн. „Statut Winoduski“ р. 1280, §§ 7 та 9 у W. Maciejowskiego „Historia prawodawstw Słowiańskich“, VI, 337.

⁵⁾ Сп. Карама. 27, 29, 123.

⁶⁾ „Источники уголовныхъ законовъ Литовскаго Статута“, стр. 33—38.

людьми Руської Правди, що повинні були свідчити про те, чи злодія забито під час опору, чи як опору не було.¹⁾

Виходить, що поволання в розумінні оповідання околичнім сусідам про злочин, вживалося ще в XI—XIII вв., як у нас, так і в чехів.

Академик О. І. Левицький, відзначивши, що обряд поволання „не-одмінно справлявся на Волині в XVI—XVII ст. кожного разу, як траплялось забийство, і коли того жадали родичі забитого“, з приводу походження поволання висловив такий здогад: „правдоподібно, се має бути пережиток звичаєвого права дуже давньої доби, коли публічне оголошення ймення забийці над трупом забитого мало силу громадського присуду, який обрікав злочинця на жертву родинної помсти“. ²⁾

Наведеного, здається, досить, щоб сказати, що поволання взагалі є установа спільна у слов'янських народів, що поволання розвивається десь близько XI—XIII століття і що з нього є витвір звичаєвого права, засвоєного писаним законодавством, а не навпаки, як це можна було б думати, і що цим саме засвоєнням звичаю з боку писаного законодавства й можна пояснити те незрозуміле на перший погляд явище, що поволання звичаєвого права повніше за поволання, наприклад, Статутове, і що Статут, говорячи про поволання, як правничу установу, не подбав про те, щоб установити самий спосіб поволання, бо спосіб цей, як установа звичаєвого права, і без того був усім відомий.

IV. Значення поволання в правному поступкові.

Залишається сказати скільких слів іще про значення поволання для судового поступку.

Іречек каже, що „оповідь... була первим кроком скривденого“ ³⁾, себ-то він мав оповіданням околичнім сусідам про злочин зафіксувати саму подію злочину і тільки вже після цього розшукувати злочинця, заносити скаргу на нього, то-що. Коли-ж такого оповідання скривдженій своєчасно, зараз-же після злочину, не вчинив, то опісля, нехай він і посилився на злочин, що йому заподіяно, йому не буде віри.

Так, року 1604 липня 4 дня на копі, що відбулась над річкою Грушвицею на Луччині, з приводу покрадення Івану Крачковичу коня, свідок Терешко зізнавав: „видів Маска з Станком і третім гостем не-знаємим, що они всі три віз з дому Маскового носили через город і в коноплях складали“. А Маско, стоячи, повідав, же віз без відомости моєї украдено. А Терешко знову зась мовив Маскові: же се сам з другим виносив, бо кодиби у тебе віз украден, теди би... ти зараз оповістив сусідам, але і не перед ким того еси не повідив, аж в тот час, коли аж нашли слід в коноплях возовий з огорода вишел, почав еси повідати, же віз украден“ ⁴⁾.

¹⁾ Теч., 60.

²⁾ „Волинські оповідання“, стор. 157.

³⁾ „Slovanske pravo“, II, 222

⁴⁾ Арх. Юго-Зап. Рос. ч. 6, т. I, № 96.

Ми бачимо, що заперечення Маска Терешко зразу ж збив: — як-би дійсно в тебе віз було вкрадено, то ти зараз-би про це обвістив сусідам, а то нікому нічого не говорив, а як слід возвовий в коноплях знайшли, тоді тільки став казати, що віз украдено.

Свідчення околичних сусідів, що їм оповідано (обволано) про злочин, являло собою, на погляд тодішнього права, безперечний доказ самої події того злочину, хоч-би ті околичні сусіди й не були за самовидців його.

У Статуті з цього приводу читаемо: „І в праві, еслі би ся ку оному гвалту і забитому не знав,¹⁾ тогди вже тот жалібник близший будеть того сусіди околичним („ставячи їх очевисте у права“ додає Статут ред. 1588 р.), возним або виписом врядовим на него доводити і при тім доводі самотреть присягнуть... а когди присягнеть, тогди тот горло тратить“.²⁾

В іншому випадкові, говорячи про згвалтування дівки або невісти, особливо коли „оная дівка або невіста за оним учинком волала кгвалту, за которым воланням люди-би прибігли, знак гвалту оказалася“, Статут так висловлюється про значіння цього волання: „а потім-би оного (гвалтівника) ку праву притягнула, а двома або трема свідки кгвалт пересвідчила, а ку тому при оних свідках на тім кгвалті своїм натого присягнула — тогди таковий маєть бити каран горлом“.³⁾

З наведених цитат бачимо, що на суді, якщо винний не признається, скривдженій саму подію злочину стверджує свідченням околичних людей (сусідів), а що той злочин заподіяв іменно винний, доводить своєю присягою — і цього досить, щоб винного було засуджено на горло.

Таке саме значіння поволанню надавала й тодішня судова практика.

Так, року 1583 серпня 10 дня на рочках судових Луцьких умоцованій Іони Охлоповського п. Юзеф Боришевський в справі Насті Охлоповської, що їй „дано вину за забиття чоловіка її, Бориса Охлоповського“, попираючи „скаргу свою серед інших документів“ випис теж покладав в книг кгродських Луцьких ...сознання возного Матиса Славокурського — обволанетіла небіжчика Бориса Охлоповського, і ж ні од кого не есть забит, одно од самої пані Борисової Охлоповської“, а в своїй промові на суді, між іншим, зазначав, що коли-б пані Охлоповська не почувала себе винною, „теди би... то зараз на уряді, водле артикулу второго в розділі одинадцятім справившися, також і сусідам околичнім і браті єго оповідала... чомуся... во всім пані Охлоповська не справила і всему противна була і того занехала“⁴⁾.

¹⁾ Винний.

²⁾ Лит. Ст. 1566 р. XI, 2; 1588 р. XI, 2; 1529 р. VII, 2; ан. 1588 р., XI, 4.

³⁾ Лит. Ст. 1566 р. XI, 8; 1588 р., XI, 12; 1592 р. VII, 6.

⁴⁾ Арх. Юго-З. Рос. т. 8, ч. III, 101¹.

З наведеної цитати ми бачимо, що повірений сторони скривдженої, посилаючися на припис Статутів, що його ми в своєму місці були наводили, а саме про те, що „скоро по ...гвалті того-ж часу кгвалт і того забитого маєть оповідати і сказати околичнім сусідам своїм”¹), закидає винній, що вона не виконала цього припису закону, не справилася з ним; сам-же, попираючи скаргу свою, згідно з тим-же приписом Статуту²), покладе на суді випис врядовий проповолання, що вчинив його возний Матис Славогурський, що Бориса Охлоповського забила власна його дружина, пані Борисова Охлоповська.

Виходить, що коли нема інших доказів, поволання правило за єдиний довід на суді, як самої події злочину, так і винності того, кого при поволанні йменовано було, як забийцю.

Іринарх Черкаський.

¹⁾ Лит. Ст. 1566 р. XI, 2; 1588 р. XI, 2; 1529 р. VII, 2.

²⁾ Тe-ж.

Приказ „Малые Росії“ Московської держави XVII ст.

Р. 1654 Україна — „Військо Запорозьке“ — сполучилася була, в тій чи іншій формі сполучення держав, із Московською державою. При цьому сполученні, на наш погляд, Військо Запорозьке не втратило було своєї державної природи (після революції 1648 р. Україна мала свою владу, територію, людність, — отже з неї була й лишилась держава¹). Українська й російська історія повні боротьбою за Вкраїну поміж Польщею, Московщиною, Туреччиною, боротьбою Війська Запорозького з Московщиною за своє державне існування. При цьому були необхідні (й були фактично) як-найчастіші зносини поміж Московщиною та несуверенною вкраїнською державою, постійний розгляд державних українських справ на Москві. В науці української історії та в науці історії вкраїнського права не маємо, на жаль, дослідів, присвячених самому порядкові й організації цих зносин. За мету цієї замітки ставимо, бодай трохи побіжно, освітлити питання про головну установу Московщини, що провадила була зносини з Військом Запорозьким та компетенцію цієї установи щодо вкраїнських справ.

Відомо, що управлінням діловодство Московщини XVII ст. провадила чимала кількість „приказів“ — центральних установ, що відали й керували окремими галузями державного управління. Ці прикази утворилися були історично (проф. М. Ф. Владімірський-Буданов порівнював утворення їх до утворення англійських установ²), переважно з особистих доручень, що „государ“ доручав котромусь з своїх „служилыхъ людей“. Частина з цих установ-приказів керувала територіями й країнами, що їх здобуто, завойовано недавно, країнами, що мали були свої певні особливості й до певного часу не могли підлягати установам загально-державного характеру. Знаємо кілька таких приказів: Казанського Двірця (палацу), що керував казанськими татарами, кн. Смоленського, Литовського, що керував завойованою рр. 1650-х Литвою й Білоруссю, Ліфляндський, Сибірський, Великоросійський (від 1668 р. керував Слобідською Україною).

¹) Учені визнають за Вкраїною після р. 1654 державний характер. Проти цього висловлювалися тільки Б. Нольде („Очерки русского государственного права“) та Розенфельд („Присоединение Малороссии къ Россii“).

²) „Обзоръ исторіи русск. права“ Вид. 3-е, стор. 204.

Як сполучалося з Московщиною Військо Запорозьке, такого окремого, краївого Приказу для нього спочатку не встановлювано, й воно зносилося було з Московщиною через Приказ „Посольський“, що взагалі провадив зносини з іншими державами. Гадаємо, що це явище випадає пояснювати тільки державним характером Війська Запорозького, що розуміли й на Москві. Слід пам'ятати, що донські козаки та комицькі „тайші“, які безпосередньо не підлягали Московщині й мали певну автономію, і собі зносилися з Москвою через „Посольський“ Приказ¹). Приказові Посольському довелося перевести справу довгих попередніх зносин з новою державою — Військом Запорозьким. Начальник цього Приказу, „думний дьякъ“ Алмаз Іванов, був також і в складі Комісії на Москві, що провадила в р. 1654 переговори з послами Війська Запорозького — генеральним суддею С. Богдановим-Зарудним та переясловським полковником П. Тетерею про умови сполучення.

Після цього Приказ Посольський провадив постійні зносини з українською державою, зокрема інтенсивно до 1663 р., коли було засновано Приказа „Малые Росіи“.

Установою, що спеціальною її компетенцією були тій справи, які виникали із зносин з українською державою та сами зносини з нею, був Приказ „Малые Росіи“. Спочатку на Московщині гадали були, як ми вже відзначили, зноситися й зносилися з несуверенною державою Війська Запорозького через Приказ Посольський, себ-то так само, як і з іншими державами. Звичайно, політичні діячі Московщини мали на увазі обмежити при нагоді права „Війська Запорозького“ такою мірою, щоб із державної одиниці зробилася з нього звичайнісінька собі частина Московщини. І справді, українська держава, що її, oprіч боротьби з централізаторською політикою Москви, ще й внутрішні війни, боротьба клас та партій розшматовувала, втрачала поволі свою державну природу. Українські політичні діячі, де-далі частіше (зокрема під час боротьби Сомка-Золотаренка-Бруховецького, старшини з „чернью“), виносили на розгляд Москви свої справи й спірки та непорозуміння. Нарешті, обраний в 1663 р. на гетьманство І. Бруховецький міг, як це й передбачали були на Московщині, ще багато чим поступитися, що-до „прав і вольностей“ України. Отже саме тепер і було вирішено заснувати спеціальний краївий Приказ „Малые Росіи“. Про бажаність такого Приказу вказувано на Москві ще раніше. В своєму творі „Putno opisanie od Lewowa do Moskwi“ Ю. Крижанич дає низку порад, що слід говорити московському бояринові на Генер. Раді 1659 р., коли він буде приводити „черкась“ — українців до присяги. Між іншим, автор дає пораду, щоб був „на Москві спеціальний Приказ, в якому „приказные люди“ були-б з самих „черкась“; оді-б „черкаси“ були-б запорукою за своїх земляків, що жили на Вкраїні“²). На Москві, однак, не прийняли цілком поради Крижанича

¹⁾ Котошихинъ „О Россіи въ царствованіе Алексея Михайловича“ 1859 р. с. с. 72, 76.

²⁾ Соловьевъ. Исторія Россіи т. XI, с. с. 77—78.

й заснували Приказ не з „приказними людьми“ з українців, але звичайний, на зразок тих краївих Приказів, що вже були¹). Слід, проте, при цьому пам'ятати її про велику відміну, що була поміж Приказом „Малые Росії“ та іншими краївими Приказами Московщини: тимчасом як останні через безпосередньо підвладних їм місцевих урядовців керували підлеглим краєм, Приказ „Малые Росії“ мав на меті зноситися з українською державою та розглядати тільки справи, що були в компетенції московського „государя“ й ті, з якими зверталися до нього сами українці. Отже це була установа *sui generis*.

Як ми вже були зазначили, Приказ „Малые Росії“ було засновано близько 1663 р. З попередніх дослідників Г. Карпов вказував на те, що тільки з другої частини т. V актів Ю. і З. Р. починаємо зустрічати відомості її вказівки про існування Приказа „Малые Росії“ й гадав, що його було засновано в березні 1663 р.²). Проф. М. Владімірський-Буданов також за рік заснування цього Приказа вважав 1663 р.³). Згодом С. Белокуров, на жаль, не зазначаючи джерел свого висновку, писав, що Приказ „Малые Росії“ було засновано „блізько 1665 року“⁴). З цим поглядом погодитися не можна (може маємо тут тільки друкарську помилку). Справді, в Актах Ю. і З. Р.⁵) надруковано рахунок витрат (грішми та сукном) на утримання, подарунки і т. інш., що було витрачено на українські справи та українських посланців. Рахунок починається з 14 квітня 1662 р., коли було видано певні суми для українських посланців. Проте, що може бути, що оді кошти передавалося через який-небудь інший (можливо Посольський) Приказ. А втім 16 червня 1663 р. зазначенено в рахункові, що гроши видано до Приказу „Малые Росії“. Отже певно можемо казати, що цей Приказ вже існував 1663 року (якщо не було його засновано р. 1662).

Приказ „Малые Росії“ існував без перерви геть аж до реформи Петра I. Проф. В. Ключевський гадав, що його, як і інші країві Прикази, було зліквідовано, відколи Росію поділено на губерні (1708 р.⁶). Це помилкова думка. Саме того-ж-таки 1708 р. „указом“ 15 вересня Петро I наказав „Посольскій и принадлежащіе къ нему приказы (до них належав і Приказ „Малые Росії“) главнымъ управлениемъ вѣдать по-

¹) Думка про українське посольство в Москві ще й потім виникала була на Московщині. Так у 1669 р. гетьман Д. Многогрішний мусів обіцяти кн. Ромодановському що „поговоря межъ себя на радѣ такова члвка, кому для ихъ дѣлъ на Москвѣ жить чаять войскомъ выбѣрать поволять“. Рук. Судінка в бібл. К. Ун-ту Чо 97, ч. II, с. 180. Але-ж, врешті, тримали вже тільки, як закладнів, на Москві гетьманських синів (за гетьмана Самойловича).

²) „Критич. обзоръ источниковъ, до исторіи Малор. относящихся“: М. 1870, с. 136 та прим. 6.

³) „Обзоръ.“, З-е вид. с. 2'8.

⁴) „О Посольскомъ Приказѣ“. „Чтения в О-вѣ исторіи и древн. россійскихъ“ 1906, кн. III, с. 40.

⁵) Т. V, с. с. 97—100.

⁶) „Курсъ русск. исторіи“ вид. 2, т. IV, с. 204.

стельничому и кавалеру графу Г. И. Головкину да тайному секретарю П. П. Шафирову¹). В Рішотиловських статтях 1708 р. на прохання представників української влади, нехай укази надсилається тільки від самого царя й до самого тільки гетьмана, бачимо відповідь, що укази надсилаються до гетьмана тільки „изъ Приказа Малой Россіи и отъ министровъ его величества“.²) Існував Приказ „Малые Росіи“ і згодом. В 1710—11 рр. бачимо конкретну його діяльність³).

Ми думаемо, що згодом Приказ „Малые Росіи“ розколовся на дві установі. Справа в тім, що в звязку з перенесенням резиденції царської до Петербургу, державні справи здебільшого стали розглядати й розвязувати в Петербурзі. Проте й давні Московські установи не було зліквідовано. Вони ще якийсь час існували були на Москві, потроху втрачаючи свою компетенцію й нарешті всеніка вага їх звелася до ролі справочних місць, архівів. Так було і з Приказом „Малые Росіи“. З одного боку, в Петербурзі було засновано (можливо, близько 1717 р.) спеціальну „Малороссійскую Канцелярію“, про що ми довідуємося з листа канцлера гр. Головкіна до гетьмана Скоропадського 12 листопаду 1717 року⁴). Отже більшість справ, мабуть, йшла через цю „Малороссійскую Канцелярію“. З другого боку, Приказ „Малые Росіи“ ще існував (знаємо його ще в 1720 р.), але вже як справочне місце, як архів. Сюди р. 1718 надсилає гетьман Скоропадський підроблені листи кн. Меньшікова⁵). Тут в 1720 р. розшукали відомості про „жалованные грамоты“ на маєтність К.-П. Лаври⁶).

Проф. Неволін гадав, що Приказ „Малые Росіи“ було передано до Колегії Закордонних Справ і цілком скасовано 29 квітня 1722 р., коли

¹) Бѣлокуровъ. Ор. cit. с. 115.

²) Соловьевъ „Исторія Россіи“, т. XVI с. 36. М. 1866.

³) В своему листі від 3. Ш, 1710 р. до гетьмана I. Скоропадського канцлер гр. Головкін просить надіслати чигиринського козака, що на нього було „нѣкакое доношеніе“ „къ Москвѣ въ Приказъ Малая Россіи“. М. Судієнко „Матеріали для отечест. исторії“ т. II, с. с. 150—151. К. 1855, 11-го, Ш, 1711 р. він-же пише Скоропадському, що „о дачѣ посланнымъ Вашея Милости въ Великороссійскихъ городѣхъ подводъ по по-дорожнимъ указы Его Царскаго Величества изъ Приказу Малые Росіи, куда належало, посланы“ Ibidem. с. 154 і т. інш.

⁴) „Понеже предъ симъ о дѣлѣхъ писали Ваша Вельможность въ письмахъ Вашихъ ко мнѣ и къ инымъ, и нѣкоторыя изъ тѣхъ Вашихъ писемъ въ Малороссійской канцеляріи не обрѣтаются: сего ради изволите, Ваша Вельможность, впредъ о дѣлѣхъ Государевыхъ и о Вашихъ требованіяхъ писать листами къ Его Царскому Величеству, которые всегда будуть въ Малороссійской Канцеляріи, и на тѣ Ваши листы будуть къ Вамъ присылатись Его Царскаго Величества грамоты, какъ то прежде сего бывало; а о прочихъ дѣлѣхъ, къ канцеляріи не принадлежащихъ, изволите Ваша Вельможность, писать партикулярными письмами, какъ вездѣ обыкновенно“. М. Судієнко „Матеріали отечест. исторії“ т. II, с. с. 261—262. К. 1855.

⁵) Рукоп. Судієнка в бібл. Київ. Ун-ту. Чо 99, част. II, л. 82. („Збірн. листів та документів до укр. історії“).

⁶) „По справки въ Москвѣ въ Приказѣ Малая Россіи и въ разрядныхъ дѣлахъ (себ-то в архіві Кол. „Розряда“) съсканы отпуски жалованныхъ грамотъ, данныхъ въ тое Киево-Печерскую Лавру на приписные монастыри, на маєтности, на всякія угодья и доходы“. Ibid л. 133.

його справи перейшли до Сенату¹). Думаємо, що мова може бути тільки про справи, які були в компетенції „Малоросійської Канцелярії“, а Приказ „Малые Росії“ перейшов (можливо тоді-ж-таки) до Архіву Колегії Закордонних Справ.

Яке-ж було становище Приказу „Малые Росії“ серед інших Московських Приказів XVII ст.? Чи була це установа цілком незалежна, окрема, чи підлягала вона ввесь час Посольському Приказові, як це казали В. Ключевський²) та С. Белокуров³)? Гадаємо, що ці вчені помілялися. Немає сумніву, що з 1663 до 1667 рр. з Приказа „Малые Росії“ була установа цілком окрема, незалежна; на те, що він підлягав Приказові Посольському, ми не маємо в сучасних матеріялах жадного натяку. Очевидчаки, він і підлягав йому. За начальника Приказу „Малые Росії“ був за цих років боярин П. М. Салтиков, що, як відомо, ніколи не керував Приказом Посольським (останнім в цей час завідував був думний дяк Алмаз Іванов). Вже звернувши увагу на громадське становище цих двох політичних діячів Московщини (Салтикова та Іванова) й маючи на оці московський звичай „мѣстничества“, якого було скасовано тільки на самісінькому кінці XVII ст., можемо сказати, що боярин Салтиков—перший начальник Приказу „Малые Росії“, не міг ні в якому разі прийняти призначення до Приказу, підлеглуому іншому, яким керував такий „худой чинъ“, яким на Московщині був дяк, хоч-би й „думний“ (на засіданні Думи Боярської думний дяк не мав права сісти).

Але-ж 17 червня 1667 р. боярина П. Салтикова звільнено від керування Приказом „Малые Росії“, і тоді на чолі Приказу Посольського, „Малые Росії“ й деяких інших поставлено боярина Ордіна-Нащокіна⁴). Отже тепер Приказ „Малые Росії“ справді залежав від Посольського. А втім, у квітні 1669 р. Приказ „Малые Росії“ знову відокремлено від Посольського Приказу й на начальника його було призначено „думного дворяніна“ А. С. Матвеєва⁵). Остаточно втратив своє незалежне існування Приказ „Малые Росії“ р. 1671, коли на чолі Посольського Приказу став А. Матвеев, що він був і за начальника Приказу „Малые Росії“. Відтоді керували Приказом „Малые Росії“ начальники Приказу Посольського.

¹) „Образование управлениі въ Россіи отъ Иоанна III до Петра В.“ П. Соб. Соч. т. VI, с. 237, М. 1859.

²) „Курсъ“ т. Ш. с. 196. М. 1917.

³) Ор. cit. с. 40.

⁴) Тоді було видано розпорядження (17 червня 1667 р.): „Великій Государь указалъ Малоросійскій Приказъ вѣдать, по прежнему, въ Посольскомъ Приказѣ, для того, что перемирье учинили и остерегать таковыхъ Государственныхъ дѣлъ надобно въ Посольскомъ Приказѣ“. Доповн. до актів Історичн. т. V. № 44 Оде „по прежнему“ не слід розуміти так, що й до 1667 р. Приказ „Малые Росії“ залежав од Приказу Посольського. Маємо тут звичайну вказівку Московської влади на старовину при всякій реформі.

⁵) В. О. Эйтгориъ „Отставка Ордина Нащокина и его отношение къ малор. вопросу“ Ж. М. Н. Пр. 1897, ч. II, с. 103.

С. А. Белокуров гадає, що в 1667 р. Приказа „Малые Росії“ було передано до Розряду¹), але підтвердження цього ми ніде не знайшли й до того саме тоді, як ми вже були зазначили, Приказ „Малые Росії“ став тимчасово підлягати Приказові Посольському.

Нарешті, слід відзначити те непорозуміння, що його жертвою був славнозвісний український історик М. Костомаров, написавши передмови (чи швидче вступні слова) до тих томів А. Ю. і З. Р., котрі по виходили за його редактуванням. В цих вступних словах шановний вчений що-разу був писав, що документи, акти „извлечены изъ дѣлъ Малороссійского Приказа“. Тимчасом це може бути справедливим тільки до часів після 1663 р., бо до цього Приказу „Малые Росії“ ще й не було. Це непорозуміння слід пояснювати тим, вказував Г. Карпов, що в архівах Міністерства Юстиції та Закордонних Справ на Москві є відділи, в яких є „справи різних Приказів, що мали те, чи інше відношення до зносин з Україною чи до керування нею (?)“: справи Приказів — Посольського, Розряду, Малоросійського, Таємного й декотрих інших. За справ оцих Приказів, оскільки вони до „Малоросії“ стосувалися, складено в обох архівах відділи „Малоросійскихъ справ“²). Звідси, мабуть, і виникла помилка Костомарова; акти-ж, документи, що їх надруковано в Актах Ю. і З. Р., були на розгляді різних Приказів.

Яку-ж компетенцію мав Приказ „Малые Росії“?

„А вѣдомо въ томъ Приказъ: Малая Росія, войско Запорожское, казаки и города — Кіевъ и Черниговъ, съ товарищи, съ того времени, какъ отлучились они отъ Польского короля и учинилися въ подданствѣ подъ Царскою рукою“, — писав Котошихін.³) За найважливіші справи з компетенції Приказа „Малые Росії“ Г. Карпов уважає: „переговори з українськими послами на Москві, урядові посольства на Вкраїну й „отписки“ воєвод“⁴).

Справи першого роду — переговори послів держави — „Війська Запорозького“ на Москві в усіх справах, з якими вони приїздили тоді, коли з Приказа „Малые Росії“ була установа незалежна, звичайно відбувалися в ньому. Справді вже р. 1663 іеродіякона Семена, що був на Ніженській раді, допитували в Приказі „Малые Росії“⁵). Р. 1665 в цьому Приказі відбувалися переговори з гетьманом Бруховецьким та Радою Старшинською української держави, що поприїздили до Москви⁶). Тут-таки того-ж 1665 року начальник Приказу „Малые Росії“ — боярин П. Салтиков обговорював з представниками міщанства українського проектовані Московіциною податки⁷). Відомого сучасного українського

¹) „О Посольскомъ Приказѣ“, с. 40.

²) Карповъ „Обзоръ источниковъ“, с. 6, М. 1870.

³) Котошихинъ „О Россіи въ царствованіе Алексея Михайловича“ с. с. 91—92. Птб. 1859.

⁴) Карповъ. Op. cit. с. 164.

⁵) В. Эйнгорнъ „О сношеніяхъ милор. духовенства“ М. 1899, с. 217, прим. 526.

⁶) А. Ю. і З. Р. т. VI с. 18.

⁷) Эйнгорнъ. Op. cit. с. 308, пр. 242.

політичного діяча — єпископа Оршанського Методія не одного разу заликало до Приказу „Малые Росії“, де він подавав свої записки про справи української держави¹). 1667—1668 рр. маємо деяку перерву: переговори переважно відбувалися в Приказі Посольському. А втім р. 1669 з українськими послами знов провадять переговори в Приказі „Малые Росії“²).

Послами, дипломатичними кур'єрами Московщини до влади Війська Запорозького після 1663 р. їздили переважно „подъячі“ Приказу „Малые Росії“³). Коли делегувалося з яким-небудь дорученням на Вкраїну кого-небудь з інших, чужих цьому Приказові „служилыхъ людей“ — і вони мусіли звідси одержувати інструкцію — „наказъ“ і до Приказу ж „Малые Росії“ подавати свої звідомлення — „статейные списки“⁴).

„Отписки“ воевод з українських міст переважно адресувалися до Розряду. Проте, іноді писали вони їх й до Приказу „Малые Росії“. Инколи в грамотах царських до них просто наказується надсилати „отписки“ до „Приказу Малые Росії“⁵).

Приказ „Малые Росії“ і собі звертався в що-найрізноманітніших справах до воевод на Вкраїні (чи то про повернення церковних речей, що позабирали вони з церквів⁶), чи то вимагає звідомлення про „кружечный сборъ“⁷) і т. інш. При цьому слід одзначити, що Приказ звертався до воевод, як до органів підлеглого йому управління.

Допити всяких самовидців, бранців і інш. переважно переводили Московські воеводи на Вкраїні, і „отписки“ — копії з допитів надсилали вони до Приказу „Малые Росії“. В Київі допитувано в „Приказной избѣ“. В важливіших справах бранців везено або безпосередньо до Приказу „Малые Росії“, або на повторний допит. Р. 1674 тут (у Приказі М. Р.), допитувано бранця, якому судилося потім відогравати таку видатну роля в історії українській — майбутнього гетьмана Івана Мазепу⁸).

Перед тим, як говорити про справи, що з ними зверталися до Приказу „Малые Росії“ українці — приватні особи, вазначимо, що влада української держави цілком резонно протестувала проти того, щоб приватні особи зверталися безпосередньо до Московських установ, бо це надзвичайно підривало авторитет української влади. Вона вимагала, щоб „безъ вѣдома Гетманского и всей старшины, также подписи руки Гетманской и притисненъя печати войсковой, листа жадныи у Его Царского Величества пріимованы быти не мѣютъ, съ войска Запорожскаго“⁹).

¹⁾ Ibidem, с. с. 282, 289 (1665 р.); с. 376 (1666 р.).

²⁾ А. Ю. і З. Р. т. VII, с. с. 172—173.

³⁾ Наприкл. А. Ю. і З. Р. т. IX, с. с. 185; 679; т. XI, с. 155 і т. інш.

⁴⁾ Наприкл. Ibid. т. V, с. с. 129—130.

⁵⁾ Наприкл. Ibid. т. VIII, с. 171.

⁶⁾ А. Ю. і З. Р. т. VIII, с. 272.

⁷⁾ Ibid. т. XIII, с. 164.

⁸⁾ Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, с. 167.

⁹⁾ Розд. З-й Жерdevських статтів 1659 р. Д. Бантышъ-Каменскій. „Источники Малор. Исторії“ ч. I, с. 102, 1858 р.

Про це-ж-таки просили й посли від української держави в 1659 р. в Москві (Одинець, П. Дорошенко). Проте, московському врядові в його централізаційних зусиллях було надзвичайно вигідно мати можливість безпосередньо зноситися з людністю України і він неохоче йшов на це. А втім, як свідчить авторитетний дослідник зносин українського духовництва, що найбільше давало агентів-освідомителів для Московської Держави, — В. Ейнгорн, гетьманові Самойловичеві пощастило, за свого гетьманування, мало не зовсім припинити листування вкраїнського духовництва з московським урядом. Як свідчить В. Ейнгорн, такі авторитетні представники українського духовництва, як ігумен К.-П. Лаври І. Гізель, мусіли писати листи до гетьмана, і він вже пересилав їх до Москви¹).

„Да съ ними жъ (послами української держави), — писав Котошихін, — пріїжають бити челомъ тѣхъ городовъ чернцы, и попы, и всякие люди о вотчинахъ, и о мелницахъ, и о лугахъ, и о церковномъ строеніи вновь или по старинѣ, и имъ даютъ на то жалованные грамоты”²). Статті 1669 р. обумовили, що „жалованные грамоты” на маєтність московський уряд даватиме тільки тим особам, що матимуть на них вже гетьманські універсали³). Мабуть цього в Москві погано додержувано, бо через двацять літ, у 1689 р., гетьманові Мазепі, що був тоді у Москві, знову обіцяли давати „жалованные грамоты” лише тим, хто буде мати універсал від гетьмана⁴). Оце підтвердження прав українських землевласників на їх маєтності було компетенцією Приказа „Малые Росіи”: на „жалованныхъ грамотахъ” підписувався звичайно „подьячій” цього Приказу⁵).

Якщо через маєтності були серед українців спірки й непорозуміння, і вони (це стосується переважно до духовництва), минаючи юрисдикцію гетьманову, вдавалися з цими справами до Приказу „Малые Росіи”; тут їх по суті не розглядали. „В такому разі, — пише В. Ейнгорн, Малоросійський Приказ не вважав себе за компетентного уживати будь-яких рішучих заходів і обмежувався тільки тим, що позивачеві видавано „Государеву” грамоту з договором володіти всіма маєтностями, на посесію якими дано було йому гетьманського універсала”⁶).

До Приказу „Малые Росіи” зверталося українське духовництво з різними проханнями матеріального змісту. „А на церковное строеніе (дають їм), писав Котошихін, деньги и церковное одѣяніе”. Однак, якщо ці прохання торкалися яких-небудь фінансових пільг на території української держави, Приказ „Малые Росіи”, не розглядаючи по суті справу, пересилав її на розгляд української влади. Так, напр., у лютому 1671 р. ігумен Київського Братського монастиря В. Ясинський звернувсь був до

¹) В. Эйнгорнъ. „О сношенияхъ малор. духовенства” М. 1899. с. с. 998, 1005, 1006.

²) Котошихинъ, с. с. 91—92.

³) „Собр. Гос. Грамотъ и договоровъ” т. IV, с. 234.

⁴) Костомаровъ „Мазепа и Мазепинцы”, Птб. 1885, с. 40.

⁵) Напр. А. Ю. і З. Р., т. XII, с. с. 614—619.

⁶) Op. cit. с. 1011, прим. 832, 833. Автор наводить і приклад таких постанов Московськ. уряду.

Приказу з проханням дозволити ситити мед по деяких святах. Але-ж з Приказу „Малые Росії“ послали до української влади грамоту з пропозицією винести постанову „по воїсковому праву“ ¹⁾).

Приказ „Малые Росії“ мусів стежити за утриманням і платнею на Москві для українських послів. „Да имъ же идетъ кормъ и питье и даетца жалованье (писав Котошихін), смотря по человѣку; а даетца имъ жалованье и поденный кормъ для того, что еще они учинились въ подданствѣ вновѣ, и тѣмъ бы ихъ къ вѣчному подданству постояннѣе пріманить, а какъ въ подданствѣ позастарѣютъ, и имъ такой чести и жалованья убудеть“ ²⁾). І справді, вже р. 1665 Бруховецький писав до „оружейничего“ В. М. Хитрово: „посланців моих, що приїздять з полоненими, хоругвами й літаврами ворожими, на війні здобутими, в столиці, в Приказі не почесно приймають. Так мене зневажають, що й грамот моих дехто в руки братъ не хочуть й посланців моих до себе не допускають, а з Приказу належних харчів не дають. Козаки повертаються сильно ображені тим, що більше чести й харчів для греків, а ніж для козаків, що кров свою в боях за царську величність проливали“ ³⁾). Щоб видавати платню, звичайно, призначувано спеціальну особу. Харчі йшли з „Большого Приходу“ (Котошихін). Дійсно, харчі й платню видавано, як висловився Котошихін „смотря по человѣку“. Так, коли р. 1665 приїхав до Москви гетьман Бруховецький з старшиною, їх усіх розподілили на Москві на 4 категорії. До першої записали генеральну старшину, полковників та Переяславського протопопа ⁴⁾). Сам гетьман мабуть одержував „позакатегорне“ утримання.

Як ми вже були вказали (с. 111, прим. 3), Приказ „Малые Росії“ дбав про підводи для українських посланців.

Коли посланці української держави в'їздили до Москви, їх зустрічали спеціально для того призначені особи, часто-густо „подьячіє“ Приказу „Малые Росії“. У Костомарова маємо дивне твердження, ніби-то для зустрічі в 1688 р. гетьмана І. Мазепи було вислано „стольника“ Івана Ціклера „з 500 конних рейтарів і з двома ротами—подьячих Малоросійського Приказу“ ⁵⁾ (sic). Тимчасом, р. 1699, як будемо говорити нижче, було всього 29 осіб-подьячих Приказу „Малые Росії“.

Містилися українські посланці переважно на „Малоросійскомъ“ дворі, що підлягав Приказові „Малые Росії“. Містився він недалеко Іллінських воріт, на розі теперішніх Великого й Малого Златоустинських заулків ⁶⁾). Коли саме його було збудовано, сказати не можемо. В 1665 р. гетьман Бруховецький містився на Великім Посольськім дворі. Тоді-ж

¹⁾ В. Эйнгорнъ. Ор. cit. с 783.

²⁾ Котошихинъ. с. с. 91—92.

³⁾ Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XI, с 192, А. Ю. і З. Р. т. V с 255.

⁴⁾ Эйнгорнъ. Ор. cit. с. 432.

⁵⁾ „Мазепа и мазепинцы“ Птб. 1885. с. 33.

⁶⁾ Бѣлокуровъ. Ор. cit. с. 85.

Київський полковник В. Дворецький та полковий писар С. Гречаний „били челомъ чтобы ихъ поставить на особомъ дворѣ, для того, чтоб ходить имъ къ Петру Михайловичу (боярину Салтикову — начальникові Приказа „Малые Росіи“) для дѣлъ великого государя, а дѣлъ за ними есть много“¹⁾). Отже в 1665 р. Малоросійського двору ще не було. В 1677 р. на Малоросійському дворі містився колишній гетьман Петро Дорошенко; тут було тісно і він просив, щоб йому дали окремий будинок²⁾. З цим важко погодити вказівку М. I. Костомарова на те, що гетьман I. Мазепа говорив московському посланцеві — „дьяку“ Б. Михайлову про необхідність збудувати в Москві Малоросійський двір, начебто його ще не було³⁾. Тут або якесь непорозуміння, або двору справді тимчасово не було (може, напр., згорів). Р. 1689 гетьман Мазепа містився на Великім Посольськім дворі⁴⁾, але-ж це місце, здається, визнавали за почесніше й тому могли „поставить“ сюди гетьмана. В 1700 р. на Малоросійськім „подворьї“ містився ігumen Никольського Пустинного монастиря Степан Яворський, що того-ж-таки року став „блюстителемъ патріаршаго престола“⁵⁾.

Українські політичні діячі, що їх московський уряд присилував жити в Москві, (як от гетьман П. Дорошенко), в утриманні своєму залежали від Приказа „Малые Росіи“ й до нього зверталися з різними заявами про свої потреби⁶⁾.

Через Приказ „Малые Росіи“ направлялися на заслання до Сибіру „черкаси“ за „шатости и измѣны“. Так, р. 1711 до Приказу цього було надіслано всіх мешканців Сергієвського Посада для заслання до Сибіру⁷⁾.

В Приказі „Малые Росіи“ судили „черкасъ“ — українців за невиконання на терені Московщини московських законів (кожний Приказ на Московщині мав і судову компетенцію, що до осіб, які йому підлягали). Так, напр., в 1664 р. начальник Приказу — боярин П. Салтиков розглядав справу переяслівського міщанина Якова Федорова, що привіз на продаж до Москви тютюн (продажати тютюн московські закони забороняли), і присудив оцей тютюн в нього конфіскувати⁸⁾. Приказ „Малые Росіи“ розбирал и судив непорозуміння й позви, що виникали поміж українцями, які перебували в Москві, та росіянами, принаймні тоді, коли обвинувачувано „черкашенина“. Так в Приказі 28 листопаду 1663 р. розглядали справу про поранення „черкашениномъ“ переяслівським лікарят Нікітіна⁹⁾. Вирок Приказу в цій справі нам, на жаль, невідомий.

¹⁾ Эйнгорнъ. Ор. cit. с. 307. прим. 238.

²⁾ А. Ю. і З. Р. т. XIII, с. с. 74—75.

³⁾ „Мазепа и мазепинцы“ с. 58.

⁴⁾ Ibidem с. 34.

⁵⁾ Соловьевъ. Исторія Россіи. т. XV, с. 120.

⁶⁾ Напр., в 1677 р. П. Дорошенко. А. Ю. і З. Р., т. XIII, с. с. 171—173; 235—236.

⁷⁾ Судіенко. „Матеріалы для отечеств. исторії“, К. 1855, т. II, с. 187.

⁸⁾ А. Ю. і З. Р. т. V, с. с. 213—214.

⁹⁾ А. Ю. і З. Р. т. VI, с. с. 42—43.

Приказ „Малые Росіи“ закликав з України до Московщини цінних майстрів-фахівців. Якщо вони були потрібні якому-небудь Приказові чи установі, вони зверталися до Приказу „Малые Росіи“, і цей вже закликав для них з України — Війська Запорозького — цих майстрів. Инколи ці фахівці, яких виписувано з України, виявлялися мало кваліфіковані, тоді Приказ „Малые Росіи“ повинен був повернути їх до свого краю. Так, нам відомо, що в лютому 1676 р. викликано з України фахівців-вино-курів „отамана Федька Реута да Мишку Полуянова“. Приказ „Малые Росіи“ надіслав їх до Хлібного Двору, а з останнього надіслав їх „для винного куреня“ до Гороховця. Проте, швидко з'ясувалося, що місцеві винокури краще знаються на своїй справі, а ніж українські (може, українці не могли пристосуватися до Московських умов), і останніх, видавши їм утримання з Хлібного Двору, надіслали, для відправлення на Вкраїну, до Приказу „Малые Росіи“¹). Цей Приказ і собі надсилає на Вкраїну фахівців, в яких українці мали потребу. Так, у червні 1669 р. Приказ „Малые Росіи“ розшукував в Путивлі майстрів для вироблення оцету. І коли місцевий воєвода відповів, що майстрів в Путивлі немає, дяк Приказу „Малые Росіи“ Гр. Богданов поставив резолюцію: „сыскивать уксусныхъ мастеровъ на Москвѣ, кто дѣлаетъ въ ряду, и поставить ихъ въ Приказѣ велѣть тотчасъ“²).

Через Приказ „Малые Росіи“ в 1706 р. гетьман I. Мазепа надіслав для полонених українців у Швеції 1170 „ефимковъ“³).

Приказ „Малые Росіи“, навіть, продавав українські книжки. Так у квітні 1675 р. книгу архієпископа Лазаря Барановича „Трубы“, яку купив у нього Московський уряд, було передано до цього приказу, що в 1675 р. і продавав її. Проте, мабуть, „подьячіе“ Приказу не звикли до комерції, бо швидко частину книжок, а потім і всі, Приказ здав на комісію до приватних крамниць⁴).

За гетьмана I. Мазепи компетенцію Приказа „Малые Росіи“ було, здається, трохи поширено тим, що гетьман сюди звертався за санкцією деяких розпоряджень унутрішнього життя української держави. Так у 1690 р. просив Приказ дозволити йому зняти з посади Переясловського полковника Л. Полуботка й призначити на цю посаду I. Лисенка⁵). В 1699 р. він надіслав до Приказа копію вироку Генерального Суду в справі Д. Забіли⁶) і т. інш.

В Приказі „Малые Росіи“ переховували всі „статті“ — умови з державою Війська Запорозького, привилеї українські, то-що⁷).

¹) А. Ю. і З. Р. т. XII, с. с. 501—503.

²) Ibid. т. VIII, с. 241.

³) Костомаровъ. Ор. cit. с. 291.

⁴) Эйнгорнъ. Ор. cit. с. с. 976—978.

⁵) Костомаровъ. Ор. cit. с. 49.

⁶) Ibid. с. 177.

⁷) Цим завідували старші „подьячіе“ Приказу. Так в 1709 р. Петро I, що був тоді на Вкраїні, наказав надіслати з Москви „пакти“ Богдана Хмельницького. Але ж в Приказі „Малой Руси“ їх не знайшли й дяк I. Чередибі написав таку „сказку“ про статті

Не знаємо, звідки брав кошти для своєї діяльності Приказ „Малые Росіи“. Очевидно за таке джерело була Галицька Четь, що нею (згідно з Котошихіним) керувала та сама особа, що і Приказом „Малые Росіи“ (з Української держави ніяких прибутків до Московського скарбу не йшло). Нам відоме тільки одне дохідне підприємство цього Приказу. Це був сап'яновий завод, що перейшов у завідування Приказу „Малые Росіи“ 1 жовтня 1670 р. з відомства Приказу Таємних Справ. Свій виріб завод приставляв до Товарової Палати¹).

Проф. В. О. Ключевський гадав, що Прикази, які підлягали „Приказові Посольському“, містилися поруч нього в довгім будинку Приказів, що тягнувся від Архангельського Собору по Кремлевській кручі до Спаських воріт²). Здається, що думку слід прийняти. В усікім разі Приказ „Малые Росіи“ містився недалеко від Приказу Посольського, бо пожежа 1702 р. зіпсувала будинки обох Приказів³).

За начальників Приказу „Малые Росіи“ були:

1) Боярин П. М. Салтиков (1663—67 рр.).

2) Боярин А. Л. Ордін-Нащокін (червень 1667 р.—квітень 1669 р.).

3) Думний дворянин, а потім „окольничій“ та боярин А. С. Матвеев (квітень 1660 р.—липень 1676 р.).

4) Думний дяк Ларіон Іванов (1676—80 та 1681—82 рр.).

5) „Ближній“ боярин В. С. Волинський (1680—1681 рр.).

6) „Ближній“ боярин кн. В. В. Голіцин (1682—1689 рр.).

7) Думний дяк Е. І. Українцев (1689—99 рр.).

8) Боярин Ф. А. Головін (1700—1706 рр.), нарешті

9) „Постельничій“ гр. Г. І. Головкін (1708—1720).

Начальники Приказів на Московщині („старші судді“) займали тільки перше почесне місце в Приказній Колегії, до складу якої входило ще 2—3 дяки. Фактично, звичайно, вплив боярина, члена Боярської Думи важив стільки, що він, при вирішенні справ, відогравав першу роль.

Б. Хмельницького: „По указу великого государя и по письму изъ арміи государственного канцлера и тайного советника графа Гавриила Ивановича Головкина, дьякъ Иванъ Чередиевъ сказаъ: какъ вѣдно мнѣ сидѣть въ Приказѣ Малой Руси у гетманского повытъ старшимъ подьячимъ, и я гетмана Богдана Хмельницкаго статей ни у кого не принимаъ; и такихъ статей въ Приказѣ Малой Руси, послѣ моей въ томъ Приказѣ бытности, есть ли, и гдѣ тѣ статьи, про то не вѣдаю; а которые статьи бывшихъ гетмановъ у меня были, тѣ съ прочими дѣлами при отъѣздѣ своемъ изъ Москвы въ Цареградъ отдалъ я того же Малороссийскаго Приказа старому подьячему Парфеньеву. А тотъ подьячій въ томъ Приказѣ сидѣль старымъ подьячимъ за многіе годы до моей въ томъ же Приказѣ бытности. И если бъ у меня оныя статьи Богдана Хмельницкаго въ Приказѣ были, а при отдачѣ бы ихъ не явилось, и онъ бы подьячій того на мнѣ спросилъ. И затѣмъ бы и прочихъ статей у меня не принялъ“. П. Буцінський „О Богданѣ Хмельницкомъ“ Х. 1882. Автор робить з цього висновок, що статті безнадійно загублено. Проте, їх і не слід було шукати в Приказі „Малые Росіи“, бо в 1654 р. його ще не було, і переговори провадила Комісія Думи Боярської. Думавмо, що вони могли бути скоріше в Приказі Посольському.

¹⁾ Гурляндъ. „Приказъ Тайныхъ Дѣлъ“ с. 179.

²⁾ Курсъ. т. Ш, с. 196. М. 1917.

³⁾ С. Бѣлокуровъ Ор. сіт. с. 63.

Діловодство Приказу „Малые Росіи“ провадили в 1699 р. З „старыхъ подьячихъ“ з платнею 1 в 50 карб. на рік, 2—по 30 карб.; подьячих „средней статьи и молодыхъ“—21 з „окладами“ від 24 до 5 карб. на рік, 1 подьячий ще „неверстанный“ (платню йому не було призначено). На Малоросійськім Дворі—1 подьячий¹) з платнею в 10 карб. на рік, 4 доглядача²). Приказ ділився на „повытъя“—відділи. Про одне з цих „повытій“—„гетманское повытъе“ згадує в цитованій нами „сказкѣ“ дяк Череднєв, що раніше завідував ним, як „старий подьячий“. Це „повытъе“ мабуть провадило зносини з Військом Запорозьким—Гетьманщиною і звалося так, очевидно, в одміну від того відділа—„повытъя“, що провадив зносини з Запоріжжям.

Отака була в загальних рисах організація й компетенція Приказу „Малые Росіи“. Слід, проте, пам'ятати, що зносини з українською державою провадилося не тільки через цей Приказ. І після 1663 р. справи України надходили інколи до Приказу Посольського. Після 1667 р., коли Приказ „Малые Росіи“ підпорядковано Приказові Посольському, до останнього, на наш погляд, надходили переважно справи найбільш важливі, справи серйозного політичного змісту. До Приказу-ж „Малые Росіи“ йшли справи поточного характеру.

Досить значний вплив має на справи Війська Запорозького — „Розряд“ — своєрідне військове міністерство Московської держави: йому підлягали начальники московського війська, що в часи „Руїни“ так що й не виходило з України, та воеводи московських залог, що були по деяких містах української держави. Розряд часто-густо втручався у справи політичного характеру³).

До Приказу Таємних Справ („Тайныхъ Дѣль“), керував яким фактично цар Олексій Мих. (існував в 1655—1676 рр.) мали право-привилегія писати свої „отписки“ довірені царські „думные люди“ (дехто з них перебував й за воєвод на Вкраїні).

Близькі довірені радники царя Олексія Мих. мали право подавати до цього Приказу свої доповіді-проекти про різні державні справи. Траплялися поміж них і такі, що стосувалися й до справ української держави. Напр., в 1669 р. свій перший проект скасувати українську церковну автономію, (бо такою de facto була залежність її від далекого царгородського патріярха), і підлегlosti її Московському патріярхові боярин Ордин-Нащокін подав до Приказу Таємних Справ⁴).

¹) Цей подьячий на Малоросійськім Дворі, очевидно, мав деяке значіння, бо про нього пам'ятали й на Вкраїні. Так у липні 1673 р. архієпископ Чернігівський Л. Баранович писав до архімандрита Новгород-Сіверського монастиря М. Лежайського proszę, gaczą Przewielebność Twoią, dać Mieczę (книга Л. Барановича) ieden Poddziałaczem i Molorossiyskie Dworu Kipriana Jurewiczu drugi Miecz Iwanu Fiedorowiczu Rikaczowu, który są nam wielce potrzebni. Эйнгорнъ. Op. cit., с. 904, прим. 444.

²) Бѣлокуровъ. Op. cit. с. 154.

³) Напр. до Розряду писав свої „отписки“ кн. Ромодановський, якого було командировано в 1669 р. до Глухова перевести обрання гетьмана. А. Ю. і З. Р. т. VIII, с. 78.

⁴) А. Ю. і З. Р. т. IX с. с. 20—22; Эйнгорнъ. „О сношеніяхъ Малор. духовенства“, с. 596, прим. 76.

Ту чи іншу, нарешті, ролю що-до справ української держави — Війська Запорозького, часто минаючи Приказ „Малые Росіи“, відогравали й деякі інші Прикази й установи Московської держави, як от: Приказ Іноземський, Сибірський, Казанського Двірця, Оружейна Палата і таке інше.

Отже компетенція Московських установ не була цілком розмежена, що-до зносин з українською державою. Однак, це тільки освітлює загальну організацію Московського управління в XVII ст. з її нерозмежністю справ і компетенцій. Змінити цю організацію й утворити нові установи, — це вже було справою реформ часів ліквідації феодальних інститутів на Московщині переможним шляхетством (за Петра I).

Наприкінці нашої розвідки хочемо тільки відзначити, підкреслити, що компетенція Московських установ (зокрема Приказу „Малые Росіи“¹⁾), компетенцію якого ми намагалися освітлити), що-до справ України, була надто обмежена.

Це переважно були зносини з українською державою — Лівобережною Україною та справи, що виникали в звязку із зносинами (у внутрішні справи Війська Запорозького Прикази так що й не втручалися). Звичайно, говоримо тільки про юридичний стан речей, бо de facto Московщина, її установи, її агенти ввесь час провадили і в самій Україні свою політику). Проте державний характер України — Війська Запорозького ще визнавали, й найкраще характеризує це той факт, що до компетенції установ Московщини (навіть таких як Приказ „Малые Росіи“) не входили внутрішні справи України.

Лев Окиншевич.

¹⁾ Ми називали весь час цей Приказ Приказом „Малые Росіи“, бо так найчастіше називають його акти XVII ст. Крім того, звали вони його Приказом „Малая Россія“, „Малая Руси“, рідше „Малоросійскимъ“ Приказом.

Державське землеволодіння польської шляхти в Гетьманщині.

(Соціальна вага, розмір і порядки його).

I.

27-го березня 1654 р., того-ж самого дня, як було видано царську жалувану грамоту війську запорозькому, видано й другу грамоту — малоросійській православній шляхті. На прохання гетьмана й всього війська, читаемо ми тут, „мы, великий государь... шляхтѣ, которые пребываютъ въ нашей царского величества отчинѣ въ Малой Россіи, велели быть подъ нашою царскою величества высокою рукою по прежнихъ ихъ правамъ и привиліямъ, каковы даны имъ права и привилія и вольности отъ королей польскихъ, а вольностей ихъ шляхетцкихъ ни въ чемъ нарушивати не великъ, и старшихъ имъ на уряды судовые, земськіе и градцкіе выбирати межъ себя самимъ, и маєтностями своими владѣть поволили, и судитись имъ межъ себя по своимъ правамъ поволили“¹⁾.

Не було в цьому акті нічого несподіваного або нового, — до його, значною мірою, підготовляла попередня історія повстання. Є чимало фактів, звідки видно, що провідники повстання найбільш стояли на станово-козацькому ґрунті і не дуже захоплювалися ідеєю визволити поспільство з-під усякого підданства. Наводити тут оті факти не будемо, бо це в історичній літературі робилося не раз. Але з цих фактів не важко було-б створити ланцюг, що привів-би до отієї царської грамоти малоросійській православній шляхті; цією грамотою польський соціальний лад, через голови рядових повстанців, подавав руку новому державному об'єднанню, що їм ставала Гетьманщина, одриваючись од Польщі і з'єднувшись з Москвою.

Та сталося не зовсім так, як думалося новим правителям Гетьманщини. Як побачимо далі, в усій країні шляхти під присягу московському цареві було приведено всього 188 чоловіка, — цього числа було надто мало, щоб виступити в новому ладі організованою масою, а цього треба було-б, щоб обрати земські й гродські суди; минуло тому більш, як сто років, поки тут було утворено шляхетські станові суди, та й то на підставах, не зовсім схожих з давніми польськими.

¹⁾ Акты Юж. и Зап. Россіи, т. X, № 8, стор. 489—496.

Трохи інша доля була іншого права шляхти, згаданого в тій самій грамоті, — права володіти маєтностями. Але тут ми вступаємо вже в ділянку історії Гетьманщини, де між дослідниками немає одностайної думки. Спірного тут є багато: скільки лишилось шляхти польської, православної чи католицької однаково, на лівому березі Дніпра по 1654 році; скільком шляхтичам пощастило привернути тут собі давні свої маєтності; чи мала шляхта право розпоряджатись тими маєтностями, право збувати, дарувати, заповідати, то-що, чи, може, з самого початку це було таке саме умовне землеволодіння, „до ласки військової“, як і в козацької старшини? На всі ці питання немає в науковій літературі однодушної одповіді.

Ставлячи всі ці питання за тему цієї розвідки, я хочу наперед спінитись на тому, яке значіння має певне вирішення цих питань у правовій і соціальній історії Гетьманщини. В. О. Мякотін в „Очерках социальной истории Малороссии“¹⁾ налічив у лівобережних полках у шляхти по 1654 р. близько 90 давніх їхніх маєтностей, з правом повної власності на них, не вилучаючи права розпоряджатись їми, і з підданством послолітіх.

„Наявність цієї групи колишніх шляхетських маєтків, — пише В. О. Мякотін, — не могла не справляти певного впливу й на становище інших маєтків, або, принаймні, на погляди й тенденції їх володільців. Останні не тільки пам'ятали, що ще недавно в Малоросії маєтки роздавано на повну власність; вони бачили перед своїми очима такі маєтки, що були в повній власності в їх „державців“. І в наслідок у них цілком природньо прокидалось намагання підігнати до того-ж-таки взірця й решту маєтків, що втрапляли в приватне володіння, обернути їх на повну й безумовну власність“.

Отже, на думку Мякотінову, шляхетські маєтності, як ідеал, стояли перед очима козацької старшини з її обмеженим, умовним землеволодінням і невдачами, за перших часів, спробами накинути на послолітіх тягар підданства; вони полегшили процес, що привів до перетворення цього умовного землеволодіння на повну власність.

Чи було це справді так, побачимо далі, але в усякому разі, не дооцінювати цього моменту в історії Гетьманщини не можна. Умовне старшинське землеволодіння до ласки військової, за військові послуги, давало великі ресурси в руки владі для винагороджування за службу. Отже з заміною умовного землеволодіння на повну власність з рук влади було вирвано один з найбільших матеріальних засобів її. Поруч цього, що-до його значіння, можна поставити тільки процес обезземелення козацтва, чим руйнувалося нижчу військову силу Гетьманщини. Оці два соціальні процеси, позбавивши Гетьманщину безплатної адміністрації й безплатного війська, накидали одночасно великий тягар на військовий скарб. Отже перевірення питань державського землеволодіння давньої польської шляхти в Гетьманщині набуває певної ваги в соціальній і правовій історії Гетьманщини.

¹⁾ „Русскія Записки“, 1915 р., № 3, ст. 187—8.

II.

Переходім тепер ближче до самої теми цієї розвідки.

О. М. Лазаревський, в своїй роботі „Малороссийские посполитые крестьяне“, щоб схарактеризувати становище шляхти по повстанні Хмельницького, подає аргумент, яким р. 1729 бунчуковий товариш Павло Скоропадський оборонявся був проти Марії Прокопової з приводу с. Сулічовки: „А хотя де она, чолобитчица, имѣетъ якую отъ своей прабаби шляхтянки Грязной крѣпость, только тая крѣпость козацкою де шаблею есть скасована“¹⁾). Мякотін у своїх „Очерках“²⁾ тлумачить цю думку Лазаревського так, наче-б то Лазаревський вважає, що по Хмельниччині в Гетьманщині зовсім не залишилось маєтностей, що збереглися-б в руках своїх колишніх державців — шляхти. Але Лазаревський цього не думає, бо він через кілька сторінок сам подає два універсали Б. Хмельницького, „тим з колишніх великих землевласників, які помогли йому в війні за визволення“³⁾.

Тим-то в останніх своїх роботах Лазаревський просто розвиває переднішу свою думку, обстоюючи однак те, що володіння шляхти збереглося в Гетьманщині обмаль. „Для нас не~~має~~ сумніву, — пише він в „Замечаниях на исторические монографии Д. П. Миллера“, що в лівобережній Малоросії, в пол. XVII в., руська шляхта була в дуже незначній кількості, а після 1654 р. тут зосталося тільки кілька родин, — вони мало не всі вже й відомі. Із великої шляхти зосталися тільки Бороздни, Рубці, Бакуринські... Із дрібної шляхти можемо назвати Сулим, Болдаковських, Перецьких, Добронизьких, Богушей, Кисель-Загорянських... Може, ще стільки-ж можна назвати з дрібної руської шляхти, але навряд чи більше⁴⁾).

Подаючи оцю цитату з книги Лазаревського, Мякотін додає:

„Як побачимо, назвати можна трохи більше“, і справді Мякотін налічує, як сказано, біля дев'яноста шляхетських маєтностей, що лишилися в руках попередніх власників і по 1654 році, та сорок п'ять шляхтичів-власників отих маєтностей, не рахуючи ще не названої в універсалах найдрібнішої любецької шляхти.

Значна частина отих маєтностей, $\frac{9}{10}$ їх, припадає на Стародубський й Чернігівський полки; дрібна частина на Ніженський полк, тільки одно землеволодіння — Сулим — знаходилося в Переяславському полку; з інших полків була спроба Виговського повернути Юрію Неміричу маєтності в Полтавському полку, але про цю спробу Мякотін зауважує, що вона повалилася разом з владою Виговського, не залишивши по собі жадного сліду⁵⁾.

Далі Мякотін, як уже сказано, вважає, що шляхта зберегла в своїх руках право вільно розпоряджатись маєтностями, „і всі ці акти розпо-

¹⁾ Друге видання, Київ, 1908 р., ст. 7.

²⁾ Русское Богатство, 1912 р. № 9, ст. 101.

³⁾ Лазаревскій. „Малорос. посп. крестьяне“, ст. 11.

⁴⁾ Харків, 1898, ст. 8.

⁵⁾ В. А. Мякотинъ, I. с., ст. 113.

рядження робилося цілком беззаборонно", додає він¹⁾). В третьому нарисі Мякотіна до цієї думки ми знаходимо застереження, що так було тільки першими часами по повстанні, а далі „порядок володіння маєтками, що встановився був у Гетьманщині, охопив певною мірою й колишні шляхетські маєтки; помалу й ці маєтки почали розглядати, як подання за службу на загальних підставах, і військова влада стала поширювати на них ті титули умовного володіння, що їх застосовувалося до інших маєтків, а так само й... право відбирати їх"²⁾)

Зробимо ще одну виписку з праці Мякотінової, щоб показати, як далеко, на його думку, сягали перші часи, коли шляхта зберегала ще повну власність на свої маєтності. „Колишні шляхетські маєтності визнавалося за власність їхніх володільців, і останні цілком вільно розпоряджались їми й зараз по повстанні Хмельницького, і багато пізніше. Так, ще на початку XVIII віку чернігівський полковник Павло Полуботок купив „грунта и подданихъ" у с. Жукотках у вдови володільця цього села „шляхтича" Костянтина Угромецького".

Отже Мякотін уважає цитований в нього випадок за типовий для порядків шляхетського землеволодіння, навіть на початках XVIII віку.

Спинімось ось на цих думках Мякотіна, щоб перевірити правдивість їх.

Наперед, спірне питання: чи була в значному числі шляхта на лівому березі Дніпра р. 1654, як московські посланці приводили під присягу людність? Карпов у переписних присяжних книгах налічив шляхти аж 303 чоловіка⁴⁾). Цю цифру він очевидчаки взяв без критики, додавши до одного підсумку приведеної під присягу шляхти — 188 чол.⁵⁾, другий підсумок 115 чол.⁶⁾.

М. Ф. Владімірський-Буданов справедливо думає, що перший підсумок загальний і дає скількість людей, що їх привели під присягу не Бутурлін „с товарищами", а послані од нього дворяни, — порівняння цифр в обох підсумках цей здогад цілком підтверджує⁷⁾). Отже Бутурлін „с товарищами" привів під присягу в Київі, Переяславі, Чернігові й Ніжені 73 шляхтича, а його дворяни, стольники й стряпчі в решті України 115 чоловіка.

На які-ж полки припадає ця шляхта? — Лазаревський висловив думку, що на саме Правобережжя, — нічим, правда, не підсилюючи цієї думки⁸⁾.

¹⁾ Рус. Богатство, 1912, № 9, стор. 116.

²⁾ Рус. Записки, 1915, № 1, стор. 215—216.

³⁾ Ibidem, № 3, стор. 200.

⁴⁾ Русский Архивъ, 1875, № 6, стор. 231.

⁵⁾ Акты Юж. и Зап. Рос., т. X, стор. 294.

⁶⁾ Ibid., стор. 306.

⁷⁾ М. Ф. Владімірський-Будановъ. Передвиженіе южно-русского населенія въ эпоху Б. Хмельницкаго, Кіев. Ст. 1888 р., № 7, стор. 108.

⁸⁾ Замѣчанія на ист. М. Миллера, стор. 6.

В південних лівобережних полках шляхти тоді не можна було сподіватися тому, що всі так звані „поля“ належали перед повстанням великим польським магнатам, які повтікали й більш не повернулись на Україну. І справді, в переписних книгах не показано жадного шляхтича в полках Миргородському, Полтавському й Прилуцькому. Про інші південні полки відомостей бракує. З північних полків на лівому березі було тоді тільки двоє: Ніженський, що охоплював і територію північного Стародубського полку, та Чернігівський. І от характерно, що на території Ніженського полку, де для доби, на кілька років новішої, Мякотін налічив 51 шляхетську маєтність і 21 шляхтича-власника отих маєтностей, — переписна книга Ніженського полку, — яка збереглась трохи не вся, а найголовніш в підсумку приведених під присягу, — показує одного тільки шляхтича — в м. Конотопі „Никонъ Даниловъ сынъ Русаченковъ“¹) — прізвище, якого поміж шляхтою — власниками маєтностей, ми, ніде не зустрічаемо.

Про Чернігівський полк в переписних книгах відомостей немає зовсім. Але вважаючи на цілковиту аналогію в загальних умовах життя, знайти р. 1654 шляхту тут можна було-б сподіватись тільки в любецькій сотні, бо далі ми побачимо, що ця шляхта не мала характерних ознак цього стану і через це, за нового ладу, вона могла почувати себе краще, ніж за старого.

З підсумків людей, приведених під присягу в окремих полках, шляхту ми знаходимо тільки в Корсунському полку — 38 чоловіка. З право-бережних полків є ще підсумок для Канівського полку, — шляхти там не показано. Від решти полків підсумків, а здебільшого й перепису не збереглося.

Отже, в повітах на Лівобережжю шляхти р. 1654 не було; якщо на лівому березі в той час вона й була, то хіба тільки в лавах козацького війська. В реестрах цього війська р. 1649 Ліпінський налічив 42 шляхетські родини в Чернігівському полку і 37 в Ніженському, — з усіх полків найменше²). Була шляхта в козацькому війську й р. 1654, і після того. Але брак шляхти на повітах свідчить про те, що служба в козацькому війську була для шляхти єдиним способом здобути собі певне соціальне становище в новому ладі, а в цьому становищі найперше й найважливіше місце займало, безперечно, право на давню свою маєтність.

III.

Поставімо тепер питання про те, кому з шляхтичів, які все-ж-таки й по р. 1654 були в Гетьманщині, пощастило привернути опісля свої давні маєтності?

Як сказано вже, найширше розсував межі цього землеволодіння Мякотін, але, зараховуючи якусь маєтність до шляхетських, він не до-

¹⁾ Акты Ю. и З. Р., т. X, стор. 814.

²⁾ Z diejów Ukrainy, стор. 487.

держує певного критерія: одного разу він керується критерієм шляхетського походження державці, — напр., там, де він поміж шляхетськими маєтностями позначає й ті маєтності Кохановського, що той і не вдавав за свої давні: Листвен, Піхторовка, Білоус; або Білогощ у Бороздни, або Вертієвка у Посудевського; а в інших випадках обминає такі маєтності, напр., цілу низку маєтностей Рубців, — Обтені, Старий Кривець, Засуха, Лакомая-Буда, Еленка, Воронков, Лужок; або маєтності Борковських, Бутовичів (згадано тільки давні їхні маєтності — Борковка й Солонівка). Певна річ, можна визначати коло шляхетських маєтностей й за одним й за другим критерієм, але не можна це робити за двома критеріями враз, це не дає бо змоги зробити будь-які висновки що-до порядків цього землеволодіння, бо робить непевним самий об'єкт цих висновків.

В дальшому викладі держатимемось іншого критерія, визначаючи, які давні шляхетські маєтності було привернено по 1654 році їх попереднім власникам. Цей критерій нам треба обрати тому, що недоцільно було-б надто широко розсувати об'єкт цього досліду. Як побачимо, навіть для вужчого кола давніх шляхетських маєтностей і то не можна довести існування якихось основних одмін у порядках цього землеволодіння проти загального державського. Пояснімо тільки ось що: нижче буде показано, що не раз шляхта, домагаючись універсалів, видавала за свої давні такі маєтності, що справді в її руках перед повстанням не були. Проте, якщо це не виявилося, і шляхтич діставав універсал на таку маєтність, як „на свою власну“, для цілей цієї розвідки маємо вважати її за шляхетську. Свідомо чи не свідомо, на неї тодішня практика повинна була-б поширювати всі порядки шляхетського землеволодіння, якщо в цих порядках справді були якісь одміни.

Джерела, з яких користувався в цьому питанні Мякотін, — подвійні: 1) надання гетьманськими універсалами, полковничими листами чи царськими грамотами і 2) сказки старожилів, записані в книгах генерального следствія маєтностей в полках.

Спинімось на першому джерелі й погляньмо, як користується з нього Мякотін.

Мякотін має безоговорочне довір'я до цього джерела: видання комусь з шляхти універсалів, листа, або грамоти на маєтність, він уважає за повний довід на те, що маєтність таки й справді дісталась до рук цього шляхтича. До такого висновку мусимо прийти, бо ніде Мякотін не робить якоїсь перевірки здійснення універсалів. Годі й казати, що це не завсіди так бувало, а найменше за таких бурхливих епох, як доба між роками 1648 й 1649 для Лівобережної України. Що правда, не завсіди щастить перевірити життєвими фактами отакі документи, але тут як-раз це можна було зробити, — саме з сказок старожилів. Цього Мякотін не зробив, і нижче ми побачимо, які з цього виникли помилки. Тільки про надання од Виговського Немірічеві шости маєтностей Мякотін зауважує, що це надання не кинуло в житті жадного сліду, повалившись враз із владою Виговського. Але трохи не про половину всіх надань шляхті їхніх

колишніх маєтностей можна сказати те саме: привернення маєтностей шляхти на папері — в житті, принаймні що-до половини випадків, не кинуло жадного сліду. Найкраще це можна показати на землеволодіннях Юрія Бакуринського. Тому з нього й почнемо.

Про Юрія Бакуринського Мякотін одзивається так: „Другий великий володілець залишився в Чернігівщині в особі Юрія Бакуринського”, і далі просто посилається на універсал Б. Хмельницького з р. 1656, де Бакуринському стверджено „села Велика Весь, Осняки, Ріпки, Гусинка, Буянки, Слободка, вновь зачата садить отцемъ его Николаемъ въ дубровѣ Свинопуское, Остров Грабовскій”¹⁾.

Роздивімось, в яких з отих сіл володіння Бакуринського було здійснено.

Про с. Велика Весь під час генерального слідства старожили свідчили: „было полковое и владѣль онымъ, за гетмана Поповича, черниговскій полковникъ Василій Борковскій” (стор. 17)²⁾. Отже жадного сліду про володіння Бакуринського немає.

Д. Осняки — „по сказкѣ тамошнихъ старожиловъ полковая, и владѣль оною полковникъ черниговскій Василій Борковскій” (ib. 27).

Д. Свинопухи, — „издавна на якій уряд надлежала и кто оною владѣль того старожилы не показали; а показали, что, якъ оніе упомянуть, за гетмана Поповича и за полковника в Черниговѣ Василія Борковского была во владѣнніи полковничомъ” (ib. 23).

Д. Гусинка. — „Оной деревнѣ Гусинки часть, по сказки тамошнихъ старожиловъ, якъ они упомнятъ, за гетманства Поповича, а за полковника черниговского Василія Борковского, была во владѣнніи, послѣ шляхти Перецкихъ, за козакомъ значковимъ ниякимъ Шуковскимъ, по наслѣдству, и за зятемъ его козакомъ Прищепою; потімъ Яковъ Лизогубъ, полков. черн., от козака Прищепи взялъ и самъ владѣль... а другая часть той же деревни отъ шляхти польской была во владѣнніи заставою у Михайла Свободецкого, который прежде былъ полковымъ писаремъ, а по его смерти владѣла жена его и унукъ его... и отъ которого... сотника полковникъ Полуботокъ ту часть взялъ себѣ и владѣль... і т. д. (ib. 18). Маємо тут повний список державців Гусинки; для часів, що безпосередньо слідують за повстанням Хмельницького, маємо навіть точну вказівку на „шляхту Перецких“, — отже ясно, що Бакуринський с. Гусинкою не володів.

С. Ріпки, — за сказкою старожилів, Бакуринський таки й справді володів цим селом, або певніш, половиною його, за полковниування в Чернігові Василя Борковського (в генер. слідстві дати його полковниування зустрічаємо між роками 1672 і 1683); Борковський забрав у Юрія

¹⁾ Русское Богатство, 1912 р., № 9, стор. 106.

²⁾ І тут, і далі генеральн. слідство Черніг. і Ніженського полку будемо цитувати за виданням редакції „Земского сборника Черниг. губ.“; „Матеріали для історії економ., юрид. и обществ. быта Старої Малоросії, изд. подъ ред. Н. П. Василенка.

Бакуринського за життя його Ріпки й володів сам, а по нім Яків Лизогуб; Мазепа забрав оту половину Ріпок у Лизогуба й повернув¹⁾ Юрію Бакуринському. Тільки оця половина с. Ріпок і залишилася у Бакуринських¹⁾.

Острів Грабовський, — такої маєтності в генеральному слідстві немає. В володінні Бакуринського є д. Грабов, і про неї старожили посвідчили: „а в Грабове люди на купленихъ де онога сотника Бакуринского поселены грунтахъ“ (стор. 20). Це свідчення знаходить собі підтвердження в універсалі з р. 1710, де вперше згадано ґрунт Грибовський в володінні синів Бакуринського, причому сказано, що він у них „отчистий куплений“ і що вони на той ґрунт і купчий запис мають (стор. 285). Отже, якщо цей ґрунт і єдентичний з „островом Грабовським“, то Бакуринському, принаймні, довелось знову набувати його купівлею.

С. Буянки, — „по сказки тамошнихъ старожиловъ, якъ они упомнятъ, при гетманѣ Поповичу, а при полковничествѣ в Черниговѣ Василія Барковского, было бы владѣніи за козакомъ значковимъ Сташевскимъ отъ шляхти полской по наслѣдству; а по смерти онаго, у дочки его Лежинской бунчуковой товарищъ Пантелеимонъ Радичъ, купивши в ономъ селе дворъ и грунты... и будучи посломъ въ турецкой землѣ, а оттуду въ Москву получилъ на оное село жалованную монаршую грамоту“ (стор. 24). В грамоті з р. 1690 нічого не згадано про купівлю, але в інший документ про попередню історію цієї маєтності. Цей акт є духівниця²⁾ Олександра Колчицького, „обивателя шляхетне урожоного земли Черніговской повѣту съверского“, з р. 1667. Тут Колчицький пише: „за отпущеніе грѣховъ возлюбленного брата моего на имя Христофора Колчицкого и моихъ, по обѣщанію его и по словесахъ истинныхъ, прежде мнѣ отъ него приреченыхъ, отдаю деревнѣ вѣчними часи, прозиваемую Буянку... на манастир Черниговскіе Святіе Богоматере честнаго ея и славного успенія Елецкой... со всѣми принадлежностями... и людьми, в ней живучими; которая деревня в той же земли Черниговской положена есть и куплена презъ брата моего Христофора Колчицкого у шляхетне уроженаго пана Михаила Перецкого, также земли Черниговскій обивателя, гай, деревню панъ Михаиль Перецкій, маючи правомъ старовѣчнимъ державную отъ ясне велможнаго князя Гаштолда, аже право тое презъ военно кровове замешаней немоглоса задержати...“

Отже в актах і документах про землеволодіння Бакуринського знаходимо багато суперечливого: в селах Гусинці й Буянці є сліди прав іншої шляхти — Перецьких; в с. Великая Весь, Осняки й Свинопухи, хоч сказка старожилів і дає певні факти тільки з часів полковникування Борковського, проте й тут нічого не згадує про Бакуринського, і тільки в одному селі Ріпках маємо сліди землеволодіння Бакуринського, на підставі універсалу Б. Хмельницького.

¹⁾ Мякотін подає з Рум'янцівського опису лист Єфима Лизогуба Бакуринському з р. 1699 на обидві половині с. Ріпок; але в генеральному слідстві в гетьманські універсалі з 1698 р., й пізніші 1703, 1710 років, де мова мовиться тільки про половину с. Ріпок.

²⁾ Об. Рум. Описи, IV, 32—33, — за його не згадує Мякотін.

Трохи освітлити ці факти може історична довідка про землеволодіння Бакуринського перед повстанням Хмельницького.

Мякотін згадує про привилей¹⁾ короля Сигізмунда III од 20 грудня 1609 року Миколі Бакуринському „на купленные имъ отъ пановъ Глебовичей Перецких земли и с. Репки“ (Рус. Бог. 1912, № 9, 109). Але це не так. Село Ріпки продано не було. В привилеї²⁾ затверджено продаж од Перецких Бакуринському ділизної землі їхньої; в описанні цієї землі не тільки не названо Ріпки, а навпаки, сказано: „а въ томъ мѣстѣ бору, одинъ ихъ, Перецкихъ, берегъ, а другой себровъ и шляхти, къ которой землѣ принадлежитъ Островъ Турина и лѣсъ Чорничинъ; на этой землѣ осѣли на одному берегу и люде, названные Рѣпки, а на другомъ земля, которую Перецкіе продали Бакуринскому“. Отже сказано ясно: земля Перецких була на одному тільки березі, а на другому Ріпки, земля шляхти і сябрів, що там і осіли,— і ця остання земля продана не була. Підтверджує це й люстрація 1636 року, де показано „весь Рѣпки“, що належить кільком Перецким-Репичам³⁾. Це була типова шляхетська околиця. В люстрації позначено найменно 13 Перецких-Репичів, і згадано ще про інших посесорів, „quorum potina reg expressum voluntus habere“. Про інші маєтності Бакуринського в згаданому королівському привилеї сказано: „Да притомъ Бакуринскій показалъ намъ купчія записи на имѣнія свои— Гусинку, Велку-Весь и Осняки, которые маєтности лежать въ воеводствѣ Кіевскомъ. И на всѣ эти имѣнія выдано отъ насть Бакуринскому ограниченіе“.

З універсалу Б. Хмельницького Бакуринському ми довідуємося, що він не міг подати Хмельницькому земельних документів свого батька, бо його брати під час війни, забравши ці документи, „пошли за границу на прежнія имѣнія“: гетьман видав йому універсал, „зная о куплѣ Бакуринскимъ имѣній у разной шляхти, пановъ Біалтовъ и Перецкихъ“ (Обозр. Рум. Описи, 62). Звичай польської шляхти, що зросли на ґрунті завзятої боротьби за маєтності, не могли стояти на перешкоді Бакуринському, щоб видати за свої маєтності й те, що йому ніколи не належало⁴⁾.

Що-до с. Буянок, Бакуринський, очевидячки, так і зробив; але цим селом і Колчицькому, по купівлі од Перецких, очевидно, не пощастило заволодіти „презъ военно кровое замѣшаніе“, — бо інакше й Єлецькому монастиреві, за духівницею Колчицького, р. 1667 не важко було-б встановити там своє володіння, а проте це село в монастирському володінні, за генеральним слідством, не було.

¹⁾ Зсилка на Рум. оп. в Б-ці Рос. Акад. Наук.

²⁾ Надруковано його в „Зап. Черн. Стат. Ком.“ II, 36 і в „Черніговской памяткѣ за 1896—7 г.“. А. Л. „Историческая замѣтки о нѣкоторыхъ селяхъ Черниг. губ.“, стор. 20.

³⁾ Źródła dziejowe, V.

⁴⁾ На таку думку Юрія Бакуринського могло навести й те, що в якихось родинних стосунках з Перецкими він таки був, — принаймні в Любецьких актах ми знаходимо один, написаний ім'ям Ганни Перецкої-Бакуринської й її чоловіка Бакуринського (Любецькій архів гр. Милорадовича, стор. 237).

Наведені тут факти не з'ясовують причин, чому інші села, надані Бакуринському, не дістались до його рук.

Певна річ, можна було-б слова старожилів, що їми починаються їхні сказки в с. Осняки, Великая Весь і Свинопухи, а саме: „было полковое, и за гетмана Поповича владѣль имъ полковникъ Василій Борковский“, розуміти й так, що за попередній період, до Самойловича, державці тих сіл були, але старожили не пригадують їх, тоб-то міг бути до Самойловича й Бакуринський. Але найбільш у старожильських сказках можна йняти віри їхньому оповіданню про те, хто був в їхньому селі державця,— силувані стосунки пана з підданими не належали до тих, що так легко вивітрювались з пам'яті підданих. Тим більш це слід сказати для такої доби, як та, що просто слідувала за повстанням. Важко собі уявити, щоб по кількох роках повстання, коли пани тікали з своїх маєтностей, а ті, хто не встигав цього зробити, накладали головою од руки своїх підданих, щоб по тому за 70 років витерлась пам'ять про повернення того самого пана до своєї маєтності, про привернення тих самих посполитих знову у послушенство й про залишення того пана на державі протягом двадцятьох років. Окрім того, слід ще сказати, що в старожильських сказках оця формула звичайна,— багато з них починається з гетьманування Поповича. За причину цього не можна вважати те, що пам'ять старожилів не сягає більш як на 50 років; причина тут тая, що для багатьох маєтностей в Гетьманщині певний порядок міг встановитись найраніше з гетьмануванням Многогрішного,— повсякчасна колотнеча попередніх років не сприяла встановленню тих стосунків між державцею й посполитими, що характеризуються виразом „послушенство“.

Отже думаемо, що ми не помилуємося, понявши тут віри сказкам старожилів і взявши їх літерально так, як їх записано; думаемо, що вони певніш свідчать про те, чи була маєтність в руках державці, ніж голі надання тих маєтностей в перших гетьманських універсалах.

А тому доведеться, всупереч думці Мякотіна, викреслити Бакуринського з списку великих землевласників шляхти в Чернігівському полку.

Таку думку ми можемо прийняти тим більш, що так було не з одним Бакуринським: в аналогічному становищі перебувала й інша шляхта: Зінченко, Фай, а подекуди й Васютинський, Бороздна та Грязна.

І справді, про Зінченків у Мякотіна читаемо: „с. Тростань (Новая), за поляків, належало Зінченкам і в 1655 р. полковник „Нѣжинскій и всего Сѣвера“ Гр. Гуляницький підтверджив Опанасові Зінченкові його „отчину“ в Тростані, додавши до цього: „а мешкатъ ему волно любо в Стародубѣ, любо где хочетъ“. В примітці Мякотін додає: „Тростань незабаром одійшла, проте, з-під влади Зінченків“¹⁾.

Але тут є помилки. За поляків Нова Тростань належала не Зінченкові, а Красновському²⁾. Про Зінченків, за тих часів, довідуємося

¹⁾ Рус. Богат. 1912 р. № 9, стор. 107.

²⁾ А. Лазаревскій. Описаніе Старой Малороссіи, т. I, стор. 420.

тільки з „Виписи съ книгъ ревѣзіі 1560... граница села Тростані владѣльцовъ Зенченковъ съ товарищами“¹⁾). Аналіза тексту цього випису показує, що це не є обмежування села Тростані в державі Зінченків, як думав Мякотін, а розмежування самих Зінченків з товаришами, боярів, з селом („граница того села зъ бояринами“, далі широчінь і довжина ґрунту й визначення спільніх з селом рибних ловів). Отже село Тростань ніколи не належало Зінченкам, дарма що землеволодіння їхне там і було. Далі, Мякотін просто зараховує Зінченків до шляхти, але доводів на це теж бракує; Лазаревський (I. с.) висловлюється обережніше, називаючи їх „старинными жителями здешней местности“; і полковник Рославець р. 1663 в листі називає Опанаса Зінченка „казакомъ стародавнимъ“²⁾). Проте, як-би й визнати Опанаса Зінченка за шляхтича, то й тоді с. Тростань (і Стару і Нову) не можна вважати за шляхетську маєтність, бо про належність її Зінченкові по Хмельниччині жадного сліду немає (в Старій Тростані по вигнанні ляхів — Михайло Рубець, а в Новій — козаки). Ґрунти, де було потім осаджено Людковщину, — а її було осаджено на землях с. Тростани, — р. 1663 була ще „отчина деревная и пашня“, тобто ліс і поле. Отже для думки Мякотіна, ніби Тростань була-таки в державі у Зінченка, нехай і короткий час, немає жадних підстав, окрім нічим немотивованої недовіри до цієї старожильської казки та надмірної довіри до сили, що її могли мати надання в ту добу маєтностей полковничим листом. Лазаревський, що на його посиланься помилково Мякотін, тримається теж іншої думки³⁾.

Далі, землеволодіння Марка Фая. Йому Бруховецький р. 1663, — стосуючися до царської грамоти, видає універсал на його „отчини“, тоб-то „пустошки, названі Торки, Новоселки и обрубы Фаевское, одъ вѣковъ Фаемъ належачихъ“. В іншому місці цього універсалу ці маєтності названо урочищами. Отже, якщо брати це літерально, тут ми маємо землі без людності. Правда, далі в універсалі ми читаемо: „сурово приказуем... обивателе теж вишъ минованихъ урочищъ, аби послушенство и повинность вшелякую пану Маркови Фаеви“ (отдавали)⁴⁾. Проте, очевидно, це були лише поодинокі оселі, бо в пізнішу добу, в Стародубському полку ми хоча й зустрічаемо с. Новоселки, але й перед повстанням і по ньому це село належало іншим державцям, не Фаям⁵⁾. Села Торки немає зовсім. Взагалі володіння Фая зустрічаемо р. 1729 тільки в с. Стакоршині. Фаевські обруби належали Фаям, очевидччи, не перед самим повстанням, а раніше, коли вони дали й назвисько цим

¹⁾ Обозр. Рум. Описи, стор. 684.

²⁾ А. Лазаревскій. Опис. Старой Мал. I, 421.

³⁾ А. Лазаревскій. Опис. Ст. Мал., I, 420: „Въ то же время на Тростань претендовали старинные жители здѣшней мѣстности — Зенченки. Но послѣ изгнанія поляковъ, Тростань принадлежала къ числу ратушныхъ сель до 1730 г.; отсутствіе опредѣленного владѣльца и было причиной земельныхъ захватовъ“.

⁴⁾ Обозр. Рум. Оп., 828.

⁵⁾ А. Лазаревскій. Опис. Стар. Мал., I, 125.

урочищам. До такого висновку приводить список, поданий р. 1668 Варшавської Комісії, — в ньому поміж маєтностями Пясочинського в Новгородському районі позначено Фаевщину й Стакоршину¹), — отже Пясочинський держав Фаевщину по Фаях, а не навпаки. Догадка Лазаревського (І. с. 190), що Фаевку оселив Марк Фай по Хмельниччині, ґрунтуються тільки на назві цього села і нічим не можна її поки-що підтвердити. А з сказаного вище з такою самою правдоподібністю можна думати, що своє назвисько це село могло здобути й од назвиська урочища, а не державці. Так думав, очевидно, й Яблоновський, бо він, позначивши поміж маєтностями Пясочинського Фаевщину, в дужках додав — Фаевка. Перед повстанням ми зустрічаємо Фаїв в люстраціях р. 1616, 1622 і 1636 поміж Любецькими боярами, що окрім военної потреби одбувають і insze powinności bojarskie wszystkie²).

Лазаревський, а за ним і Мякотін думають, що с. Стакоршину, яке ще р. 1690 було в державі Фая, поселено на Фаєвських обрубах³). Але цьому суперечать інші факти. Їх подає сам Лазаревський: про теперішню Стакоршину він пише, що її оселив відомий управитель Пясочинського Стакорський. Підтверджує це й поданий Варшавської Комісії 1668 року список, де між маєтностями Пясочинського позначено Стакоршину не в складі Фаевщини, а поруч неї. Є через це підстава думати, що Стакорщина не входила в число давніх маєтностей Фаїв, а дістали вони її вже по Хмельниччині, через якийсь універсал, який до нас не дійшов. А тоді ми не мали-б жадної маєтности з правдивих давніх Фаєвих, або з тих, що вважалося за їхні отчисті маєтності, яка-б по Хмельниччині залишалась у них. Для певного висновку, що універсала Бруховецького Фаєві здійснено не було, матеріялу, правда, обмаль, але, поруч з іншим, землеволодіння Фаїв дає деякий штрих для нашої теми.

Далі, царське надання Красилівки й Хибалівки Ніженському магістратському писареві Васютинському. Мякотін про Хибалівку пише, що Васютинському в ній, „здається“, все-ж-таки не пощастило укріпити своє володіння. Повстає питання, чому тільки „здається“. Адже в Ген. сл. Ніженського полку читаемо: „Старожили скажкою своею показали, що оное село Красиловка, послѣ полского владѣнія, за разъ стало быть до ратуши Борзенской... а оная ратуша, за всѣхъ бывшихъ гетмановъ, отъ самого Богдана Хмельницкого, ажъ понинѣ, селомъ Красиловою... владѣеть“ (стор. 80). Можна-б було не довіряти цьому категоричному свідченню, як-би його не підсилювали переписні книги 1666 року, де поміж маєтностями Васютинського Красилівки немає.

Далі, переходимо до Лаврентія Бороздни. Універсал Б. Хм-ого з р. 1656 надає йому „маєтність его власную“ і позначено 17 сіл, селищ, пустошей. Для теми цієї розвідки, як згадано вище, не має значіння те,

¹) Jabłonowski, Zadnieprze.

²) Źródła dziejowe t. V, 124.

³) А. М. Лазаревскій. Описаніе Стар. Малороссіи, I, 217. В. А. Мякотинъ, Рус. Бог. 1912, № 9.

що не всіма з тих маєтностей Бороздни володіли й за поляків, — важно лише те, що ці маєтності вважалося в Гетьманщині за власні Бороздни. Проте, завважмо все-ж-таки тут, що Бороздна силувавсь тоді повернути собі деякі маєтності, що їх він стратив ще по Деулинському перемир'ї, як Чернігівщина з-під влади Москви перейшла під польську владу. Так, у листі королівських комісарів, „засланихъ на ординацію замковъ отъ Москви рекуперованихъ“ р. 1620, поміж маєтностями Бороздні позначено сс. Гарцов, Хоромное й Борозднино та пустош Жеведь; всіх цих маєтностей в королівському привилеї, що його згодом, року 1621, видано Бороздні, не було вже, — вони одійшли, очевидно, до якихось поляків. Знову ми зустрічаємо всі ці чотири маєтності в універсалі Б. Хм-ого Бороздні, і в жадній з них встановити своє володіння Бороздні так і не пощастило¹⁾.

Зокрема про маєтність Жеведь в Рум'янцівському описові є акт, який свідчить, що село на цій пустоші осадив п. Фаш, і що якусь претенсію на ці ґрунти мав також старий Войцехович, „отець Богдановъ“. Потяг до того села лишився у Войцеховичів і по 1654 році, бо Богданів син Іван здобув собі р. 1673 універсала на це село²⁾. Лазаревський в розвідці, присвяченій Борозднам, пише, що Бороздна, як видно, не перечив цьому наданню³⁾, — але це підтверджує тільки, що він і не володів тим селом, тим більш, що й старожили р. 1729 нічого не знали про володіння Бороздні отут⁴⁾). Проте, р. 1731 генеральний бунчужний Бороздна згадував ще про це село, як родове у Бороздні⁵⁾, — цю згадку, очевидно, він почерпнув з комісарського акту року 1620.

Поміж іншими Бороздновими маєтностями, позначеними в універсалі Хмельницького, є ще 5 селищ — Заничі, Бахаєвське, Тростянське, Рошининське та Роєвське і два острови; це не були населені маєтності й в наступні часи ми не зустрічаємо їх поміж населеними пунктами в Гетьманщині; не позначено їх поміж маєтностями Бороздні ані в генеральному слідстві, ані в актах розпорядження Бороздні своїми маєтностями, що їх ми знаємо.

Могло-бути вагання тільки що-до селища Тростянського в Мглинській волості, бо в Стародубському полку були, дарма що в сотні не Мглинській, а Новоміській, села Тростань — Стара й Нова. Але й ці села в володінні Бороздні не були ані перед Хмельниччиною, ані по ній⁶⁾.

Отже з усіх наданих Лаврентію Бороздні маєтностей здійснив він свої права лише в сс. Горськ, Клюси, Куршоновичі, Ярцев, та в селищі Медведево і пустоші Бутовськое, що пізніше обернулись в одніменні села в державі у Бороздні.

¹⁾ Обозр. Рум. Описи. 740, 744. А. Лазаревскій. Оп. Ст. Мал. I, 154, 155, 436.

²⁾ Там-же, 90, 91.

³⁾ Київская Старина, 1888 р. № 7, стор. 383.

⁴⁾ Ген. Слѣдстїе Чернїг. полка, стор. 67.

⁵⁾ Там-же, стор. 553.

⁶⁾ А. Лазаревскій. Опис. Стар. Малор., I, 218, 420.

Нарешті, останній приклад того, що перші універсали Хмельницького, де він надавав маєтності шляхті, лишались часто тільки шматком паперу в руках своїх адресатів,— і приклад тим цікавіший, що він стосується до шляхтянки Катерини Грязної, що про її кріпосні документи було сказано ту саму крилату фразу, що вони „козацькою шаблею есть скасовані“.

Б. Хмельницький видав Грязній універсал на село Слабин, Янівку, Лукашівку, Стефанівку, Сулічівку й Пересяжжя. А от що свідчать сказки старожилів:

Слабин і Лукашівка були по вигнанні ляхів з України в володінні сотників полкових і слабинських¹⁾.

Про володіння Грязної в с. Пересяжжі сказка старожилів, правда, нічого не згадує, але вона не дає взагалі певних фактів,— у всякому разі від 1695 р. починається документальна історія цього села, і в ній теж нічого немає про Грязну²⁾.

С. Сулічівка, „по сказки старожиловъ, якъ оны упомнятъ, лѣтъ отъ 60 было во владѣнїи сотника Бѣлоуского Павла Товстолѣса“³⁾; тільки двома селами з згаданих в універсалі шістьох — Ладинкою й Янівкою — Катерина Грязна якийсь час володіла⁴⁾.

Щоб схарактеризувати краще труднощі, з якими доходила своїх маєтностей навіть та шляхта, що до її інтересів Б. Хмельницький „приклоняв ухо“, згадаймо ще тут, що Грязний, окрім отих шістьох маєтностей, володів за поляків іще шістьма: Ушня, Воловичка, Дуброва, Шестовиця, Здвиж і Скоренець⁵⁾). На перші три з них його вдова видала навіть уступочний запис своєму зятеві Мазапеті, минаючи двох своїх синів, щоб, як гадає Лазаревський, задержати ці маєтності, через Мазапету, офіцера Московської залоги, в своїй родині; але й це не пособило їй, — жадна з тих шістьох маєтностей не задержалась ані в Грязної, ані в її наступників.

Отже, передивившись усім наданням Б. Хм-ого шляхті їхніх колишніх маєтностей, ми бачимо, що за малим не половиною цих наданнів лишилась тільки на папері й в житті переведеної не було.

Не роблячи з цього значніших висновків, ми проте можемо відповідно зменшити число маєтностей, що залишилися по Хмельниччині в руках їхніх попередніх власників-шляхти, проти того списку їх, що його подає в своїх „Очеркахъ“ Мякотін. Це зменшує також відповідно, якщо не якісний вплив шляхетського землеволодіння на вироблення форм і порядків державського землеволодіння в Гетьманщині взагалі, — про це мова буде далі, — то, в усякому разі, кількісний вплив його.

Цей кількісний вплив доведеться ще трохи зменшити, бо Мякотін зараховує до шляхетських маєтностей в Гетьманщині с. Полуляхову-

¹⁾ Ген. слѣд. Черніг. полка, 3 і 11.

²⁾ Генер. слѣдствіе Ніжинскаго полка, стор. 203.

³⁾ Ген. сл. Черніг. пол., 39.

⁴⁾ Там-же 6 : 14.

⁵⁾ Jabłonowski. Zadnieprze.

Буду й Бурівку, а вони шляхетськими, очевидячками, не були. На ці маєтності універсалів шляхти не було, і зарахування їх до шляхетських ґрунтуються тільки на сказках старожильських, але сказки підстави для цього не дають.

Найясніше це для Полуляхової-Буди. Мякотін думає, що це село залишилось у шляхтича Полуляха; тимчасом в сказці сторожилів ми читаемо ось що: „Деревнею Полуляховою-Будою, за владѣнія полскаго, владѣль шляхтичъ Титъ Полуляхъ и отъ его имени названа Полуляхова Буда, а по вибитю ляховъ з Малой России найдовалася оная Буда въ вѣдомствѣ полковниковъ стародубскихъ“¹⁾). Отже, очевидно, Мякотін просто не йме віри сказці на тій підставі, що з Полуляха був полковий Стародубський сотник; але коли? — року 1650, ще під час боротьби з Польщею; як довго він був за сотника, не відомо, проте р. 1654 ми на цьому урядові знаходимо вже Гаврилу Єремеєва²⁾). Тимто як-би-б оця догадка Мякотінова була й справедлива, то для порядків шляхетського землеволодіння в Гетьманщині землеволодіння Полуляха в 1650 році жадного значіння не може мати.

Далі с. Бурівка. Про його Мякотін, посилаючись на ген. сл., пише: „Селами Голубичами й Бурівкою володів по наслідуству отъ польской шляхты“ якийсь Сташевський, а потім зять його Лежинський³⁾). Але сказка сторожилів в генеральному слідстві нічого не згадує про наслідство од польської шляхти. Мабуть цю фразу Мякотін узяв з сказки про іншу маєтність Сташевського с. Буянки, де справді це сказано⁴⁾). Про с. Бурівку старожили, навпаки, сказали, що до Сташевського й Лежинського, „какова они чина были и почему тѣмъ селомъ владѣли, того не знаютъ“, а про с. Голубичі сказали тільки, що за гетьмана Поповича це село було за Сташевським та за Лежинським, козаками значковими⁵⁾). Отже Мякотін титул володіння Сташевського селом Буянками поширив просто й на с. Голубичі та Бурівку, будуючи висновки на старожильській сказці, причому він тлумачить її навіть „распространительно“. Що правда, сказки старожилів в ген. слідстві мають в історичній літературі репутацію визначної точності. Мякотін в іншому місці⁶⁾ пише: „Сверяя занесенные в следствие „сказки“ старожилов, излагающие историю отдельных сел, с документами, — там, где такая сверка возможна, приходится правда, иногда вскрывать в этих сказках мелкие погрешности и неточности, но число подобных случаев очень невелико, что бы не сказать ничтожно. Вообще же показания старожилов, сообщавших факты лишь за

¹⁾ Генер. слѣдствіе Старод. полка (рукопис Укрїнської Всеноародньої (Національної) бібліотеки у Київі), арк. 25.

²⁾ А. Лазаревскій. Опис. Стар. Малор. I, 138

³⁾ Русское Бог 1912 р № 9, стор. 111.

⁴⁾ Генер. сл. Черниг. пол., стор. 24.

⁵⁾ Там-же, стор. 22, 93.

⁶⁾ В рецензії на книгу А. Лазаревського „Описаніе Старой Малороссії“ т. II, стор. 68.

тот промежуток времени, „як их память осягнет”, дают чрезвычайно точные сведения”...

Проте, при всій високій вартості цього джерела, не можна покладатися на свідчення старожилів про титули володіння маєтностями в їхніх державців: не тільки в шляхти, а взагалі в Гетьманщині маєтностями, по смерті державців, володіли сини, удова чи зять, але це робилося не в спадщинному порядкові, а новим наданням; це було не спадщинне право, а практика надань маєтностей. Для старожилів тут було дуже легко помилитись, вбачаючи спадщинне право там, де було окреме надання найближчому родичеві.

Через це тим менше можна так легко поширювати титул володіння однією маєтністю на інші,—с. Буянками Сашевський міг володіти й спадщинним правом, а в сс. Бурівці та Голубичах це могло бути звичайне надання, то-що; адже-ж дістали Бороздни, Рубці, Кохановський, окрім своїх спадкових маєтностей, ще й інші та ще й чимало. Спеціально щодо с. Голубичів ці міркування підтверджують і документи генерального слідства: Стефан Сашевський, очевидно, просто захопив ґрунт у с. Голубичах, бо року 1672 цей ґрунт одсуджено від нього на користь Івана Уласовича, якому він належав за правом його жінки, якоїсь Уляни Дешковни¹⁾). На цей ґрунт і на людей, що осіли там, Іван Уласович та його спадкоємці дістали не одне підтвердження, і нарешті, р. 1710 універсал уже просто на с. Голубичі — шлях звичайний, можна сказати, битий.

С. Голубичі оселено, очевидно, на ґрунтах, на які у любецької шляхти Пероцьких, Даничів і Репчиків були привileї з рр. 1571, 1595 і 1636²⁾), — про це можна догадуватись ось з яких міркуваннів: 1) Оті привileї в Рум'янцівському опису подано поміж актами на с. Голубичі; 2) Богдан Пероцький передав Петрові Стефановичеві, своєму зятеві, ґрунт в с. Голубичах³⁾; 3) ґрунт, за який Іван Уласович судився, як згадано вгорі, р. 1672 з Сашевським, був ґрунт „Лашука Пероцького”⁴⁾). Отже ми маємо в Голубичах для перших часів по Хмельниччині землеволодіння Пероцьких; частина цього землеволодіння, як ми були бачили, перейшла до Уласовича, а друга до Стефановича; р. 1728 ми знаходимо тут іще 5 чоловіка тяглих у Юхима Шаршановського⁵⁾, унука Северина Данича, теж шляхтича⁶⁾). Для спадщинного землеволодіння Сашевського місця, очевидно, не лишається; тим-то догадку Мякотіна, що Сашевський мав тут спадщину маєтність та ще ціле село, нічим, здається, не можна підтвердити. Але якесь відношення до Пероцьких Сашевський проте все-ж таки мав, бо сліди цього знаходимо й в с. Буянках. Як ми були бачили, це село належало Пероцьким, було продане од них Колчицькому, що запо-

¹⁾ Ген. сл. Черн. полк. 290—291.

²⁾ Обоз. Рум. Описи, 64, 66.

³⁾ Ген. сл. Черниг. п. 339.

⁴⁾ Там-же, стор. 290.

⁵⁾ Обоз. Рум. Описи, 68.

⁶⁾ Там-же, стор. 64—66.

вів його Єлецькому монастиреві, причому, випросив собі на це село універсала й Бакуринський; а тимчасом володів їм начебто, як кажуть старожили, „по наслѣдству отъ польской шляхты“ той-таки Сташевський.

З усього сказаного тут не думаю, щоб було помилкою зробити три висновки: 1) що до свідчень старожилів про титули державського землеволодіння треба ставитись особливо обережно; 2) що землеволодіння Сташевського в Буянках, Бурівці й Голубичах навряд щоб було спадшинним од польської шляхти; нарешті, 3) що польська шляхта перенесла з собою в Гетьманщину в непорушному стані давні методи здобування собі маєтностей, де неправдиві свідчення були побутове з'явище.

Була в Гетьманщині ще одна група державців, що їх досі зараховувано до шляхетсько-державського землеволодіння; тимчасом такого характеру вона не мала. Це є випадки, де бракує ознаки шляхетності державців.

Тут найперше згадаймо за Случанівського. Мякотін уважає його за шляхтича. Але в Рум'янцівському опису, на який він посилається, Случанівського названо „товаришем козацької корогви“. Козацькі корогви,—це було городове козацтво. Як воно було впорядковане, про це довідуємось між іншим з королівських привileїв з р. 1625, що їх дано козакам стародубським, малінським і трубчевським¹⁾. За службу одним конем давалося тут 4 волоки, з правом диспонувати тими ґрунтами за згодою старости, з обов'язком служити під старостою, але тільки військово й бути під його присудом. На чолі такої військової одиниці, що мала свою корогву, стояв поручник козацької корогви. Отже з сказаного ніде не випливає, що товариша козацької корогви можна без дальших доказів уважати за шляхтича, дарма що шляхта й служила в отих корогвах²⁾. Земля, наділена цим козакам, вільно переходила з рук у руки, причому продавалося не тільки всю землю зо службою, але й частки її, пів-коня, то-що³⁾.

Отже ні звідки не видко, що з Случанівських були шляхтичі, а до того ще й землеволодіння їх державське стало в пізнішу добу,—принаймні, р. 1723 хутора Шкрябінського, як маєтности, ще не було, бо в ревізькій книзі 1723 р. його немає; знаходимо його тільки в Рум. опису, і треба думати, що державцями Случанівські стали відтоді, як один з них, Опанас, став, за гетьманування Розумовського, сотник полкової Стародубської сотні⁴⁾.

¹⁾ Литовская Метрика Кн. Зап. Литовскихъ № 101; ст. 215—217, 219—220, 237—240. Виписки передав мені директор київського центрального архіву давніх актів В. О. Романовський, за що висловлюю йому тут ширу подяку. Один з цих привileїв подаємо в додатку до цього досліду. Інші нічим від цього не різняться: написано їх за одним шаблоном.

²⁾ Обоз. Рум. Описи, 613.

³⁾ Обоз. Рум. Описи, стор. 613.

⁴⁾ А. Лазаревскій. Опис. Стар. Мал. I, 142.

Далі, здається, помилкою такого самого роду було зарахування Зінченків до шляхти, але про це скажемо далі.

Ніяких, властиво, підстав нема й для зарахування до шляхти Оліфера Радченка.

Вище ми спинилися були на поправках, що їх треба зробити в спискові шляхетських маєтностів у бік зменшення цього списку. Зробимо далі поправки противного змісту, бо деякі шляхетські маєтності досі пропускалося (в Мякотіна їх немає).

1) В Ніженському полку про село Переяслівку в ген. сл. читаемо: „Як старожили упомнятъ, было во владѣніи нѣкогошь шляхтича польскаго Гуляницкаго, которій шляхтич, за гетманства Виговскаго, в Нѣжинѣ поставленъ быль полковникомъ. А по умертвіи означенного Гуляницкаго владѣль онимъ селомъ полковникъ Васюта”¹⁾.

І справді, Григорій Гуляницький, за Лазаревським, полковникував у Ніжені рр. 1656—9. Що це була православна шляхетська родина, знаходимо звістку в списку шляхти руських воеводств р. 1569, де записано 25 Гуляницьких²⁾.

2) В Чернігівському полку Виговський видав панові Іванові Стецькому листа „на уживанія маєтности названого села Мільковщизни и поля, до того жъ села належачого Смолягова, такъ же и озера прозиваемого Святого... яко его власнихъ грунтахъ”³⁾... Села Мільковщизни в Гетьманщині ми не знаємо, але така шляхетська околиця могла бути, бо в люстраціях рр. 1616, 1622 і 1636 ми зустрічаємо в Любецькому старості землеволодіння бояр-шляхти Мількевичів⁴⁾). Була й родина така шляхетська православна—Стецьких⁵⁾). Стефан Стецький на початках XVII-го віку був підстароста Любецького⁶⁾. Виговський надав Стецькому, оскільки можна судити з тексту універсала, не село, а грунти. В усякому разі, володів він тільки грунтами й продав їх Чернігівському війтові Стефану Отроховичу, а той осадив там с. Смолегівку в Любецькій сотні й передав його у віно своєму зятеві Максимовичеві; за ним цю маєтність було затверджено й вона лишилась в його роді⁷⁾.

3) Р. 1665 (?) Київський воєвода Шереметьев видав „выѣхавшему изъ Польши ради православія и службы въ Малороссіи шляхтичу Казимиру Шемшуковскому, по его члобитію и по предъявленному... отъ польского короля Яна Казимира привилею, 1642 г. ему данному, на слободку его Глухоярю съ подданными его людьми”⁸⁾... Не відомо тільки, чи було здійснено це надання, бо р. 1730 й самої слобідки цієї не було вже.

¹⁾ Ген. слѣд. Ніжинського полка, стор. 10.

²⁾ Арх. Юго-Зап. Россії ч. IV, т. I, стор. XLVIII.

³⁾ Генер. слѣд. Черніг. полка, стор. 480.

⁴⁾ Źródła dziejowe, т. V.

⁵⁾ Арх. Юго-Зап. Россії ч. IV т. I, стор. 111.

⁶⁾ Милорадовичъ. Любечъ, стор. 105.

⁷⁾ Ген. слѣд. Черніг. полка, стор. 480—482.

⁸⁾ А. Лазаревскій. Опис Стар. Мал. II, 420.

IV.

Цим закінчується перегляд шляхетських маєтностей, що його зроблено, щоб визначити певними й ясними межами той об'єкт, який має формальну прикмету — залишення маєтності в руках попереднього власника — шляхтича (власника правдивого чи тільки гаданого). Ми бачили, що з того, що досі вважалося було за шляхетські маєтності, доводиться виключити чимало, бо ці випадки землеволодіння не одзначені тією формальною прикметою, про яку згадано вище.

Але цього мало. Адже мова мовиться про форми й порядки не всякого землеволодіння шляхти в Гетьманщині, а тільки державського землеволодіння населеними маєтностями. Володіння козаків ґрунтами мало остатільки одмінні від державського землеволодіння форми й порядки, що, певна річ, нікому не спаде на думку змішувати їх свідомо. Проте, можна іноді просто помилитись що-до характеру землеволодіння, тоб-то знаходити підданих там, де їх не було, а були звичайні козацькі ґрунти в руках колишньої шляхти, що перейшла на службу в військо козацьке. Здається, дещо з такого роду помилок можна знайти й в Мякотіна. Що Мякотін був добре свідомий державського характеру того шляхетського землеволодіння, порядки якого він малював, про це ми маємо виразнісіньке свідчення од його самого, — він підкреслює, що мова мовиться не за маєтності просто, а за ті поселення, де селяни залишилися в становищі підданих під шляхтою¹⁾.

І справді, населені маєтності в руках державців надто різняться од козацьких ґрунтів і з соціально-економічного й з формально-юридичного боку, щоб їх можна було змішувати. Володіння підданими дає державці змогу оброблювати великі ґрунти й тому дає йому економічну силу; враз встановлюються й певні силувані стосунки особистого характеру між державцем та підданим. З формально-юридичного боку, щоб встановити державське володіння населеною маєтністю, треба було мати надання од авторитетної влади, бо територією й народом розпоряджались ті, що промовляли ім'ям „войска запорожского“, тоб-то військова влада.

Як ставилася українська адміністрація до шляхетських маєтностей наприкінці XVII століття, де дуже добре малює лист полковника Чернігівського Якова Лизогуба з р. 1690.

„Поневажъ якъ війна перша наступила и освободивши съ подданства лядского войско запорожское отчину свою, увесь малороссійскій край, волне и свободне помежи тими и на тихъ шляхецкихъ кгрунтахъ поосѣдали селами войсковіе и послополітіе люде, а оні тіи-ж шляхецкіе кгрунта запустѣліи зостали, которое имъ тутъ у Сѣверщинѣ лежачіе. Пресвѣтлѣйшіе и Державнѣйшіе Великіе Государи наши православно-російскіе, обнявши въ свою державу Україну черезъ мирніе договори, сумою своею монаршою королеви полскому и Речи Посполитой оплачували, и годніи особи, заслугуючіеся у войску запорожскому, за-

¹⁾ Русское Богатство 1915 р., стор. 173.

универсалами рейментарскими, одержали ти-ж ку пожитковъ своему кгрунта, теди на чёмъ хто оседѣль зъ шляхти и всякихъ людей по селахъ, описанихъ прошлыми часи и теперь сколко собою розробленихъ своихъ уживае и держить грунтовъ, а больше распахати и разработать самъ не може, аби тимъ ся контентовали, и тые за власность свою мѣли, а що над-то іншими хто розробили и еще не розробленихъ и запустѣлихъ мѣло би бути въ тѣ околичности кгрунтовъ, за отчискіе собѣ имъ шляхта звикла ославлювати, и давнимъ шляхецкимъ правомъ граничити, присвоювати и не допускають сполмешканцомъ своимъ розробляти и поседати, то цале касую и овшемъ, же би ровне и спокойне зъ шляхтю и всяkie люди, якихъ хто може, кождіе селяне въ своею ограниченню лежаче пустуюче кгрунта посѣдали, розробляли и ку пожитковъ своему, безъ жаднихъ заводовъ и турбаций, приводили, теперъ и на потомніе часи, подъ винами и карою срокгою утверждаю”¹⁾.

В цьому універсалі зачеплено трохи не всі головні питання землеволодіння Гетьманщини: гуртове знесення давніх державських прав шляхти на маєтності (чому не перечило привертання маєтностей на інших підставах окремим представникам цієї шляхти); вільна займанщина на запустілих грунтах кожному (не вилучаючи й шляхти), — скільки хто міг обробити своїми силами; надання „шляхецкихъ грунтовъ“ тоб-то маєтностів „годнимъ особамъ, заслугуючимся в войску запорожекому“ (певна річ, знову-таки не вилучаючи й шляхти, що підходила під цю категорію); нарешті, одкінення „под винами и карою срокгою“ шляхетських домагань на давні свої маєтності іншим, окрім двох визначених, шляхом.

Річ певна, до цитованого універсалу Якова Лизогуба слід підходити з історичною критикою, так, як і до кожного історичного документу. Можна, наприклад, згадати про те, що Яків Лизогуб сам був заінтересований в питаннях, на які він озвався своїм універсалом. Так, універсал звертається до „всѣхъ, хто би потребенъ биль того вѣдати... а особливѣ... до постовбицкихъ, слободскихъ, голубицкихъ, гонопаловскихъ (?), даницкихъ, гусинскихъ войсковыхъ и посполитихъ людей“, а з генерального слідства чернігівського полку ми довідуємося, що Яків Лизогуб в трьох з тих сіл — Голубичах, Гусинці й Даничах — сам був заінтересований²⁾). Тим-то можна думати, що „частихъ докукъ и упрікренія черезъ заводи неуспокоенія о кгрунтахъ на кт. описанніи сидять села“, він зазнавав не тільки „за уряду своего“, але й по-за урядом. Проте, це не позбавляє універсал своєї ваги, ось з яких міркувань:

- 1) Універсал не суперечить усьому, що ми знаємо з інших джерел про землеволодіння в Гетьманщині.
- 2) Згадано тут не тільки про Лизогубові села, але й про інші.
- 3) Універсал видано „за сполною обрадою съ полковой старшиной и значнимъ войсковимъ товариствомъ“.
- 4) В такому самому становищі, як Лизогуб, була всенька старшина,—всі вони сиділи

¹⁾ Кіевск. Старина 1885, № 3, 541—2.

²⁾ Ген. сл. Черн. п. стор. 18, 21, 22.

на шляхетських маєтностях і нікому з них не спадало на думку, „наклоняти ухо“ до шляхетських домагань на давні свої маєтності, як це робив охоче один Б. Хмельницький.

Перші часи по повстанні могло ще здаватись, що „пустих“ маєтностей залишилась така сила, що всім стане. Тим-же з епохи Б. Хмельницького, за два роки 1656—7, до нас дійшло 10 універсалів шляхті (Борозднам, Рубцям, Воронам, Фаям, Бакуринському, Радченкові, Носачевичу, Ярмултівському, Грязній, Любецькій шляхті; окрім того, є згадка про універсал Кохановському). Вже найближчі по Б. Хмельницькому гетьмані не спочували цьому широкому роздаванню універсалів шляхті: од Виговського маємо одне тільки нове надання—Стецькому. Ю. Хмельницького одне—Болдаковському, Дорошенка—два: Борковському й Ясликовському; на перші-ж гетьманування, але невідомо, на яке саме, припадає ї надання Смолевицьким. Отже бачимо, що козацька старшина дуже швидко дійшла свідомості своїх інтересів і почула в давньому шляхетсько-державському землеволодінні конкуренцію собі й своєму землеволодінню¹⁾.

Отже, я думаю, ми не помилімось, назвавши цей універсал одним з найважливіших документів в історії землеволодіння Гетьманщини взагалі, а шляхетського зокрема. Для останнього він має особливе значення ще й тому, що стосується до Чернігівського полку, де лишилось і по повстанні чимало шляхти й де лежала Любецька сотня, що вважається в Гетьманщині за крайну дрібного шляхетсько-державського землеволодіння. Має цей універсал значення й спеціально для того питання, що ми допіру поставили тут—про різницю поміж шляхетсько-державським володінням населеними маєтностями та шляхетським-же володінням ґрунтами без підданих; він показує той шлях, яким перше землеволодіння державське, зменшившись перед повстання, переходило на друге, звичайне козацьке, або яке інше володіння ґрунтами.

Згадаймо ще тут, що був один момент, що зближав подекуди ці дві категорії землеволодіння соціально-економічно, лишаючи різницю формально-юридичну. Це в підсусідство. Козак, що осадив на своєму ґрунті підсусідка, ставав вже подекуди за державцю, в соціально-економічному розумінні цього слова, але це були стосунки тільки договорного характеру, поки давність або перша „військова ласка“ гетьмана чи полковника не перетворювала їх на звичайне підданство. Це була переходова форма, яких повсюди не бракує; її переходовий характер найкраще виявляють випадки, коли вона, нарешті, приводила таки до підданства,

¹⁾) На думку Слабченка, козацька старшина вже р. 1669 скоса поглядала й на купівлю земель в Гетьманщині московськими людьми. (Істория хозяйства Украины от Хмельн. до мир. войны т. I). На довід того, що вже тоді в Гетьманщині відчувалося земельну тісноту, він посилається на те, що „вже в 1669 р. українські представники в Москві добивалися того, щоб московські люди не купували на Україні земель“ й здається на А. Ю. и З. Р. VIII, 39 та на § 15 договорних статтів за Многогрішного. Проте, зроблені засилки не підтверджують цього.

як от наприкл., універсал Мазепи р. 1690 Болдаковській, де він дозволяє їй „отъ тихъ подсусѣдковъ (що осіли на її ґрунті) послушенство... одбирати“¹⁾.

Одне з найголовніших питань, які ми ставимо в цій розвідці, це є питання про право шляхти розпоряджатись, „диспонувати“, як тоді казали, своїми давніми маєтностями. Таке саме право у козацтва на їх ґрунти в Гетьманщині ніколи не зустрічало перешкоди. Козаки мали повну власність на свої ґрунти.

Отже, щоб одповісти на це питання, що-до шляхетського землеволодіння, нам треба перше очистити наш об'єкт од усяких сторонніх примішок, бо всякий випадок повної власності шляхтича на свій ґрунт типу рядового козацького не буде доводом права власності шляхти в Гетьманщині на свої давні населені маєтності. Оцю саму роботу — одсіювання неналежних до шляхетсько-державського землеволодіння явищ — ми повинні тепер зробити.

V.

Тут ми наблизились до землеволодіння Любецької шляхти.

Найтипівіша й найбільша група, на якій ми маємо тут спинитись, це шляхта Любецької сотні Чернігівського полку. Любецька сотня давно вже має репутацію країни дрібного шляхетського землеволодіння. У відомому універсалі Б. Хмельницького ми читаемо: „Видячи прихильнихъ и зичливыхъ щире войску запорожскому всю шляхту повѣту любецкого, а меновите людей значнихъ Саву Унучку, сотника Любецкого, Артема Красковского изъ всею шляхтою тамошнею, которое, отъ початку войны щире служачи у войску запорожскому, въ каждихъ потребахъ добре ставаютъ и за вѣру православную боятся, которыхъ ми, заховуючи при добрахъ власнихъ отчистихъ яко въ привилеи отъ королей здавна наданомъ, мають, сурово приказуемъ, жеби жадень такъ зъ старшини и черни и посполитихъ людей въ добрахъ ихъ отчистихъ найменшої кривди, меновите поляхъ, сеножатехъ озерахъ, рудняхъ и бортехъ и іншихъ по житкахъ чинить не важилася“...²⁾

В підтверджательному універсалі Ю. Хмельницького названо ще одного шляхтича Любецького — Івана Лишука, а в універсалі Многогрішного р. 1670 позначено окрім Унучка і Красковського, ще сімох: Івана Скугаря, Олексу Кривопишу, Ничипора Богуша, Семена Селицького, Артема Жлобу, Прокопа Величковського і Василя Демидовича³⁾. До тих 11 прізвищ шляхти в Любецькій сотні можна додати ще 12, які пишуться по 1654 р. „земянами“.

Сами собою тексти універсалів, які ми маємо в Генер. слідстві Черніг. полку і які подано в „Очерках социальной истории Малороссии“,

¹⁾ Ген. сл. Черніг. полка, стор. 400.

²⁾ Ibid., стор. 475.

³⁾ Русскія Записки 1915, № 9, стор. 109.

не дають підстави думати, що це були маєтності з підданими. — Це могли бути й охоронні листи на грунти, щоб уберегти їх од захоплення за тих неспокійних часів. Проте, Мякотін уважає за можливе писати „про родові гнізда цієї шляхти, що з них не зігнало її навіть повстання Хмельницького“¹). Од іншого шляхетсько-державського землеволодіння в Гетьманщині цю шляхту одділяє, на його думку, тільки дрібний характер її. Цей дрібний характер призвів навіть до того, що декотрі з тієї шляхти не тільки не вдергались поміж державцями, ба навіть опинились сами між підданими, як-от Семаки, Скугарі²). Проте Мякотін за типове для Любецької шляхти вважає не Семаків і Скугарів, а Артема Жлобу, що р. 1691 дістав од Черніг. пол-ка Якова Лизогуба універсала на три частки ґрунту в с. Шибиринівці — „а на тихъ часткахъ сидять девять человѣка мужиковъ“³), — бодай дрібний, а проте все-ж-таки державця. Мякотін не подає інших випадків володіння дрібної любецької шляхти підданими; єдине володіння Артема Жлоби має дату пізнішу — 1691 рік, — отже не знати, були це давні піддані, чи недавно осаджені люди. Останнє більш скідається на правду, бо й посилки на давні права немає тут, і самий спосіб вислову свідчить за те.

У всякому разі одного цього випадку для більш, як 20 земян, що їх сліди ми можемо знайти в Любецькій сотні по 1654 р., надто мало для будь-яких висновків в той чи інший бік.

Шукаючи ми інших матеріалів, щоб вирішити це питання, не можемо обминути матеріалів, що стосуються до становища цієї шляхти перед повстанням Хмельницького. Річ відома, становище шляхти в Польщі не було одноманітне. Була там повноправна шляхта, що володіла своїми маєтностями *iure haereditario*, на праві повної й безумовної власності, й була визволена від усіх податків, робіт й повинностей, окрім деяких більш-менш точно визначених, що їх перелічувати тут не будемо⁴). Ця шляхта була вийнята з-під присуду старостів-державців і знаходилась під присудом земським і гродським.

Поруч неї в українських землях Корони була ще шляхта — бояри, шляхта неповноправна, або околична. Становище її досліджено в акад. М. С. Грушевського для Барської шляхти і у проф. В. Б. Антоновича для Овруцької шляхти⁵). Найбільше для нас має значення останній дослід, бо його присвячено сусідньому з Любечем старству, що належало, як і Любеч, до Київського воєводства.

Соціально-економічна ознака Овруцької шляхти є дрібний характер її землеволодіння, — як каже Антонович, ця шляхта підданими рідко

¹) Русское Богатство 1912 р. № 9, стор. 109.

²) Рус. Бог. 1912. № 10, 77 — 8.

³) Рус. Бог. 1912, № 9, 110.

⁴) М. Грушевський, Барське старство (Архівъ Ю. З. Р. ч. VII, т. II, стор. 25); Vol. Leg. I, 25.

⁵) Архівъ Ю. З. Р. ч. VIII. т. I-II та Архівъ Ю. З. Р. ч. IV. т. I.

володіла¹). Про околиці Барської шляхти цього не можна сказати з такою певністю, але й там М. Грушевський характеризує становище шляхетських підданих, як щось середнє між спільником і правдивим підданим²). Права службеної шляхти на свої маєтності не були повною безумовною, власністю. окрім военної служби при старості-державці господарського замку, на цій шляхті часто лежали ще різні інші повинності й роботи. Нарешті, служебна шляхта була під юрисдикцією старости-державці, а не земських і гродських судів.

От найхарактерніші ознаки службеної шляхти. Це була переходова форма між поспільством і повноправною шляхтою; сюди підіймались тяглі люди, приймаючи на себе повинність боярської служби³), — і звідти в повноправну шляхту переходили заможніші, дужче економічно, а тому й соціально, боярські роди. В межах самої службеної шляхти не було однomanітності, — все залежало од соціально-економічної сили й особистої енергії поодиноких представників боярства. Переход до повноправної шляхти рідко одбувався тут без боротьби, часом навіть збройної, з старостами-державцями, що не хотіли легко зректись боярських повинностей цієї шляхти й судової влади над нею, вона бо була щільно сполучена з певними прибутками. Тим-то охоронні листи, судові декрети й королівські привилії не мали тут повної сили, — не вважаючи на них, боротьба Овруцької службеної шляхти з старостами, з мінливим успіхом, тягнеться кілька віків аж до кінця Речі Посполитої.

Переходимо тепер безпосередньо до шляхти Любецької.

Становище цієї шляхти, не в спеціальному досліді, а поміж іншими питаннями зачеплюють М. Грушевський і Яблоновський. М. Грушевський ілюструє становище Любецької шляхти, посилаючись на лист Владислава IV р. 1633 до старости остерського, щоб той не потягав остерських бояр до інших обов'язків, крім военної служби й оборони замку, не змушував до сторожі, панщаних робіт і інших тягарів, не відбирав од них ґрунтів, не бив і не саджав до арешту безправно, то-що⁴). Це є знайомий з досліду Антоновичевого образ, але, знов таки, не Любецького, а сусіднього з ним Остерського староства. Для приблизної характеристики, яку й дав М. Грушевський, він матеріял, безперечно, дає; вповні ж поширювати його й на характеристику Любецького боярства було-б помилково: і в Остерському старостві лист цей стосувався тільки до вищої боярської верстви, — була там ще й нижча: „люди службенні шляхетського стану, що посіли певні ґрунти“⁵).

Яблоновський вже в люстрації 1616 р. знаходить доказ тому, що до Любецького староства належало більше як 30 „землі й деревні різних державців cum oneribus, тоб-то з повинністю военної служби“, і вважає,

¹) I. c., 2.

²) М. Грушевський, I. c. стор. 133.

³) Див. напр., *Zródła dziejowe*. XXII, 391, 2.

⁴) Історія України-Руси. т. V, стор. 100.

⁵) *Zródła dziejowe* V, 212.

що вони були „под хоругвею й присудом земським і гродським“¹⁾). Іншими словами, Яблоновський вважає, що Любецька шляхта вже року 1616 не була під юрисдикцією Любецького старости й одбуvalа сама военну службу. Погодитись з цими твердженнями не можна, бо цьому суперечать документи.

Про самого тільки Стройловського в люстрації 1616 року сказано, що він володіє *iure haereditario* своєю маєтністю, яку він набув од генерала Київської землі Кувечицького, причому він має повинність военної служби, як і інша шляхта Київського воеводства (а не Любецького староства)²⁾. І справді, в пізніших люстраціях королевщин Любецького староства Стройловського ми вже не зустрічаємо.

Що до іншої Любецької шляхти, якщо не згадано просто про інші боярські повинності, то сказано: „*wzgledem czego konnego jednego przeciwko nieprzyjacielowi przy JMP staroscie lubeckim albo namiestniku jego wyprawić powinni*“.

Що визначає ця фраза?

У листі Сигізмунда III з р. 1598 одному з отії Любецької шляхти „учтивому Михаїлу Михновичу, боярину нашему Любецькому“ на землю Малиновську й пашню Серхову³⁾ повинності Михновичеві описано так: „заховуючи оттолъ цѣлей всѣх повинності при томъ замку нашомъ Любецкомъ, которые равно з большими Боярами тамошними полнити онъ съ потомками своими повиненъ“. В люстрації 1616 р. є зсилка на цей лист, і саме на підставі його люстратори записали стереотипну фразу: „*wzgledem czego...*“ і т. д.

Отже бачимо, що тут, найправдоподібніш, р. 1616 не було ще піднесення до повноправного земянства — шляхти. Принаймні, для противного висновку, що висловлює Яблоновський, підстави він не подає⁴⁾.

Пізніша люстрація 1622 року свідчить за те саме. Про Михновича сказано вже тут, що він має, окрім военної служби, одувати й інші боярські повинності; те саме сказано й про більшість іншої Любецької шляхти; а про декого й додано, що вони мають підлягати замковій юрисдикції. Ще акад. М. Грушевський в актах Барського староства спостеріг був, що було-б помилково визначати повинності служебної шляхти з королівських грамот, де одноманітності не було, — в житті повинності визначала місцева практика, звичай, що на них здаються часто й сами грамоти⁵⁾). Таку саму зсилку бачимо в цитованій грамоті Михновичеві; раз-у-раз надибуємо її і в люстраціях. Важно тому встановити одне: численна шляхта, яку ми знаходимо в люстраціях Любецького староства, рр. 1616 і 1622 була ще не повноправна, а служебна боярська.

¹⁾ *Zródła dziejowe* V, стор. XV; XXII, стор. 521.

²⁾ *Zródła dziejowe* V, 88 і 93.

³⁾ Милорадовичъ Любечъ с. 103.

⁴⁾ *Zródła dzejowe* XXII, 391.

⁵⁾ М. Грушевський, Архівъ Юго-Зап. Рос. ч. 8, т. II. 106.

Згадаймо тепер, що життя службової шляхти, коли вона ставала вже трохи заможніша й починала мріяти про те, щоб піднести вище,— була невпинна й завзята боротьба з старостами. Можна було мати най-автентичніші й найкатегоричніші грамоти „одъ русскихъ князей и польскихъ королей“, як їх мала Овруцька шляхта, можна було почати вже судитись у земському й гродському судах і записувати свої справи в актові книги цих судів,— і проте од здорового штурханця великопанської ноги ясновельможного старости знову втрапити з шляхетського раю до пекла боярських повинностей і під старостинський присуд. Р. 1760 Овруцька шляхта, сидячи тієї хвилі в отакому пеклі, красномовно розповідала всеніку історію своєї боротьби з старостами через два століття¹⁾.

У цій боротьбі першим завданням проте завсіди було здобути собі королівську грамоту, де було-б визволено од боярських повинностей. От і Любецька шляхта скористала зо зміни на королівському престолі р. 1632 по смерті Сигізмунда III, щоб вибороти собі отакі грамоти. Тим-то чимало Любецької шляхти в люстрації 1636 року пишуться вже „шляхетні“, посилаються на грамоти Владислава IV і „odprawią slużbę wojskową według dawnej powinności“²⁾). Розшифрувати останню фразу поможуть нам знову королівські листи: один — Юскевичам-Красовським та Богушам і другий Тарасовичам, — аналогічного змісту. Обидва листи мають дати неправдиві: 1) Лист Юскевичам датовано коронаційним сеймом р. 1630, в оригіналі, і р. 1631 — в руському перекладі, тимчасом як коронаційний сейм був р. 1633³⁾). Лист Тарасовичам датовано „року Панского, 1636, панованія королевствъ нашихъ Польского 2, а Шведского 6“ — маємо знов помилку, бо обрано Владислава IV р. 1632. Проте, можна думати, що ці листи не підроблені, — принаймні, на лист Тарасовичам є зсилка й у люстрації р. 1636 з правдивою вже датою — р. 1634. Тим-то, мабуть, у копіях тих листів, що з них користувався Милорадович, була просто помилка.

Як-же змінився тепер стан боярства?

В листі Тарасовичам читаємо: „предреченные земляне, яко предки ихъ Намъ, Королеви, и Речи Посполитой, при томъ прислуговали и впредь имѣютъ однимъ конемъ, до иныхъ жаднихъ повинностей не повинны“. Те самісіньке і в другому листі. Отже маємо виразне визволення од інших повинностей, окрім военної служби. З тим було осягнуто перший етап на шляху до шляхетських вольностей. Яка доля випала Любецькій шляхті по тому, в період ще дванацяті років до повстання Хмельницького, відомостей про це ми не маємо. Проте, з аналогії з Барською і Овруцькою та Остерською околичною шляхтою, можна думати, що дванацяті років аж надто мало було там, де й за два століття іноді не щастило зреалізувати свої права.

¹⁾ Архивъ Юго-Зап. Рос., ч. 4, т. I, стор. 403.

²⁾ Милорадовичъ, Любечъ с. 106-9.

³⁾ Vol. Ieg., III, 372.

Подивімось тепер, чим була ця шляхта в соціально-економічному стосункові?

Тут знову-таки не можна погодитись із Яблоновським. „В р. 1616,— читаемо ми в його,— надибуємо ми в любецькому старостві, поміж (17) деревнями замковими, 4 таких, де є „служби“ (очевидно, боярські) з підданими: так, напр., у д. Бивалках 1 служба в 18 підданих, в Бездзяках так само одна в 39 підданих, в Вялах—2 служби й 12 підданих, в Новосілці 1 сл. й 6 підданих. Чи то не є вступ до того, щоб здобути собі з часом зем'янсько-шляхетську незалежність, як вже в інших староствах та районах?“¹⁾) Розгляньмо-ж, що це були за боярські служби з таким числом підданих в отих 4-х селах і чи можна сподіватись зустріти підданих не тільки р. 1616, але й пізніше в тієї Любецької шляхти. Аналіза тексту люстрації 1616 р. виявляє, що в отих 4-х селах під службами не розумілося боярські служби в руках якогось певного державці-боярина,— ось з яких міркувань: 1) Словом „служба“ позначалося не тільки маєтність певного державці, з якої він одбуває военну службу одним конем, але й міру землі, хоч і не певну, яка відповідала більш-менш такій воєнній службі: так, в універсалі поборовому з тієї самої доби, з р. 1628, читаемо: „A w W. X. Litew., w Kijowi u na Wołyniu u indziej gdziekolwiek wlok mierzonych nie masz, jedno służby, z każdej służby osiadłej po złotomu jednemu“²⁾). 2) Що в люстрації отих 4-х сіл слово „служба“ вжито саме в такому розумінні, видко з того, що ці 4 села записано поміж селами, які залишались безпосередньо при замку й виплачували чинші й дані безпосередньо старості; села боярів-державців познанено далі під заголовком: „Wsi dzierżawców i ziemian różnych do starostwa Lubeckiego należących“, — і так у всіх люстраціях, всіх староств. 3) Роамір чиншів і даней отих 4-х сіл нічим не одрізняється од решти сіл, що були в безпосередньому користуванні старости; що позначені там чинші й дані йшли повністю до старости, за це свідчить те, що скарбову кварту вирахувано загальною сумою од усіх замкових сіл, а не окремо для кожного з них сіл, як у селах шляхти, при кінці тієї самої люстрації; з шляхетських сіл давалося або кварту, або военну службу, а тут виходило-б, що давано й те, й друге.

Отже, безперечно, оті 4 села під час люстрації 1616 р. не були ні в чиїй державі; при замку вони залишались і р. 1636. Могло тільки бути, що на тих ґрунтах колись була боярська служба, але чи з підданими, чи без них, а піддані осіли вже по тому, як її було прилучено просто до староства, сказати не можна. Такі зміни бували, на що маємо приклад і в люстрації 1616 р.³⁾.

Переходимо до питання, чи маєтності Любецької служебної шляхти були з підданими, чи це були типові шляхетські околиці з сябринним

¹⁾ Źródła dziejowe, XXV, 39.

²⁾ Vol. leg. III, 282.

³⁾ Źródła dziejowe, V, 88 — Służba w Lesiczach.

землеволодінням (яке тут само собою випливало з спільногого одбування военної служби одним конем), з численним складом родини і, як норма, без підданих.

Про відсутність підданих, усупереч знов-таки Яблоновському, свідчать отакі факти: 1) В індивідуальному шляхетському землеволодінні позначалося завсіди пойменно державцю, одного або кількох. А тут ми маємо найчастіші безіменні позначення: Мілковичі, Юскевичі, Карповичі, Антоновичі, Злоби, Жуки, Любченки й т. д. 2) В універсалі поборовому, ухваленому р. 1628 на соймі вальному коронному Варшавському, встановлюється побір з усіх без винятку кметів по 15 грошів з кожного „lanu, zrzebia, śladu, włoki“¹). В „тарифах“ Київського воеводства 1631 р.²) і 1628³) є пойменні списки платників подимного побору. І от, з Любецької відомої нам з люстрації шляхти зустрічаємо тут тільки Розсудовських і Перецьких⁴). Маємо й певніше свідчення, що в тих боярів—шляхти за тих часів кметів не було: в тарифі 1628 позначено: „Bojarowie JKM Lubeccy koni 28“, а в тарифі 1631 р.—„Bojarowie Lubeccy Króla jego mości, s koni dwudziestu ośmi po złotych sześć,—summa za sześć poborów złotych sto sześćdziesiąt ośm“. Справка з універсалу покаже нам, що шість злотих за 6 поборів брано за одну службу з числом димів не більше як два. Позначення в тарифі, що побір заплачено за коні, свідчить, що тяглих людей у тих бояр не було, і що вони платили од служби, од коня, бо од побору не була визволена й шляхта, що порала землю сама, „своїм плугом“. Отже ясно, що тут р. 1631 не було ще місця для підданих. Навіть найбільші з тамтешньої шляхти—Розсудовські й Перецькі р. 1631 мали: Розсудовські в 4 селах 14 огородників і 7 димів, Перецькі—9 огородників. В люстраціях маємо ще землеволодіння з підданими Силича⁵), кн. Лико⁶), Зінковичів-Зажецьких⁷) і Даничів⁸),—це й є все, що можна було знайти в цьому роді, кінчаючи люстрацією 1636 року, в усьому Любецькому старостві, поверхнею 59,77 кв. миль⁹).

Отже бачимо, що Любецька шляхта тільки на початках трицятих років здобула собі королівські листи на визволення од боярських повинностей, завоювавши собі тим формально-юридичне зрівняння з повноправною шляхтою. Бачимо також, що в той час ця шляхта не вийшла ще економічно з того дрібного землеволодіння, масове існування якого передбачали поборові універсалі, пишучи про „шляхту, яка підданих не

¹) Vol. Ieg. III. 281.

²) Архівъ Юго-Зап. Р. ч. VII, т. I. 356—411.

³) Źródła dziejowe XX, 65-88.

⁴) Źródła dziejowe XX, 86; Архівъ Юго-Зап. Россіи ч. VII, т. I. стор. 405-6.

⁵) Źródła dziejowe V. 94, 127, 209.

⁶) Ib., 127, 208.

⁷) Ib., 206.

⁸) Ib., 208.

⁹) Źródła dziejowe XXI, 210.

має, а оре своїм плугом або ратайським", тоб-то наемним. Під польським режимом Любецькій шляхті довелося прожити потім недовго, півтора десятка років. Чи встигла вона за цей короткий час значно змінити своє економічне становище, певних фактів на це ми не маємо, але сподіватись цього немає абсолютно ніякої підстави. Колонізаційна хвиля йшла в ширші простори, на південь, в „поля“. Самий факт масового залишення Любецької шляхти під час повстання на місцях, тимчасом, як можніша шляхта тікала; факт масового переходу до козацького війська,— все це свідчить за те, що Любецька шляхта належала до однієї суспільної верстви з заможнішим козацтвом, що поміж ними та поспільством не було тієї противності економічних інтересів, що під час повстання вибухла з такою силою й впала на голову державців населених маетностей.

Отже, закінчуючи дослідження становища Любецької шляхти перед повстанням Богдана Хмельницького, ми, в усякому разі, не помилимось, якщо з найпильнішою обережністю будемо ставитись до всяких догадок, без певних фактів, що до державського характеру землеволодіння Любецької шляхти в Гетьманщині незабаром по 1654 році. З цим зауваженням переходимо од шляхти Любецького староства Київського воєводства до шляхти Любецької сотні Чернігівського полку.

Перший ступінь Любецької шляхти в Гетьманщині був не вниз, а вгору: повстання знесло найвищі верстви шляхетства, од середніх верстов лишилося небагато; не стало кому глушити найнижчу шляхту, окочину.— Історія барської шляхти показала, що повноправна шляхта з погордою дивилась на шляхту окочину, що „своїм плугом орала“, з неохотою позирала на її намагання протиснутись поміж повноправну шляхту й пособляла старостам у їхній боротьбі з окочичною шляхтою. Не дивно тому, що Іван Виговський,— родом, мабуть, з Овруцької окочинної шляхти,— в новому ладі став за генерального писаря й нарешті за гетьмана, а Павло Тетеря,— родом, мабуть, з Остерської окочинної шляхти,— став Переяславський полковник, гетьманський посол у Москві і, нарешті, сам гетьман Запорозький¹⁾). По повстанні й усенька Любецька шляхта дісталася загальне підтвердження прав її на давні маетності, і про неповноправність її більш не згадувалось.

Але, як побачимо, так було недовго,— в новому ладові відстояти своє впривileйоване становище було важче, ніж у старому: визнана в жалуваній грамоті 1654 року, православна шляхта не потрапила зберегти свою сословну організацію, свою опрічність, розпорошилась і поприставала до однієї з суспільних верстов Гетьманщини. Хто не потрапив до старшини, тому лишалася тільки звична для нього служба,— перше шляхетська, тепер козацька,— з козацтва не закрито було перехід і до підданства.

Щоб перевірити, чи було воно справді так, передивімось усю відому нам тут шляхту, земян чи бояр. Матеріял для цього надруковано деякий

¹⁾ Архівъ Юго-Зап. Россіи ч. 4, т. I, 49; Źródła dziejowe, V, 212.

у „Любецькому архіві“ гр. Милорадовича, й в його-ж таки книзі „Любеч“ і окрім того виписки з Рум'янцівського опису Любецької сотні, що переховується в Російській Академії Наук, передав мені В. О. Романовський¹⁾); дещо лишилось невикористане ще й у Генер. сл. Чернігівського полку.

Мякотін, як вже сказано, називає в Любецькій сотні таку шляхту: Унучка-Посудевського, Красковського, Антоновича, Злобу, Лишука, Скугара, Кривопишу, Богуша, Селицького, Величковського, Василя Демидовича, Щуковського, Пищиків і Семаків (два останні — Рус. Бог. 1912. № 10, 77). В актах Гетьманщини я зустрів ще такі прізвища з доданням слова „земянин“: 1) Дроздовський²⁾, 2) Кирейченко³⁾, 3) Коробки⁴⁾, 4) Черевяки⁵⁾, 5) Петруші⁶⁾, 6) Пузики — бояри⁷⁾, 7) Левоновичі — в люстрації 1636 р. шляхетні⁸⁾, 8) Мишуки — так само⁹⁾, 9) Стецький¹⁰⁾, Розсудовський¹¹⁾.

Можна здогадуватись, що такої самої шляхти тут було більше як оті 24 роди. Справді, в люстраціях 1616-1622 рр. маємо отакі дрібні земянські роди, що їм відповідають у Гетьманщині одноіменні села, — з назвища, очевидно, шляхетські околиці.

- 1) Земяни Пушкарі й с. Пушкарі¹²⁾.
- 2) Земяни Неданьчинські й с. Неданчини¹³⁾.
- 3) Земяни Козли й с. Козли¹⁴⁾.

Взагалі Любецька сотня має ту характеристичну одміну проти інших місцевостей Гетьманщини, що в ній села мають найбільш отакі родові назвища; окрім згаданих вже, тут можна з Генер. сл. Черніг. полку назвати аналогічних ще більш як два десятки, але паралельних шляхетських прізвищ нам не зустрічалося. Для деяких з них можна зустріти й паралельні прізвища, але без додатку „земянин“, як от Брехуни, Бовгуни, Бухани, Осеренки, Петрички, Кухарі, Манки, Кези, то-що. Могло бути, що той додаток „zemianin“ просто загубився, бо йому в Гетьманщині нішо реальне вже не відповідало, а може, це й справді ніколи не були земяни.

¹⁾ За це висловлюю йому ціну подяку.

²⁾ Любецький Архівъ гр. Милорадовича. Любецькіе акты № 18.

³⁾ Там же № 27.

⁴⁾ Там-же № 35.

⁵⁾ Рум'янцівський Опис, що зберегається в бібліотеці Російської Академії Наук, т. 6.

⁶⁾ Там-же.

⁷⁾ Там-же.

⁸⁾ Źródła dziejowe, V, 207, а в Генер. слѣд. Черніг. пол. називають себе „бояре“ (стор. 667).

⁹⁾ Źródła dziejowe, V, 92. Генеральное слѣд. Черніг. пол., 672.

¹⁰⁾ Милорадовичъ Любечъ, 105 Źródła dziejowe, V, 208; Генерал. слѣд. Черніг. полка, 480.

¹¹⁾ Źródła dziejowe, V, 208; Генер. слѣд. Черніг. полка, 227.

¹²⁾ Źródła dziejowe V, 95. Генер. сл. Черніг. пол. стор. 49.

¹³⁾ Źródła dziejowe, V, 97. Генерал. сл. Черніг. пол., стор. 50,-57.

¹⁴⁾ Źródła dziejowe, V, 99. Генерал. сл. Черніг. пол. стор. 49.

Яка-ж була доля в Гетьманщині всієї отієї шляхти? — Нагадаймо погляд Мякотінів — це мало бути, дарма що дрібне, а проте все-ж-таки державське землеволодіння населеними маєтностями; як приклад, в „Очерках социальной истории Малороссии“ подано землеволодіння Артема Жлоби, якому р. 1691 Яків Лизогуб підтвердив своїм листом три частки ґрунту в с. Шибириновці — „а на тихъ часткахъ сидять 9 человѣка мужиковъ“.

Виділім з Любецької шляхти в Гетьманщині найбільших — Унучка-Посудевського, Щуковського, Стецького й Розсудовського, — решту огляньмо вкупі.

В Любецькій сотні велику групу населених пунктів у Генеральному слідстві р. 1730 становив Любеч з численними присілками, числом аж трицять¹⁾). Поміж ними є й шляхетські, а саме: Красковське (в Об. Р. О.— с. Красковські), Пушкарі, Коробки, Черевяки, Пузики, Козли, Пищики, також Скугарі, що їх опісля Полуботок віддав Любецькому монастиреві²⁾). Про те, що сталося в Гетьманщині з Любецькою шляхтою взагалі, а зокрема з шляхтою, що сиділа навколо Любеча, розповідали р. 1749 Скугарі, жалючись у генеральний військовий суд³⁾. „Зъ начала де вступлення Малороссії зъ польского владѣнія, за гетмана Богдана Хмельницкого, подъ высокославную всероссійскаго престола державу вся любецкого уѣзда шляхта при прежнихъ вольностяхъ, свободахъ и военной службѣ оставлена... во время же гетмана Мазепы какъ прочую Любецкую шляхту, такъ де и ихъ Скугаровъ онъ, Мазепа, подвернуль себѣ въ подданство, послѣ жъ того прочіимъ владѣльцамъ роздалъ въ подданство, въ томъ числѣ и ихъ, Скугаровъ, умершому полковнику Черниговскому Полуботку отдалъ, а Полуботокъ Антоніевскому монастырю Любецкому“.

Маємо ще й інші підтвердження цього оповідання. В Ген. сл. Ч. п. записано: „Оное мѣстечко (Любеч), по сказкѣ тамошихъ старожиловъ, и прописаніе при ономъ мѣстечку села и деревни изъ давнихъ лѣтъ до полку належало; и владѣли онимъ чернѣговскіе полковники Іванъ Аврамовичъ⁴⁾, Трофимъ Николаенко, Іванъ Самойловичъ, Тихоній Красная Башта, Демянъ Многогрѣшній, Иванъ Лисенко, Василій Борковскій, Григорій Самойловичъ, Яковъ и Ефимъ Лизогубы; при полковничествѣ же Ефима, гетман измѣнникъ Мазепа онимъ мѣстечкомъ самъ завладѣль; а по его измѣнѣ завладѣль онимъ мѣстечкомъ черниговскій полковникъ Павель Полуботокъ, по показанной жалованной грамотѣ, и нынѣ за дѣтми его, Андреемъ, да Яковомъ, во владѣніи⁵⁾). В цій сказці не тільки підтверджується оповідання Скугарів що-до Любеча з присілками, але наче-б-то встановлюється факт, що чернігівські полковники володіли отими населеними пунктами з 1657 р.

¹⁾ Генер. сл. Черніг. пол. стор. 48.

²⁾ Милорадовичъ. Любечъ, стор. 50.

³⁾ Мякотинъ. Рус. Бог. 11-12 р. № 10, стор. 78.

⁴⁾ В Ген. сл. Черніг. пол. значиться полковником р. 1657, стор. 528.

⁵⁾ Генер. сл., стр. 49.

Але не будьмо брати літерально сказку старожилів і перевірмо її документальними даними. В жалуваній грамоті Павлові Полуботкові р. 1708 на Любеч з присілками й інші маєтності читаемо: „А кто тѣми помянутими маєтностями по настоящее время владѣль, и кому оные прежде надлежали, тому онъ, полковникъ черниговскій, подаль роспись, въ которой написано: mestечко Любечъ прежде надлежало до черніговского полку, а потомъ оное съ приселками, зъ озери, и съ перевозомъ любецкимъ и лоевскимъ, и со всѣми угодіи взялъ себѣ измѣнникъ Мазепа и владѣль“¹⁾.

Отже, думаю, на підставі поданого тут матеріялу, можна сказати, не помилувшись, що мешканці позначених вище вісъмох шляхетських околиць—Красковські, Пушкарі, Коробки, Черевяки, Пузики, Козли, Пищики, Скугарі,—звичайно, ті, що не були з якихось причин козаки,—потрапили в підданство найпізніше за гетьмана Мазепи. Як-би це були державці населених маєтностей, певна річ, цього-б з ними не сталося, та ще так швидко,—бо володіння підданими давало чималу тоді економічну силу. Шляхта, що козакувала, певне в козацтві й лишилась.

Інші шляхи ліквідації в Гетьманщині шляхетських околиць були такі: „скупля“ ґрунтів, переведення козаків на становище підсусідків, а далі,—особливо у таких впливових людей, як Полуботки,—підданство,—підданство, як не просто силуване, так „добровільне“, але під силою економічних обставин. Факти „скуплі“ можна подати й з згаданих шляхетських околиць Любецької сотні: р. 1714 Іван і Лук'ян Пищики, „земене любецьке“, продали свій „Пищиковський“ ґрунт, що на ньому сами живуть, Полуботкові²⁾; того-ж таки 1714 року четверо братів Черевяків, „земян любецьких“ продали Полуботкові свій ґрунт „Черевяковський“, тоб-то „селища с полями“³⁾.

Отакі факти „скуплі“ вже по тому, як маєтність було надано, виявляють процес прибирання до своїх рук козацьких ґрунтів, що залишилися ще на селі. І характерно, що в продажних актах ми знов-таки ніде не зустрічаємо, щоб продавалось щось, окрім ґрунтів з селитьбами,—ніде ані згадки про передачу населеної маєтности—ґрунтів з людьми.

¹⁾ Генер. сл. Черниг. поль. стор. 241.

²⁾ Рус. Бог. 1912, № 10, 77.

³⁾ Рум'янців. опис, що зберегається в Р. А. Н., т. 6. Характерно, між іншим, що тут, очевидно, вжито слово „селище“ не в значенні місця, де колись було село, а як селитьба або хутір. У Яблоновського на цьому ґрунті зросла така помилка: обраховуючи людність України в XVI в., він селища вважає „pusłkami niby po siolach“ (Zr. dz. XX, 38). Тимчасом і в польській, давній, приймні, мові,—sieliszcze, це не завсіди в пустка; так, в одному акті читаемо „Z chutoryszem i sieliszczem ludzi“ (Zr. dz. XXII, 453). Або „na sieliszczu Murawskim wsi Kaczmarowa, na sieliszczu Holeniszczowie m. Szarhoroda“ (Zr. dz. XXI, 588). В актах Гетьманщини таких прикладів можна подати чимало (Милорадовичъ, Любечъ, 49, 138, 148). В Рум'янцівському опису, що зберегається в Р. А. Н. т. 6., найхарактерніший текст: Ісайченко продає ґрунт: „бор, поля, роли, доброви, заросли, сіножати, болота, селище з околицею и садомъ“. В Ген. сл. Ч. п. (стор. 226) читаемо: „на четвертую долю земли Мишуковщины... с селищемъ съ людьми, на ней живущими“. В інших випадках, в аналогічному звязку, замість „селища“, вжито слово „селитьба“.

Візьмім іще кілька безперечних шляхетських околиць, але в державі вже в Лизогубів: Антоновичі, Велички, Семаки¹⁾). Ці села, за сказкою старожилів, Лизогуби „населили такожъ на скупленныхъ шляхецкихъ и другихъ помѣщицкихъ земляхъ, а не купленными, по жалованныхъ грамотахъ, завладѣли“. В універсалі Скоропадського знаходимо підтвердження скуплі Лизогубової щих грунтів²⁾), а в Мякотіна оповідання про саму техніку діла: „Въ 1723 г. жители с. Семаковъ, въ жалобѣ поданной ими замѣнявшему гетмана „администратору“ рассказывали, что предки ихъ при польскихъ короляхъ „обще всѣ шляхта суща служили въ войску“, а потомъ „по испразненіи пановъ польскихъ“, служили въ сотнѣ любецкой, въ куренѣ Зубашиномъ, на своихъ вѣкуистихъ дѣдизнихъ добрахъ сидѣли и зъ тыхъ добръ війсковую службу отбывали“. Коли-ж в останній чверті XVII в. за чернігівського полковника став Яків Лизогуб (це було не пізніше од 1672 р.), він укупився в їх землі і „едного времени, призвавши до себе всѣхъ Семковцовъ, заказалъ онимъ, aby его тилко двора смотрѣли, а подъ сотнею не служили, и оттолѣ, по малу-малу подбивши подъ власть свою, якъ хотѣлъ, уже зъ ними и поступовалъ, Семakovцами. Первѣе наборы бралъ по шостаку зъ нихъ, а потомъ и по другомъ, а далѣй рокъ отъ року и по гривнѣ. Эмершу же Іакову Лизогубу, насталъ синъ его Ефимъ Лизогубъ полк-омъ черн-имъ и сталъ так драти Семakovцовъ, же перше бралъ по золотому, потомъ по другому, а на остатокъ по полтинѣ, кромѣ панщиною немѣрної тяготы бѣду отъ него терпѣли“³⁾). В цьому оповіданні звертає увагу легкість, що з нею Лизогуб привернув собі в підданство усіх Семаків, — це свідчить за те, що це не могли бути державці, а були звичайні козаки Зубашина куреня. І проте, р. 1636, за люстрацією, це є „szlachetni Siemakowicze Złobiccy“⁴⁾).

Такі самі шляхетні були й згадані вище жителі села Антоновичів, — р. 1730 в підданстві у Лизогуба було їх 44 двори⁵⁾). Це була друга галузь того самого роду, бо в люстрації р. 1636 їх названо теж не просто Антоновичі, а Злоби-Антоновичі, як і Семаків⁶⁾). І вони опинились, очевидно, тим самим шляхом у підданстві в Лизогубів.

Що-до Величків, — в універсалі Б. Хмельницького, Величковські, — то їх в підданстві р. 1729 було 36 дворів⁷⁾), очевидно, це теж було гуртове привернення в підданство.

З найдрібнішої Любецької шляхти маємо ще докладніші відомості про Леонтовичів. Ці Леонтовичі, за люстрацією р. 1636, теж державці⁸⁾; акт 1638 р. називає їх боярами⁹⁾). Нашадки одного з них, Григора, про-

¹⁾ Ген. сл. Черн. пол., стор. 51.

²⁾ Іб., 266—7.

³⁾ Рус. Бог., 1912, № 10, 78.

⁴⁾ Źródła dziejowe. V. 202.

⁵⁾ Ген. сл. Черн. п., стор. 51.

⁶⁾ Źródła dziejowe. V, 198.

⁷⁾ Ген. сл. Черн. п., стор. 51, 52, 59.

⁸⁾ Źródła dziejowe, V, 207.

⁹⁾ Ген. сл. Черн. пол., стор. 672.

дали Молявці свої ґрунти в с. Левоновках, — про підданих у продажних записах нічого немає¹). Молявка осадив тут підданих²) і може привернути в підданство самих Левоновичів, — р. 1729 Молявка мав тут 17 дворів³).

Про інші шляхетські роди Любецької сотні, що їх усіх позначено вгорі, нічого певного не можна сказати через брак фактів. Їх прізвища зустрічаємо в продажних записах на ґрунти, що їх чимало є в Рум'янцівському опису, але ніде згадки про підданих ми не знаходимо.

Тому лишається нам спеціально згадати про значніших тільки державців, що їх знаходимо на території Любецької сотні, — про тих, що й за поляків ще належали до категорії не „бояри-земяни“, а „земяни-шляхта“. З них найбільші, мабуть, були Розсудовські. Яблоновський зараховує їхне землеволодіння, з родовим гніздом у с. Розсудові, до середнього⁴). Розсудов зустрічаємо й у Гетьманщині: універсал 1681 р. про маєтність, закріпляє за Левонтієм Полуботком⁵) „маєтність прежде сего Александра Розсудовского бывшую, съ землями Розсудовскими“. До Полуботків Розсудов перейшов, як довідуємося з цього універсалу, ще раніше, але коли й яким шляхом, невідомо. Старожили казали, що Розсудовські землі покупив Левонтій Полуботок і поселив на них Розсудов⁶), але чи це так, сказати не можна, — адже ж ми знаємо с. Розсудов ще за польських часів (може, воно було зруйноване?). З того, що Розсудовського, одного з найбільших державців Любецького староства, в універсалі Б. Хмельницького, якого він дав Любецькій шляхті, не згадується, певніш буде зробити висновок, що Розсудовський не лишився тут по повстанні.

Далі, безперечно, земяни були (в Любецькому старостві) Стецькі, — один з них, Стефан, на початку XVII в. був навіть підстароста Любецького⁷). Маємо універсал Виговського з р. 1658, де він підтверджує Івану Стецькому с. Мілковщину й поле Смолягове. Останнє поле купив у Стецького, мабуть, Отрохович, і передав своєму зятеві Максимовичеві⁸).

Урожоного Сави Унучка-Посудевського, пана сотника Любецького, в люстраціях перед Хмельниччиною немає. Свої права на маєтності Посудевський засновував на недавньому наданні: лише року 1653 він дістав од короля за службу в війську запорозькому привилей на „dobra Burki, Kraczkuwszczyzne, Suwerszczyzne, Poznachuwszczyzne, uroczyska nazwane“⁹). Отже, очевидно, р. 1653 це були ще тільки урочища, а не

¹) Іб., 664—7.

²) Іб. 53.

³) Іб. 53.

⁴) Źródła dziejowe, XXII, 621.

⁵) Ген. сл. Черн. пол., стор. 227—231.

⁶) Іб. 50.

⁷) Мілорадовичъ, Любечъ, 105.

⁸) Порівняти шляхетську родину Мілковичів в Źródła dziejowe, V, 86.

⁹) Ген. сл. Черн. пол., стор. 474.

населені маєтності. У пізнішому універсалі маємо підтвердження цьому¹⁾. На тих землях були поселені села, але, очевидно, в пізнішу добу; принаймні, в універсалі 1699 р. ще немає згадки про людність; вперше згадується про людей у тих урочищах р. 1715²⁾). Ба навіть і тоді, як не брати всього цього літерально, можна було-б висловити догадку, що і в Унучка-Посудевського, найбільшого з шляхти-державців Любецької сотні, під час Хмельниччини населеної маєтности в руках не було.

Окремо з Любецької шляхти ще треба згадати Щуковського, — принаймні, знаємо³⁾, що д. Кислий дісталася од Щуковського Савичеві; а що Щуковський був шляхтич-державця перед Хмельниччиною, це бачимо з люстрації⁴⁾. З усіх тих міркувань, які наведено вище, навряд тільки, щоб це був продаж землі з підданими.

Що-до решти Любецьких земян, то ми ніде не зустрічаємо жадного сліду їхнього державського землеволодіння. Навпаки, всі продажні акти, що є в Рум'янцівському опису, згадують тільки за ґрунти. Жадного сліду їхнього державського землеволодіння немає в Генеральному слідстві: отже, безперечно, р. 1729 ніхто з них не мав підданих. Значна кількість продажних актів на ґрунти од них (в Рум'янцівському опису) свідчить за те, що всі ці земяни не мали тої економічної сили й можності, які дає володіння землею з підданими; будь це державське, а не козацьке землеволодіння, воно не зникло-б геть-усе чисто, протягом кількох десятиліть, не залишивши відповідних згадок ні в документах, ані в людській пам'яті.

Уявивши на увагу це, а також тенденції розвитку дрібного землеволодіння Любецької шляхти перед повстанням (ми їх точно простежили до 1631 року), не маємо жадного права, на підставі тих фактів, які поки що введено до наукового обігу, казати про бодай найдрібніше, проте державське землеволодіння Любецької шляхти по Хмельниччині. Казати це, значило-б заповнювати всі прогалини та умовчання відомого універсалу од Б. Хмельницького Любецькій шляхті змістом, який суперечить всьому, що нам відомо про цю шляхту. Отже, здається, доводиться перестати вважати Любецьку сотню за крайну дрібного шляхетсько-державського землеволодіння, — там його, очевидно, було менш, ніж по деяких інших сотнях; соціально-економічно це було землеволодіння козацьке, а титул земянин, як знаємо, нічого не важив у Гетьманщині й нічого не давав.

До цієї-ж групи з'явищ треба зарахувати, що по-за Любецькою сотнею, ще декого з тих, що їх Мякотін уважає за шляхту-державців. І в цих останніх випадках іноді доводиться схилятися до висновку, що тут одбувався інший процес, який не можна характеризувати, як залишення за шляхтичем його давньої маєтности. Нерідко давній пан

¹⁾ Ів. 479: „которые грунта вищепоказанными урочищами предкам его, Посудевского, привиліями королей польскихъ наданы”.

²⁾ Генер. сл. Черн. п., стор. 477-8.

³⁾ Об. Рум. Оп., с. 48.

⁴⁾ Źródła dziejowe, V, 88.

лишався просто на частині своєї давньої маєтності, пораючи її з своєю родиною або іншим способом,—на тій частині землі, що залишили йому його колишні покозачені тепер піддані. Про цей процес перетворення, деградації пана-державці на козака розповідає цитований уже універсал Якова Лизогуба, і йому, як уже говорилося, можна вірити.

Але декому з колишньої шляхти пощастило зайняти добре місце й серед козацької старшини. Лазаревський у своїх біографічних начерках старшини, Єфименко в своему нарисі „Малороссийское дворянство и его судьба“, а пізніше знову Лазаревський у „Замечаниях на ист. монографии Миллера“ висловили й розвинули думку про той вплив, який справили культурні моменти на виділення старшини з маси поспільства й козацтва. Новому державному об'єднанню надто потрібні були освічені люди, щоб шляхта, зробла на польській культурі, не змогла-б найти тут прикладання для своїх сил. Але цього, певна річ, було доволі, щоб шляхетський ґрунт, почавши зростати, перетворився незабаром на населену маєтність. Зробити це було тим легше, чим раніше щастило добути собі універсала на давню свою маєтність.

Яскравий, але, певна річ, не єдиний приклад маємо в землеволо-дінні Козловського. У Мякотіна¹⁾ про нього читаемо: „Село Зеваки, що з початку XVII в. належало сім'ї Козловських, і по повстанні Хмельницького лишилось за тодішнім головою цієї сім'ї, Федором Козловським, хоча інші родові села відійшли від нього“. Прочитавши далі в Ген. сл. 1729 р. про с. Зеваки, що воно належить Козловським, можна подумати, що Хмельниччина не перервала тут давнього землеволодіння Козловських; навіть старожилам, як збігло вже сімдесят років по повстанні, так могло здаватись; і сами Козловські, щоб підтвердити своє право на маєтність, могли подавати до ген. слідства королівські привилей. Ба й слідні та полкова старшина р. 1729, після „рішительних пунктів“ Д. Апостола, ладні були оголосити такі маєтності спадковими в роді Козловських ще з польських часів,—це відповідало поглядам тодішньої доби, офіційно визнаним,—докладніше про це нижче. Але в дійсності історія землеволодіння Козловських була інша, бо давнішу добу правдивіше характеризує, що-до становища шляхти, цитований вище універсал Якова Лизогуба, ніж оте визнання.

Сказати, що в Козловського по повстанні лишилось „село Зеваки“, це значить сказати надто багато. В іншому місці Мякотін сам звернув увагу на те, що межі маєтності, як володіння одного державці, не завсіди збігалися з межами населеного пункту²⁾, а тут спустив це з ока. Що за володіння було в Козловського не тільки р. 1654, а навіть багато пізніше, це показує лист полковника Коровки з р. 1680. Ми тут читаемо: „Показалъ мнѣ п. Федоръ Козловскій, житель зѣвакинскій,

¹⁾ Русск. Бог 1912, № 9, 107.

²⁾ Рецензія на книгу Лазаревського „Описаніе Старой Малороссіи“, том другий, стор. 110.

справу, ижъ на его отцевскихъ, властнихъ грунтахъ въ с. Зѣвакахъ, три человѣка тяглихъ сидять, грунтъ его властный пахаютъ, яко теди той грунтъ власный его есть, такъ приказую, аби тия три человѣка, на его грунтѣ сидячие, ему, п. Козлу, съ того грунту повинность и послушенство отдавали“¹). Отже це навіть р. 1680 не була ще маєтність у тодішньому розумінні цього слова; це тим менше було ціле село Зеваки; були то грунти одного з зевакинських мешканців, де він коло 1680 р. встиг уже осадити трьох тяглих людей.

Тим-то, якщо ми хочемо добре злагнути вагу й значіння шляхетського землеволодіння навіть у тих межах, що ми їх вище закреслили, мусимо не спускати з ока й цього моменту можливости отакої помилки в пізніших свідченнях, дарма що певности в помилці тут часто не може бути.

Що полегшуvalо, між іншим, помилку, видко буде ось з якого прикладу. В Генер. сл. р. 1729 в м. Івангороді Ніж. пол. зазначено тільки один посполітський двір; проте в Генер. сл. вжито вираз „село“: „владѣль тимъ селомъ Федоръ Билдичъ... и владѣль оний тимъ дворомъ по смерть свою“²). І це не єдиний випадок,—трохи не на кожній сторінці книг генерального слідства можна натрапити на отаку термінологію, яка могла не раз привести до помилки.

Оглядаючись тепер на все написане що-до розміру шляхетсько-державського землеволодіння, бачимо, що значну кількість того, що сюди досі зараховувано, залишити там не можна, з різних міркувань; подекуди тому, що гетьманські надання не завсіди здійснювалися (половина всіх випадків привернення шляхті од Б. Хмельницького колишніх маєтностей її), подекуди через помилкове зрозуміння відповідних історичних матеріалів, а то і через брак державського або навіть шляхетського характеру в землеволодінні.

Правда, в деяких поодиноких випадках, там, де бракує зовсім виразних історичних свідчень, ми не можемо з певністю настоювати на своїх висновках у бік зменшення шляхетсько-державського землеволодіння Гетьманщини,—треба ще деяких додаткових фактів, яких бракує тепер, а може бракуватиме й завсіди. Проте навіть у цих випадках ще менше є фактів за інший висновок. До того-ж мусимо підкреслити, що із розглянутих випадків сумнівні є тільки поодинокі; в решті ми ясно бачимо помилковість занесення їх до шляхетсько-державського землеволодіння.

VII.

Переходимо тепер до питання про обсяг прав, що належали шляхті в її давніх маєтностях. Це питання має значіння й тому, що з ним сполучено питання про ролю, яку відогравало шляхетське землеволодіння

¹⁾ Лазаревскій. „Описаніє Старої Малоросії“ т. I, стор. 309.

²⁾ Ген. слѣд. Нѣжинскаго полка, стор. 11.

в виробленні загальних порядків державського землеволодіння в Гетьманщині. Нагадаймо, що ми досі маємо в українській історіографії не спростований погляд, що давня польська шляхта зовсім вільно розпоряджалась в Гетьманщині своїми давніми маєтностями, продаючи їх, даруючи, обмінюючи, то-що; що такі порядки тривали й на початку XVIII століття; що такі порядки, нарешті, становили для умовного старшинського землеволодіння ідеал, до якого старшина прагнула; що старшинське землеволодіння перше засимілювало собі шляхетське, а нарешті й саме перейшло до повної власності на маєтності (Мякотін).

Отже, маємо тепер перевірити всі оці моменти. А для того, щоб з'ясувати, чи справді права давньої шляхти в своїх маєтностях чим різнилися од загально-державських прав у Гетьманщині, треба вияснити перше оті загально-державські права. Добре відома загальна конструкція цих прав: козацтво мало землю на правах повної власності; уся земля козацька була власність Війська Запорозького, і роздавати її окремим людям могли тільки ті, хто мав право розпоряджатись ім'ям Війська Запорозького. Хто ставав таким способом державця якоїсь маєтності, той мав на неї тільки право користування, права розпорядитися маєтністю він не мав; та й оте право користування давалося тільки до ласки військової.

З сказаного випливало право влади відібрати маєтність, і це право було не тільки в теорії—і на практиці це було явище звичайне. „Проте—читаємо ми в „Очерках социальной истории Малороссии“, — наявність цього права (відібрати маєтність) сама по собі не означала ще постійного користування з нього“. Маєтність могла залишитись в одному роді навіть і довший час; тоді умовний характер землеволодіння знаходив собі вираз у підтвердженнях, що їх випрошували собі державці в кожного гетьмана. „Маєтність, що її було надано за військові заслуги, можна було передавати з рук у руки в спадок. Що-правда, важила тут не так спадковість права, скільки воля влади, що символізувала Військо Запорозьке. Проте, на практиці, якщо якийсь державець маєтності вмирав, залишаючи по собі здатних до служби синів, цю маєтність, здебільшого, затверджувалося за ним „респектомъ услугъ отца ихъ и ихъ згодности къ военнымъ услугамъ“. І чим видатніше становище займала в „войську“ родина цього державця, тим безпечнішим було для неї отаке затвердження. Такий порядок встановився з перших моментів нового ладу і з часом що раз більш утверджувався. Якщо в державці не було здатних до служби синів, маєтність нерідко передавалося його зятеві; по смерті державці залишалось його вдові з малими дітьми“¹⁾.

До цієї дуже влучної характеристики слід додати тільки кілька прикладів, взагалі нечисленних одхилень од цього загального порядку. За всіх часів і обставин особистий вплив, сила й енергія, персональні звязки мали чималу вагу й значення; а найбільше це можна сказати про епохи,

¹⁾ Мякотінъ, Русск. Бог. 1915, № 1, 209—210.

коли новий правопорядок тільки заводиться; в такі епохи у багатьох питаннях марно буває шукати навіть певної адміністраційної лінії,— в сталі форми життя вливається не одразу, й тому можна буває тільки приблизно намітити тенденції адміністраційної практики, наперед нагадуючи, що відхилень од них буде траплятись чимало. Тим-то дивно не те, що од описаних порядків державського землеволодіння в Гетьманщині трапляються одхилення,— дивно те, що їх було так небагато.

Ось кілька з них. В генеральному слідстві Стародубського полку про село Шкрябин читаемо: „Селом Шкрябином владѣлъ Григорій Коровка полковникъ Стародубовскій, по смерть свою. А по немъ сыни его Игнать и Федоръ Коровки владѣли. Потомъ Федоръ, по отходѣ своемъ на житло зъ Стародуба въ Козелецъ, продалъ тое село Шкрябинъ зъ дворомъ, млиномъ и зъ земляними грунтами Лукяну Журавку, бывшому полковнику Стародубовскому, которое по куплѣ своей, онъ, Журавко, монашою грамотою й гетманскими универсалами ствердилъ во владѣніе. Дворовъ въ ономъ селѣ 34“¹). Отже, це є приклад продажу маєтності і навіть чималої. Очевидно, що цей продаж все-ж-таки важив,—не така-ж була й людина Лук'ян Журавко, щоб давати гроші за ніщо; проте треба було, хоч *post factum* закріпити маєтність за собою й царською грамотою, й гетманськими универсалами. Накопичування грамот, гетманських универсалів і полковничих листів „для більшої певности“ відповідало правосвідомості тієї доби: хто мав навіть царську грамоту на спадкове навіть володіння маєтністю, не забував подбати й за гетманський універсал.

Проте, можна навести приклади й володіння купленою маєтністю без універсалу. Так, дрібне землеволодіння Билдича в м. Івангороді Ніженського полку залишилося в його роді „безъ жаднихъ крѣпостей“²); так само й Мойсея Дмитровича в д. Шуманах Черніг. полку³).

А ось вже більше землеволодіння. В Ген. сл. Черн. пол.⁴) читаемо: „а деревню Кувѣчи (давне село, що за поляків належало генералу возному Кувечицькому) полковникъ Полуботокъ самъ купилъ послѣ отца своего въ Катерины вдовы, Богдановичевой жени, которая въ ней, по предкахъ ей, была крѣпостная“. Маємо й деяке підтвердження цьому фактіві в царській жалуваній грамоті Полуботкові з року 1708: „село Кувѣчи издавна до Любеча надлежало, которимъ владѣлъ козакъ Богдановичъ“⁵).

Так само Марія Стаковичева, сотникова вдова, віддала с. Хоробричі спершу одному своему зятеві Борзаковському, десь між рр. 1715-1726, а як той вмер, другому Холодовичеві, по „вступному письму“ р. 1726, і цю передачу було затверджено генеральною канцелярією, чому причину

¹) Генер. сл. Старод. полка (рукопис) арк. 48.

²) Генер. сл. Ніжинск. полка, стор. 111.

³) Генер. сл. Черніг. полка, стор. 61, 499.

⁴) Стор. 50.

⁵) Ів. 241.

слід шукати в тих впливах, якими користувалася сім'я Холодовичів¹⁾. Нагадаймо, що це було року 1726, тобто незадовго перед „рішительними пунктами“ Данила Апостола.

Передати у спадок маєтність у загальному порядкові теж не можна було без універсала. Так, коли Забіла р. 1681 написав духівницю на здобуті їм за царською грамотою маєтності, він застеріг: „А то если будетъ ласка Его Царского Пресвѣтлого Величества и Ясновельможного его милости пана Гетьмана“; проте р. 1686 він написав вже духівницю без цього застереження.

Найхарактерніше застереження знаходимо теж в універсалі Мазепи р. 1707: „Ознаймуемъ, ихъ по благородномъ своемъ намѣреніи, п. Юрій Затиркевичъ, судія полку Чернѣговскаго, намѣревающи воспріяти чинъ иноческій..., а хотячи въ дозоръ и посессию домъ свой и грунтъ, прозиваемий Зѣновщину, подъ с. Рогощами лежачай... также сельце Свино-пухи — вручити зятеви своему п. Моисею Дмитровичу... просилъ насъ о таковий респектъabismo тіе его домъ и грунтъ помененному зятеви своему подтвердили... що гетьман далі й робить²⁾).

Проте, в Ген. сл. Черн. полку знаходимо духівницю Прокоповича на с. Злеев „грунта съ подданими“, якою він передає це село дочці своїй, „пана Ивана Савенка женѣ“, і останній здобуває універсал на „лекгованіе отъ тестя его грунта... Злѣвськіе зъ людми на тихъ грунтахъ осѣлими“ і в екстракті Ген. слідства читаємо про володіння Савенка „по духовной тестя его, помянутого попа, и по подтвержательнимъ гетманскимъ універсаламъ“³⁾.

Маємо також випадки передачі нешляхетських маєтностей без духівниці, просто за мовчазною згодою на те влади. Так от, с. Киселювку надав Полуботок, під той час полковник Чернігівський, Федорові Лисенкові р. 1717, а р. 1729 знаходимо це село в руках у сина його, без підтвердження за ним цього села. При тому в екстракті полкова старшина так і писала: „полковникъ Полуботокъ отдалъ полковому осаулу Федору Лисенку за службы войсковіе; и нынѣ по той дачи, сынъ его Иванъ Лисенко, сотникъ Киселювскій, онимъ селомъ владѣеть“.

Так само села Ниаковка й Щимель надано гетьманським універсалом і р. 1709 підтверджено було Княгинецькому, а р. 1729 ми довідуємося, що вони без нового підтвердження були вже в його пасерба Івана Булавки⁴⁾.

Те саме бачимо з с. Пеневщеною у Войщеховича⁵⁾, с. Камкою у Домонтовича⁶⁾, з маєтністю Красовського в с. Роїщі⁷⁾, селами Смолин і Максим у Домонтовича⁸⁾.

¹⁾ Ів. 83, 555-6, А. Лазаревскій. Опис. Стар. Малор., 11, 333-345.

²⁾ Об. Рум. оп., 70.

³⁾ Ген. сл. Черниг. полка 172, 495.

⁴⁾ Ген. сл. Черниг. пол., стор. 115, 116, 617-620.

⁵⁾ Ів. 177, 532.

⁶⁾ Ів. 73.

⁷⁾ Ів. 15, 275.

⁸⁾ Ів. 13-14.

Всі наведені приклади взято з генерального слідства тільки трьох північних полків, де як-раз було поширене її шляхетське землеволодіння; вісім прикладів що-до передачі маєтностей спадкоємцям без духівниці її без універсалу взято з самого Чернігівського полку. Це ясно показує, як можна було-б збільшити їх на фактах інших полків.

Отже, маємо, очевидно, право сказати, що в загально-державських порядках Гетьманщини, які не давали державцям права розпоряджатися маєтністю, бували прориви, коли державець продавав або відписував маєтність свім родичам, і акт цей набував сили іноді з затвердження його гетьманським універсалом, а інколи її без того.

Маємо тепер перейти до з'ясування порядків шляхетсько-державського землеволодіння, а саме до питання, чи були тут які одміни, і якщо справді були, то в чому.

Здається, вихід маєтності з рук шляхтича-державці проти його волі,— це щось зовсім супротивне визнанню за цією групою державців права певної власності на свої давні маєтності її вільного розпоряджання їми маєтностями. Тимчасом з шляхетських маєтностей, що ми їх знаємо, близько четвертої частини вийшло з рук шляхти мало того, що проти її волі,— навіть дуже швидко. Так, усі п'ять маєтностей шляхти Воронів: Савостяни, Букмі, Вадковичі, Туровичі, Берновичі залишались у їх руках од сили два роки¹⁾.

С. Меженики в руках у Водашинського були тільки до 1661 р., коли полк. Рославець віддав це село Валькевичеві²⁾.

С. Левенкою заволодів шляхтич Кохановський, за універсалом Многогрішного,— отже не одразу, як вигнано поляків. Станіслав Кохановський був сотник полковий Чернігівський, а р. 1659 її наказний полковник; отже, дістати с. Левенку він міг не тільки як свою родову маєтність, але й за військову службу. Проте, Рославець забрав у нього це село,— значить, десь між рр. 1663 - 76³⁾). Село Піхторовка, теж володіння Кохановського, не була його родова маєтність, вона теж вийшла з рук Кохановського не пізніше як 1676 р., бо її відібрал у нього Рославець⁴⁾.

Селом Гусинкою володіли були різні люди, начеб-то спадщинно по шляхті Пероцьких, але забрали в них цю маєтність Яків Лизогуб і Полуботок⁵⁾.

С. Бурковка, що залишалась, за сказкою старожилів, у шляхтича Синявського⁶⁾, вже за Самойловича була в Жураковського, а з р. 1695 зберігся універсал про надання цієї маєтності Максимовичеві⁷⁾.

¹⁾ А. Лазаревскій Опис. Стар. Мал. т. I, стор. 147.

²⁾ А. Лазаревскій Опис. Стар. Малор. т. I, стор. 145.

³⁾ А. Лазаревскій. Описані Старої Малоросії т. I, стор. 143.

⁴⁾ Генер. Слѣд. Стародубського полка (рукопис у Всенародній Бібліотеці України), стор. 26 на звороті.

⁵⁾ Генер. сл. Черніг. пол.. стор. 18.

⁶⁾ Генерал. сл. Старод. пол. (рукопис), арк. 10.

⁷⁾ А. Лазаревскій Опис. Стар. Малор. т. II, 28.

С. Кочуровкою володів короткий час за Дорошенкового гетьманування Ясликовський,—впав Дорошенко, і село повернулося „въ войсковую диспозицію“¹⁾).

С. Хибаловку Васютинський втратив не пізніше як 1689 р.²⁾, причім характерно, що в другому наданому йому селі, Красиловці, йому зовсім не пощастило встановити своє володіння³⁾.

С. Вистриковим Шкирмонт володів тільки по смерть свою, й характерно, що по тому це село просто забрано „въ войсковую диспозицію“⁴⁾.

С. Сахновкою володів шляхтич Григор по смерть свою, а потім віддано було її в інші руки⁵⁾.

С. Случок вийшло з рук Хмелевського не пізніше як 1690 р., бо його забрав у Хмелевського Стародубський полковник Тимофій Олексієв⁶⁾. Очевидно, близько того-ж-таки часу забрано в Хмелевського й д. Хмелівку, бо вона перше була поміж монастирськими селами, а за полковникування Журавки була в державі у Паливоди.

С. Мильниками ніженський вйт Цурковський володів тільки поки був вйт, до 1672 р., а по ньому перейшло село до нового вита, тобто вважалося наче-б за рангове, а не спадщинне шляхетське⁷⁾.

С. Репки на довгий час виходило мимоволі Бакуринських з їхнього роду⁸⁾.

С. Сулічовка довгий час було в інших руках, аж поки р. 1682 дісталося в рід Грязної, але й після того на 20 років виходило знову з роду Грязної⁹⁾.

С. Солонівка в рід Бутовичів дісталася тільки р. 1700, та й те „купним способом“, що зовсім суперечить визнанню його шляхетських прав на цю маєтність¹⁰⁾.

С. Людковщина, — частину ґрунту цього села у Зенченка забрано для слободи Зибкої р. 1701¹¹⁾.

Слободу Шеломи забрано в Зенченка р. 1716.

Отже, наведені історичні факти надто виразно свідчать за те, що в шляхти маєтності відбиралося так само, як і в інших державців; проте, за ці маєтності можна сказати те саме, що й за всі інші нешляхетські, а саме: право відібрati маєтність не означало на практиці ще

¹⁾ А. Лазаревскій. Описані Стар. Малор. т. II, 480.

²⁾ Генер. сл. Ніжин. полка, стор. 6.

³⁾ Там-же стор. 80.

⁴⁾ Генер. сл. Старод. полка (рукопис) арк. 31 ав.

⁵⁾ Генер. сл. Черниг. полка, стор. 176.

⁶⁾ А. Лазаревскій. Опис. Стар. Малор. т. I, 163-164.

⁷⁾ Генер. сл. Ніжин. полка, стор. 36. Цього вита, Андрія Дмитренка, між іншим, у Лазаревського пропущено, причому і місце порожнє залишено. Цурковський був по 1672 рік, а Кониський з 1688 р. А. Лазаревскій. Опис. Стар. Малор. т. II, стор. 61.

⁸⁾ Генер. сл. Черниг. полка, стор. 20.

⁹⁾ Там-же стор. 39.

¹⁰⁾ Ген. сл. Черн. пол., стор. 511.

¹¹⁾ Лазаревскій. Опис. Стар. Малор. т. I, 449.

постійного користування з нього, і за певних умов маєтності могли залишитись в одному роді й довгий час; за такі умови й тут здебільшого правила були военні заслуги попереднього державці, або здатність до них нового, особистий вплив і значення людини, то-що; а дрібне землеволодіння, мабуть, і без тих причин залишалось в одному роді, бо до часу не було охочих змагатись за нього.

Оскільки в загально-державському, нешляхетському землеволодінні Гетьманщини це було побутове явище, можна пересвідчитись, переглядаючи генеральне слідство хоча-б Чернігівського полку: більша частина, за малим не всі маєтності, що в 1730 р. були визнані за п. 8 в приватному користуванні, пройшли через отаку своєрідну спадщину передачу; значна частина їх пройшла навіть через кілька передач; декілька з них, як були надані за перших гетьманів, так в одному роді й залишились, як от Смолин і Слабин за Б. Хмельницького в роді Домонтовича; Вибель, Орловка, Грабовка, Муравейка-Вершина з 1661 р. в роді Шуби; с. Роїщі з 1659 р. в роді Ращенка; сл. Дубровна з 1657 р. в роді Войтеховича і т. д.

Ту саму картину знаходимо й у шляхетському землеволодінні; в процентовому відношенні тут навіть менше маєтностей, не більше як третина, — збереглося до 1730 р. в руках одного роду. Цікаво при тому буде простежити, як переходили ці маєтності до спадкоємців, — побачимо, що, звичайно, це була не самостійна передача власної маєтности, не розпорядження державці нею, а підтвердження її новим універсалом за тим з родичів попереднього державці, до кого схилялася „ласка військова“; навіть дочасний характер надання — „до ласки військової“ — надибуємо тут раз-у-раз. Покажемо це на конкретному матеріалі.

На селище, а потім село Постовицю Радченки мали аж чотири підтвердження; останній раз тільки „до ласки військової“¹).

На с. Вербичі у Ярмултовських чотири підтвердження, при кожному переході в інші руки²).

На с. Церковищі чи мали універсал сини Михайла Кривковича, невідомо, але внук держав на підставі універсалу від Мазепи „до ласки військової“³).

С. Бурковку Борковським підтверджувано з 1668 до 1730 р. аж вісім разів; в 1674 р. тому-ж Борковському в тій самій царській грамоті надано сс. Листвен і Бобровицю; вони так само залишилися в його роді, дарма що не були родові⁴).

С. Рогощі по Болдаковських перейшло, як засвідчили старожили, спадщинним порядком, до зятя його Томари, але тим самим універсалом Томарі було дано й інші маєтності, причому, що найважніше, од Болда-

¹) Ген. сл. Черн. пол. стор. 327-332.

²) Генер. сл. Черн. пол. стор. 309-313.

³) Ів. 307-309.

⁴) Ів. 424-442.

ковського в такому самому порядкові перейшла й неродова його маєтність д. Томаровка¹).

Села Ладинка й Яновка по смерті Грязної перейшли до Мазепети, на підставі універсалу Самойловича, „за служби въ войску запорожскому роненніе“, але в свідомості старожилів це було „по наслѣдству тещи его Грязной“. Року 1729 обидва села були у спадкоємців Мазепети „до ласки войсковой“²).

Село Сулічовка, — те саме, за яке потім було стільки змагання, що під час його повитягали й давні документи, — як знаємо вже, не вважаючи на універсал Б. Хмельницького, не повернулось до Грязної; не пощастило їй задержати це село в своєму роді, навіть віддавши його своєму зятеві. Тільки р. 1682 дістав це село листом од Чернігівського полковника Василя Борковського якийсь родич Грязної Яцинич „для прислугъ еще отческихъ и его самаго, якіе онъ зъ дитинихъ лѣтъ вѣрно и зичливе въ войску запорожскому ронити началь до далшой и сверхнѣйшой рейтента и цѣлого малороссійского войска владзи, волѣ и ласки“. Яциничеві і його спадкоємцям підтверджувано це село до дальшої ласки вісім разів, що не завадило Скоропадському відібрati Сулічовку й передати своєму братові, і довелось Яциничевим спадкоємцям ждати 1729 р., коли почато було відбирати в родичів Скоропадського маєтності, неслучно надані їм³).

Села Кукшин⁴ Колесники Цурковський, маючи й універсала і царську грамоту собі й дітям, зробив спробу передати своєму зятеві Забілі, але Самойлович не затвердив цієї передачі, і тільки Мазепа повернув ці села синам Забілі р. 1692; р. 1695 вони мали вже грамоту од царя в потомне володіння й могли бути спокійні⁴)

Давні маєтності Посудевського переходили з рук у руки в його роді, на підставі універсалів, — до 1730 р. п'ять універсалів.

На с. Зеваки Козловські мали три підтвердження й всі три „до далшої ласки“⁵).

С. Ріпки зовсім було вийшло з рук Бакуринських, але як повернулось, було надано тільки в половині й тільки до ласки військової, на що було три підтвердження⁶).

С. Сибереж і д. Ямищі, за сказкою старожилів, дісталися Карпові Мокрієвичеві „отъ шляхти полской за женою, по наслѣдству“. Але так це тільки одбивалося в свідомості людности. Направду ж Мокрієвич мав вже р. 1661 царську грамоту на ці маєтності у вотчину, де нічого не згадується про спадщинне право його, яке, очевидно, й не було справжнія підстава надання. Карпо Мокрієвич займав дуже впливові уряди (писар

¹) Ген. сл. Черн. пол., стор. 399-407.

²) Ib. 6., 14, 222, 273.

³) Ib., стор. 408-424.

⁴) Ген. сл. Нѣжин. пол., стор. 3; А. Лазаревскій. Опис. Стар. Мал. II, 88.

⁵) А. Лазаревскій. Опис. Стар. Мал. I, 310.

⁶) Генер. сл. Черн. пол., стор. 20.

і суддя полковий, писар генеральний¹), — отже йому було легко оборонити свої маєтності; до 1729 р. підтверджувалося їх за Мокріевичами тричі².

Нарешті, що-до численних маєтностей Бороздн і Рубців, то оскільки їм пощастило встановити тут по Хмельниччині своє володіння, ці маєтності залишились у їхньому роді, дарма що кожний перехід їх із рук у руки одбувався не через самостійний акт передачі. Причину цьому слід шукати, — що-до Рубців, принаймні, — що-найперше в персональному моменті: з Михайла Рубця була людина, очевидно, дуже спритна й енергійна; топальський сотник і зять Рославця, він і в Бруховецького мав чималий вплив, був якийся час за наказного полковника Стародубського; до давніх своїх маєтностей він дістав од Бруховецького десятки сіл, цілу Ропську волость; рахувався з ним деякою мірою й Самойлович. Поділ маєтків між братами Рубцями провадили р. 1684 спеціально вислані особи, а через чотири роки — генеральний суд, після чого поділ затверджено універсалом, — отже це не був самостійний акт. По смерті Михайла Рубця, поділ маєтків зроблено було, як пише Лазаревський, на підставі „тестаменту“ його; самого „тестаменту“ ми не знаємо, але за підставу для прав спадкоємців на маєтності, як видно з універсалів, були й тоді універсали та царські грамоти³).

Бороздна з наданих йому од Б. Хм-ого маєтностей встановив своє володіння, як згадувалося вже, тільки в половині їх. Проте, не займаючи урядів, він зберіг ці маєтності за свого живоття, а по смерті вони перейшли до його спадкоємців, дарма що на підставі універсалів⁴.

В землеволодінні Рубців та Бороздни все-ж-таки звертає на себе увагу те, що проти їх володіння ніхто не сперечався, — це було спокійне держання маєтностей, що справляє враження якогось визнання їхніх прав на ці маєтності. Але це враження помилкове, — тут просто виявився загальний закон у суспільних стосунках: те, чого не могли досягти менші, не так дужі люди, те можновладцям іноді й щастило. Переконуємося в цьому, порівнявши землеволодіння Бороздни і Рубців з тими матеріалами, що подано їх вище. І не тільки це. Згадаймо, напр., що Яків Лизогуб р. 1698 розпорядився у духівниці ранговими маєтностями, Соломонівкою й Боромиками, відписавши їх дочці своїй та зятеві Степанові Бутовичеві „если на то буде милостъ ясневельможнаго пана гетмана“, і гетьман полковничі рангові маєтності підтвердив Бутовичеві, під той час тільки сотникові седневському⁵).

Р. 1699 другий можновладця, Лубенський полковник Левон Свічка, в духівниці поділив свої маєтності поміж трьома синами, і гетьман підтвердив цей поділ, дарма що тільки відносно двох старших синів⁶).

¹) Дивись нижче.

²) Генер. сл. Черн. пол., стор. 28, 318, 393, 321.

³) А. Лазаревський. Опис. Стар. Мал. I, 395-400. Обозр. Рум. Оп. 674-5.

⁴) Обозр. Рум. Оп., стор. 414.

⁵) Кіевская Старина 1882 р., № 1, стор. 106; Генер.-сл. Черниговского полка, стор. 84.

⁶) Кіевская Старина 1882 р. III, стор. 255.

Отже й тут *quod licet lovi, non licet bovi*. А висновок, який усе це дозволяє нам зробити, буде такий: на одному землеволодінні Бороздни і Рубців не можна робити висновків що-до прав розпорядження шляхти своїми давніми маєтностями, оскільки ці висновки не буде підсилено ще й іншими фактами. Що ж до тих фактів, то вони, як ми були бачили, поки-що не дають підстави визнати тут якоїсь одміни проти загальних порядків державського землеволодіння в Гетьманщині.

Мусимо ще збільшити кількість фактів, подавши тут випадки, що просто йдуть усупереч праву шляхти розпоряджатись своїми маєтностями. Це випадки, де шляхта пробувала розпорядитись своєю маєтністю формальними актами, але за тими актами сили не було визнано.

Села Мезин і Вишеньки Юдицька записала Київо-Печерському монастиреві, і в цій частині цей акт не було здійснено¹⁾.

С. Щебри жінка шляхтича Криштофа Силича записала Кербутовському монастиреві, але й цю передачу не було здійснено²⁾.

С. Буянки, як ми бачили вже, Колчицький записав Єлецькому монастиреві, що теж не було здійснено³⁾.

Село Сулічовка, Стефановка, Ушня, Воловичка й Дуброва теж було записано од Катерини Грязної Мазапеті, але останній встановити там своє володіння не зміг⁴⁾.

Отже, ми розглянули вже чимало шляхетських маєтностей і не маємо ще підстави думати, що шляхта й справді в Гетьманщині змогла встановити своє право розпоряджатись давніми своїми маєтностями, бодай на короткий час по повстанні, не кажучи вже про такі часи як початок XVIII століття. Розглянуто надто багато, трохи чи не всі шляхетські маєтності, щоб кілька фактів могли перегнути в інший бік наш висновок; отож, доводиться вважати їх за випадкові винятки з загальних порядків, а не за норму.

Проте, розгляньмо тут і решту шляхетських маєтностей, і в першу чергу ті, що на них посилається В. О. Мякотін, підсилюючи на тих фактах свою думку, що маєтності „не тільки переходили в спадщину, ба й власники передавали їх через духівниці, віддавали в віно за дочками, продавали на сторону й віддавали в дарунок, і всі ці акти розпорядження робилося цілком вільно“⁵⁾.

Маємо тут п'ять випадків; це й є справді всі випадки, де зберігся формальний акт передачі населеної маєтності.

Отже, перший акт—передача Дем'яна Кондратовича Унучка-Посудевського їх слобідки Вертієвки⁶⁾ своїй дочці Желіхівській. Перш за

¹⁾ Ген. сл. Черн. полка, стор. 148.

²⁾ Ген. сл. Ніжинського полка, стор. 30. А. Лазаревській. Описаніє Старої Малоросії, т. II, стор. 411.

³⁾ Див. вище.

⁴⁾ Див. вище.

⁵⁾ Русск. Бог. 1912 р., № 9, стор. 116.

⁶⁾ У Мякотіна—Веркієвки.

все, ця духівниця дійшла до нас без дати, і її треба датувати. Дем'ян Посудевський помер між роками 1715 і 1726: р. 1715 видано універсалу на його ім'я, а р. 1716, під час офіцерської ревізії Вертієвкою володіла вже дочка його Желіхівська, на підставі духівниці¹⁾). Це була доба, коли незабаром усі маєтності, окрім рангових, перейшли в повну власність державців,—з цієї доби кількість актів розпорядження маєтностями виразно зростає, і тому посилались на них, щоб схарактеризувати давнішу добу, не можна. Але цього мало. Вертієвка була нове надбання у Посудевських, не давня шляхетська маєтність,—на цьому факті збігаються і йменування її слобідкою, і сказка старожилів, і документи²⁾). Отже, „Вертієвка“ була оселена на ґрунті, що його р. 1656 Посудевські покупили були в Любецької міщанки Красковської; тим-то передача цієї слобідки духівницею, якщо цьому фактам надавати загального значення, могла б довести тільки загальне право державців у Гетьманщині розпоряджатись своїми маєтностями, а не одмінне право шляхти на це що-до давніх своїх маєтностей.

Другий випадок—це передача „доброволнимъ записомъ“ с. Сулічовки од Катерини Грязної своїй дочці та її чоловікові Мазапеті. Немає абсолютно ніяких підстав думати, що цю передачу було здійснено, бо старожильська сказка позначає зовсім інших державців для тих часів, називаючи їх поіменно. Що Грязна писала свої „добровольні записи“ своїй дочці й Мазапеті, позбавляючи в них своїх синів спадкових прав на маєтності, тільки для того, щоб бодай у руках дочки своєї зберегти ці маєтності,—про це висловив був догадку ще Лазаревський³⁾). Маємо, принаймні, од того самого 1660 року такий самий запис на села Воловичку, Ушню, Дуброву й Степанівку, і в жадному з них цю передачу не було здійснено. Таким чином, „добровольний запис“ на Сулічовку доводить противне тому, що хотів довести Мякотін, покликаючись на нього.

Тепер, дві передачі Карпові Мокрієвичеві: одна од Кохановського—слобідки Гучина, а друга од Носачевича—слобідки Ройської. Слобідку Гучин Кохановський осадив на своєму ґрунті⁴⁾) вже по „вигнанню ляховъ изъ Малой Россіи“⁵⁾). Отже, населеною маєтністю за польських

¹⁾ Ген. сл. Черн. полка, стор. 62, 478.

²⁾ Ген. сл. Черн. полка, стор. 62—63, 501—5. Так, старожили сказали, що поселено ти Дем'яном Посудевським, „отцемъ нынѣшней (в 1729 р.) владѣлицы, на купленной его земли“. І справді, маємо в ген. слідстві, поміж документами на Вертієвку, продажний акт 1656 р. від Красковської Унучкові - Посудевському Саві. В другому документі, заяві до полкової Чернігівської канцелярії р. 1730 читаемо: „Я Ирина Демяновна Посудевсковна на... деревню, прозваніемъ Вертієвку, сю даю скизку, ишъ оная слободка на купленной отца моего дѣдомъ Савою Унучкомъ-Посудевскимъ осажена землѣ“.

³⁾ Лазаревскій. Опис. Стар. Малор. Т. II, 513. Мазапета був офіцер Московського гарнізону, що робило його впливовою людиною.

⁴⁾ Ген. сл. Черн. пол., стор. 389.

⁵⁾ Ів. 35. Перший факт узято з універсалу 1658 р., а другий з старожильської сказки; сказці можна, що правда, не вірити, але тоді взагалі-ж нічого не лишиться від шляхетського характеру цього землеволодіння.

часів Гучин не був. Осадивши слобідку, Кохановський справді передав її Мокрієвичеві р. 1658, у якого в роді вона й збереглася на підставі шести універсалів і царської грамоти¹⁾). Це є дійсна передача, бодай і недавньої шляхетської маєтности... Причину цьому фактів,—її треба шукати через те, що він не відповідає всім іншим фактам з історії шляхетського землеволодіння Гетьманщини,—слід шукати в особливих обставинах цього випадку, а саме: хто були дієві особи, і яка це була маєтність. Станіслав Кохановський—це був полковий Чернігівський сотник, р. 1659 на казний полковник Чернігівський²⁾). Карпо Мокрієвич р. 1660—писар полковий Чернігівський, що р. 1657 спромігся вже дістати собі царську грамоту на три села,—один із кількох, які потрапили скористати з ранніх царських надань, що їх роздавалося так щедро; рр. 1664, 1667 бачимо Карпа Мокрієвича військовим канцеляристом, який потрапив прислужитись і Шерemetеву, діставши од нього листа на маєтності; р. 1670 ми бачимо його на посаді писаря генерального, а р. 1689—судді полкового Чернігівського; р. 1690 він мав вже на Гучин царську грамоту, де це село надано йому у вотчину, що мало не забезпечувало вже за ним цю маєтність. Отже, обидві сторони тут мали такий уплів за тих часів, що було дуже легко задержати в себе незначну слобідку, яка геть-уся спустошена була Чарнецьким, ледві почавши заселятись³⁾).

Що-до слободи Ройської, то історія її була така. Цю слободу надав Б. Хмельницький не шляхтичеві Носачевичеві, як думає В. О. Мякотін, а Карпові Мокрієвичеві⁴⁾; у Носачевича лишились у слободі ґрунти, що їх подекуди „засѣли ройжськіє слобожане“. Привертаючи Б. Хмельницький йому ці ґрунти, зобов'язав тих слобожан платити Носачевичеві десятину⁵⁾; отже слобода Ройська опинилася у державі Карпа Мокрієвича та Лукаша Носачевича, яким спільно її й підтверджив Виговський⁶⁾; свою частину ґрунтів з отими слобожанами Носачевич і продав своєму дужому сусідові Мокрієвичеві, причому у старожилів не збереглося в пам'яті згадки про володіння тут Носачевича; очевидно, володіння Носачевичеве було тут надто дрібне, і після зренчення Носачевича не треба було й окремого підтвердження, бо слобода Ройська належала Мокрієвичеві ще й раніше, без детальнішого визначення його володіння.

Отже її тут уся ситуація спричинилася до того, що Карпові Мокрієвичеві пощастило задержати в своїх руках усю слободу Ройську; і не повага до шляхетської власності була тут за причину. Як-би ще треба тут було доводів, то хіба-ж не найкращий з них буде той, що так само з 1657 року Карпо Мокрієвич зберіг надані йому в тій самій царській грамоті, поруч слободи Ройської, села

¹⁾ Ген. сл. Черн. пол., стор. 38—394, 319, 324, 277.

²⁾ Ген. сл. Черн. пол., стор. 340, 388.

³⁾ Іб., 345, 346, 388—393.

⁴⁾ Генер. сл. Черніг. полка № 110 і сказка старожилів, там-же стор. 30.

⁵⁾ Там-же, № 107.

⁶⁾ Там-же, № 109.

Сибереж та Ямищі, а на них ніякого передаткового акту в Мокрієвича не було,—отже не в передачі була тут сила, а в особистому впливові Мокрієвича.

Нарешті, останній випадок з цієї групи — передача р. 1665 од Юдицької сіл Радичева й Іванкова Київо-Печерському монастиреві. Це — факт безперечний; проте, не можна й тут не нагадати, що з 4 сіл, записаних в акті, передачу було здійснено тільки що-до двох,—це дуже зменшує значіння цього випадку, коли при такому обмеженому числі їх взагалі за його помічю треба довести, що шляхта розпоряджалась своїми маєтностями „цілком вільно“. Окрім того, передача маєтностей Київо-Печерському монастиреві, найвпливовішому з усіх у Гетьманщині, відограла була не аби-яку роль в тому, що акта передачі здійснено.

Отже, з п'ятьох випадків, де збереглися формальні акти передачі маєтности, тільки двоє було здійснено цілком та один у половині. До цих трьох випадків долучім ще два, де, очевидно, акти були, дарма що самих актів не збереглося. Тут на першому місці маємо продаж Угревецького на початку XVIII віку Павлові Полуботкові ґрунтів з підданими в с. Жукотках¹⁾). Що покупець був Павло Полуботок, за тих часів найвпливовіша людина в Гетьманщині, пояснює тут все. Тимчасом цей випадок дав привід Мякотінові казати, що шляхта вільно розпоряджала своїми маєтностями, навіть на початку XVIII віку.

Далі, брати Смолевицькі продали Іванові, очевидячки, Лавриновичеві, Бороздні при кінці XVII віку с. Смолевичі, і р. 1720 Скоропадський одkinув спробу Смолевицьких повернути собі цю маєтність, визнаючи силу за тим продажем (Бороздна подав при тому й „крѣпкіе права“ на цю маєтність од братів Смолевицьких). Про значіння, яке мало тут те, що покупець був Бороздна, годі й казати, — цей момент переміг навіть очевидні дефекти „крѣпкихъ правъ“ Бороздни, бо „добровольное зренение... во вѣчность“ видав, очевидно, один старший брат Смолевицький, тимчасом, як маєтність належала чотирьом братам і позивались за неї два брати, які хтіли були сплатити суму, що її Бороздна дав за Смолевичі²⁾.

Подані тут п'ятеро випадків, де шляхта могла передати формальним актом свої маєтності, це й є все, що можна подати з фактів цього роду. Нагадаймо ще раз, що в двох з отиx випадків передачу було зроблено на ім'я Карпа Мокрієвича, причому в одному з них це було незначне прирошення до бувшої вже в руках Мокрієвича в тому селі маєтности; далі, в одному випадкові передано маєтність Київо-Печерському монастиреві, в одному — Павлові Полуботкові і ще в одному — Іванові Бороздні. Отже, в усіх п'ятьох випадках це були найвпливовіші люди в Гетьманщині, що могли обстати за себе. Тепер, узявши під увагу оцей момент та нечисленність цих випадків, поставим отаке запитання: чи було тут щось

¹⁾ Генер. сл. Черниг. пол., стор. 34, 386.

²⁾ Лазаревскій. Опис. Стар. Малор. I, 374.

одмінне в шляхетському землеволодінні, як порівняти його з загально-державським у Гетьманщині. Пригадаймо тут випадки, яких було наведено вище що-до передачі маєтностей нешляхетських: продаж Коровкою Журавкові с. Шкрябин, передача Сандаровським у спадшину сіл Протопоповка та Товстоліс своєму синові й зятеві, причому ця передача зберегла силу навіть без підтвердження універсалами; продаж с. Кувечичі од Богдановичевої Полуботкові; така сама передача маєтностей в м. Івангороді та д. Шуманах; передача духівницею с. Злеева од Прокоповича Савенкові, причім пізніший універсал просто затверджує „легованіе отъ тестя его грунта... зъ людьми“¹⁾).

Отже й у загально-державському землеволодінні маємо такі самі випадки розпорядження державців маєтностями, як і в шляхетському, причім не можна навіть сказати, що там передавалося маєтності таким порядком тільки впливовим людям. І через це, так само як у загально-державському землеволодінні Гетьманщини, на підставі отих випадків не можемо сказати, що загальним порядком було праводержавцівільно розпорядитись своєю маєтністю, а тільки в винятках за нього розпоряджалася влада ім'ям „войска запорожского“, так і в шляхетському землеволодінні ми не вправі будемо вважати вільне розпорядження шляхти своїми маєтностями за загальне право, а противне йому — за виняток. Шляхетсько-державське землеволодіння мало такий самий умовний характер, як і все державське землеволодіння Гетьманщини; винятками і там, і тут могли бути тільки „грамотні маєтності“, надані царськими грамотами державці з потомством (та й тут бували винятки). Цей умовний характер виявлявся у тому, що шляхетські маєтності відбиралися від державців так легко, як і інші маєтності: ніде ми не знаходимо протеста проти такого відбирання або просто висловлення думки, що воно є річ неприпустима, неправна (не згадую тільки поки-що про пізнішу добу, за гетьмана Апостола, коли погляди вже змінилися).

Отже, в правах шляхти на свої маєтності ми не знаходимо жадних одмін, порівнюючи до загально-державського землеволодіння. Проте, не можна тут обминути мовчки одну одмінну риску редакції універсалів, що їх видавалося шляхті на маєтності, хоч на правах шляхти, на самій суті діла ця риска не одбивалася. Маємо на увазі тут згадку в шляхетських наданнях про отчистий характер маєтности, про королівські привилії, то-що, — згадку, яку, хоч і не часто, а проте зустрічаємо тут, тимчасом як в інших наданнях, не шляхті, й здебільшого браку.

За звичайний, оригінальний мотив для надання маєтности в Гетьманщині правила, здебільшого, „служба войску запорожскому“, — в різних редакціях цей мотив повторюється трохи чи не в усіх наданнях: „респектомъ военныхъ заслугъ“, „респектуючи на отважніе въ войску запорож-

¹⁾ Див. вище.

скомъ дѣла", „на кильколѣтніе ронячіе службы респектуючи и до войсковыхъ услугъ впредъ заохочуючи" й т. д., з найрізноманітнішими прикрасами. Для духівництва та монастирів були свої шаблони: „за молитви предъ престоломъ господнимъ", або „щобъ множилась хвала Божія", або „вместо святой милостини" й навіть „ради спасенія душъ посполитихъ". А. Самойлович р. 1675 видав Григорію Бутовичу універсал на сс. Сари й Крутки, „ведаючи его ку набоженству горливость... а до того видячи, же завше рознимъ якъ духовного такъ свѣтского стану людемъ въ дому его вшелякая отколь только хто прійдетъ, зъ вираженемъ чести бываетъ вигода" ¹⁾).

Отакі були звичайні офіційні мотиви надання маєтності. Але при безконтрольності влади, — певна річ, найбільш мала значіння просто ласка рейментарська, особиста пріязнь, а офіційний мотив завсіди стояв до послуг рейментарові. Відгомін цього знаходимо іноді й в універсалах. Так, гетьман Мазепа надав Филиповичеві с. Кибинці, „маючи в себе отъ певнихъ зъ сторони людей и отъ многихъ при боку нашемъ зостаючихъ особъ такое заледаніе, же пречистий отецъ Леонтій Филипповичъ, протопопъ Миргородский, намъ, рейментарови, своею пріязнію есть зичливий" ²⁾). В іншому випадкові Яків Лизогуб дозволив Стефановичеві, товаришеві військовому, володіти в с. Голубичах кількома чоловіками просто „зъ особливого респекту и ласки моей и вспомогаючи оскудность, яко новоосвѣлого на господарство" ³⁾). Коли Скоропадський надав р. 1716 своєму братові Павлові рангову полкову маєтність Гуту, щоб мешканці її не чинили „ заводи и турбации" з підданими другої його маєтності Рудковки, то для кожного теж буде ясно, що за підставу для надання тут був тільки особливий респект і ласка „до брата нашого рожоного" ⁴⁾, а решта, в тім числі й військові заслуги, це була сама словесність. Вище зазначувано, що на практиці маєтності, здебільшого, по смерті державці новим універсалом підтверджувалося за його вдовою, дітьми або зятем. Тут за офіційний мотив був респект до „небощиковскихъ услугъ", або „заохочування наслідниківъ до служби", або просто здатність їх до служби, то-що. Але за тим офіційним мотивом ясно виростав погляд, що без особливих підстав забрати маєтність у найближчих спадкоємців не можна. І цей погляд іноді знаходив собі вираз навіть в універсалі. Так от, в універсалі Іванові Мокрієвичеві р. 1717 маєтність підтверджено за ним „яко добръ тестевскихъ сукцессоромъ" ⁵⁾).

Всі оці офіційні мотиви знаходимо регулярно й у шляхетських наданнях, але здебільшого з додатком про маєтність власну, родову, то-що. В наданнях шляхті од Б. Хмельницького цей додаток зустрічаємо най-

¹⁾ Мякотинъ Русск. Зап. 1915 г. № 1, 186.

²⁾ Рус. Записки 1915 р. № 1, стор. 187.

³⁾ Генер. сл. Черн. пол., стор. 337.

⁴⁾ Ів., 617, 180.

⁵⁾ Ів., 493.

частіше, і причина цьому ясна: адже саме за Б. Хмельницького видано ї царську грамоту православній шляхті на її маєтності, і трохи не всі універсали поодиноким представникам шляхти, що ми їх знаємо. Тоді старшина не була ще певна, що їй пощастиТЬ стати на місце шляхти і, може-б, хотіла, щоб шляхта пробила її стежку до державського землеволодіння. Треба було при тому мотивувати надання, примирити з ним старшину, козацтво й поспільство, —адже-ж невідомо було, як буде ще прийнято оте повернення державці назад. Логіка речей висувала тут три мотиви, і всіх їх було тут використано: прислуга війську запорозькому, королівські привилей й природжене право, право власності.

Так, в універсалі Ярмултовському читаемо: „маючи ми особливий взглядъ на Павла Ярмултовскаго и зичливость ево въ поданню намъ фортеци Биховской, приворотилисмо оному... село его власное Вербичи“¹).

В універсалі Радченкові: „Взглядомъ прислугъ... отъ него не отдаляючи селища Постовбици, его власное“²).

Носачевичеві: „Лукашъ Носачевичъ, маючи грунтъ свой власний... съ которогоЯ... у войску нашемъ также повинность належную отдавати можетъ“³).

Катерині Грязній: „Поневажъ Богъ Всемогущій наклонилъ шляхту до войска запорозского, ми ихъ ласкаве принявши, ихъ маєтности и грунтовъ власнихъ уживать, яко здавна уживали, позволилисмо“⁴).

Любецькій шляхті: „Видячи прихильнихъ и зичливыхъ шире войску запорожскому всю шляхту повѣту любецького... которыхъ ми заховуючи при добрахъ власнихъ отчистихъ“ і т. д.⁵).

Бороздні: „Маючи взглядъ на пана Лаврентія Бороздну, подалисмо ему въ посессію села... маєтность его власную“⁶).

Рубцям: „Маючи взглядъ на пп. Рубцовъ и на прислугу ихъ у войску нашомъ запорожскому... подалисмо имъ въ посессію села... маєтности ихъ власніе“⁷).

Опріче згаданих універсалів Б. Хмельницького шляхті, збереглися ще універсали Воронам („подалисмо онимъ въ посессію села по отцу и стрію“), Бакуринському („ствержаючи по куплѣ отца его села“)⁸).

Отже, не помилувшись, здається, можна на підставі поданого тут матеріалу сказати, що Б. Хмельницький дивився на шляхетські маєтності, як на їх власні; цілком погоджується цей висновок і з тим, що відому вже жалувану грамоту православній шляхті р. 1654 видано на прохання гетьманове, хоча й додано — „и всего войска запорожского“. З цього,

¹) Ген. сл. Черн. пол., стор. 309.

²) Ів. 327.

³) Ів. 342.

⁴) Ів. 408.

⁵) Ів. 475.

⁶) Об. Рум. Оп. 746.

⁷) Акты Ю. и З. Р. III, № 359.

⁸) Рус. Бог. 1912 г. № 9, 106, 108.

певна річ, на практиці можна було зробити й певні висновки що-до права шляхти розпорядитись тими маєтностями. Але життя незабаром пішло іншими шляхами. Вже за життя Б. Хмельницького виявилося, як ми бачили, що здійснити свої універсали повністю шляхті не пощастило. За дальших по Б. Хмельницькому гетьманів нові надання шляхті трохи не зовсім зникають. Але й там, де шляхті пощастило встановити своє володіння, їй не вдалося, як ми бачили, закріпити маєтності за собою в повну власність. Проте в підтвердженнях маєтностей шляхті не раз ще трапляються такі вирази, як власна, отчиста маєтність, то-що, хоч і не так уже регулярно, як в універсалах Б. Хмельницького. За причину цьому була подекуди техніка видавання підтверджень: державця подавав попередній універсал і просив підтвердити його; тому редакція попереднього універсала впливала й на новий. Але отим виразам ніщо реальне в дійсності не відповідало, — це були слова без змісту. Це виразно й не раз показано вище на конкретному матеріалі, на фактах вільного розпорядження шляхетськими маєтностями не з боку шляхти-державців, а навпаки, мимо й проти волі державців, з боку носителів влади ім'ям війська запорозького.

За цією власністю шляхти так само нічого не стояло, таке саме було пустопорожнє місце, як і за самим ім'ям шляхти в Гетьманщині. Ця невідповідність слів змісту стала за причину тому, що сама термінологія почала мінятися, — очевидччики, непомітно для самих власників, згадку про їхню власність опускалося, або надання у власність переходить у надання до дальшої ласки.

Так, ще р. 1698 Бакуринський дістав універсала на людей в с. Репках, осаджених „на власнихъ его отчистихъ грунтахъ“; а р. 1703 той самий гетьман підтверджує за ним половину с. Репки тільки „до ласки нашої войсковой“, що переходить вже й в універсал Скоропадського¹). Те саме, бачимо з володіння Івана Уласовича р. 1686²), Кривковича р. 1699³), Радченка р. 1689, причім і згадка про власність зникає⁴). В інших випадках вираз „власність“ переходить у щось інше, як от у володінні Ярмултовського, де р. 1688 ми замість „права власного“ знаходимо щось непевне — „право давне“⁵), або „грунта старожилі“, як у Зінченків р. 1702⁶). А то й просто власність замінюється на згадку про те, що тією маєтністю володів батько, дід, тесть, то-що, як от у наданні Кукшина й Колесників Забілам р. 1692, де один юридично непевний вираз „родственне деревни“ замінено на інший, що вже зовсім позбавлений юридичного значення — „которимъ селомъ и приселкомъ прежде

¹⁾ Ген. сл. Черн. пол., стор. 284.

²⁾ Ів. 291.

³⁾ Ів. 308.

⁴⁾ Ів. 332.

⁵⁾ Ів. 311.

⁶⁾ Обоз. Рум. Описи 681.

сего владѣль дѣль ихъ родной¹⁾). Навіть у Борозди вираз „маетність власна“, що його вжито в універсалі Б. Хмельницького, в універсалі 1709 р. зникає, бо перетворюється на „села, издавна наданніе“²⁾). Так само немає згадки про власність і в універсалах Мазапеті на Ладинку й Яновку³⁾), в універсалах Карпа Мокрієвича на Гучин, Ройську, Сибереж, Листвен, навіть найдавніших, з 1657 р.⁴⁾; так само й в універсалах Бутовичеві на Солонівку⁵⁾).

Отже, ясно бачимо, — редакція гетьманських універсалів шляхті, що її встановив Богдан Хмельницький, починає еволюціонувати; але це не був процес паралельний еволюції самих прав шляхти в Гетьманщині, — тут пристосовувалося редакцію до життя, до фактичних прав шляхти на ці маєтності. В одному універсалі Многогрішного знаходимо навіть характерне визнання того, що „старожитні права“ в отих наданнях мали тільки додаткове значіння, а головне, що й вирішало справу, лежало в чомусь іншому, зокрема в воєнній службі державці. Це є універсал р. 1669 Павлові Товстолісові, де, „конфірмуючи“ йому ґрунти, гетьман пише, що робить це, „поглядаючи на старожитні права (його)... а що боляша знаючи его здавна въ войску запорожскомъ отправуючися услуги, до которыхъ впредъ вабячи“⁶⁾).

З сказаного один висновок у всякому разі випливає з повною певністю, а саме: не можна на підставі редакції шляхетських універсалів робити будь-які висновки що-до прав шляхти на маєтності. Отже, доводиться будувати ці висновки на життєвих фактах, а ми бачили вже, що ці факти диктують. Тому на підставі отих фактів ми й справді матимем право що-до шляхетського землеволодіння в Гетьманщині всю добу до Д. Апостола схарактеризувати разом з Павлом Скоропадським його крилатою фразою: „а хотя де она, челобитница, имѣть якую отъ своей прраби шляхтянки Грязной крѣость, только тая крѣость козацкою де шаблею есть скасована“. Скасована була тому, що ввесь час од Б. Хмельницького до гетьманування Апостола права Грязної та її правонаступників оцінювалося не на підставі цієї кріости, а на ґрунті інших формальних моментів. Перший звернув увагу на оту фразу в своїх „Малороссийских посполитых крестьянах“ Лазаревський. І не дурно з тих часів, як справедливо зауважує Мякотін, „не було, здається, майже жадного історика, що писав-би про соціальний лад і, зокрема, про порядки землеволодіння гетьманської Малоросії, який не почитував-би цієї фрази, як зовсім безперечного свідчення про вихідний пункт цих порядків“⁷⁾). Сам Мякотін уважає це за помилку, і проте, як

¹⁾ Ген. сл. Нѣжин. пол., стор. 119.

²⁾ Об. Р. Оп., 445.

³⁾ Ген. сл. Черн. п., стор. 325, 373.

⁴⁾ Ів. 317-319.

⁵⁾ Ів. 504.

⁶⁾ Ген. сл. Черн. пол. стор. 629.

⁷⁾ Рус. Бог. 1912 р. № 9, стор. 101.

ми вже бачили, цілу добу до Д. Апостола схарактеризовано тут влучно: провідна суспільна верства, команда класа—це була старшина, і з того часу, як вона всвідомила собі свою силу й свої інтереси, життя Гетьманщини стало водою на колесо старшинських інтересів.

Проте й для старшини наспів момент переглянути своє відношення до шляхетських кріпостей, до їхніх привилей та всякого роду актів розпорядження маєтностями. Старшина прийшла до володіння маєтностями через службу і в залежності від служби; це надало їй землеволодінню умовного характеру, потрібного, мабуть, і для того, щоб виправдати перед іншими суспільними верствами підгортання в підданство поспільства. Закріпленню маєтностей за державцями заваджало те, що в суспільстві не зросла ще державська верства, як окрема класа, дужа своєю численністю й щільними звязками з старшинськими колами, державсько-старшинська верства. Енергійне роздавання маєтностей почалося від Самойловича. Але через те, що старшинські уряди отримували часто нові люди, не з державської верстви, яка допіру повставала тоді, не було ще повної єдності інтересів між державцями й старшиною; навпаки, старшина часто з заздрістю мусіла поглядати на тих, хто встиг отримати собі значну маєтність у державу. Проте, роздавання маєтностей ішло таким швидким темпом, що цей момент стояв на перешкоді закріпленню їх за державцями недовго. Але на зміну оцій перешкоді з гетьманування Скоропадського стала інша політика московського уряду, що побоювалася старшинсько-державської класи,—як-би не це, державцям не довелося-би, мабуть, чекати 1730 року, щоб закріпити маєтності за собою. Будь-що-будь, за Д. Апостола старшина остаточно була вже звязана численними нитками з верствою державською, яка мало не одна постачала кандидатів на старшинські уряди, що спільну лінію в змаганні за закріплення маєтностей було забезпеченено. І справді, старшина використала першу нагоду—генеральне слідство 1729-30 р., щоб закріпити за державцями та їх спадкоємцями всі надані їм маєтності, виключаючи тільки ті, де виразно зазначалося про надання їх на уряд.

Шляхта, що потрапила зберегти ще під той час свої „отчисті“ маєтності, була вже визнаний член державської класи, до чого вона прийшла теж через службу. Отже, права її на маєтності мали бути визнані так само на підставі п. 8 „рішительних пунктів“ Д. Апостола, і тут знову висувається кріпосний, спадщинний характер шляхетського землеволодіння: тепер на шляхту покладалося завдання—пробити стежку всій старшині до такого самого спадщинного, кріпосного, отчистого землеволодіння. Тим-то в генеральному слідстві шляхта раптом отримала визнання своїх спадщинних прав на маєтності. Редакція навіть старожильських сказок, певна річ, немало залежала від поглядів слідчих, що записували їх. Цього моменту не можна спускати з уваги, коли ми в сказках генерального слідства раз-у-раз читаемо про перехід якоїсь маєтности „по наслідству“, тимчасом як це робилося звичайним шляхом—підтвердженням у новому універсалі за найближчими родичами

вмерлого державці¹). Але найбільш старшина мала змогу виявити свої тодішні погляди в екстракті генерального слідства, що його компонувала полкова старшина. І от тут трохи не для всіх шляхетських маєтностей знаходимо такого роду характеристики: „по продкахъ ихъ крѣпостное“ (с. Церковиці, напр.), „наследственное владѣніе“ (с. Голубичі), „за женою своею по наследству отъ полской шляхти“ (с. Сибереж) і т. д., в такому самому роді²). Вираз „крѣпостное“, очевидно, мав означати, що формальним ґрунтом володіння був кріпосний акт; але часто бувало й зовсім ясно, що кріпосного акту немає, як - от напр. що-до д. Буди та й багатьох інших, мало не всіх³), — отже, очевидно, це писалося просто для того, щоб маєтність міцніше зберегти в руках державці.

Так чи йнак, але ясно, що закріплення на підставі п. 8 всіх маєтностей, що були в приватному, а не ранговому володінні, — закріплення, що було зроблено з царського дозволу, але з ініціативи та руками старшини, — не могло-б статися, якби не спочувала цьому старшина. Ця думка має для нас тільки одне значіння, а саме, — визнаючи справедливість її, ми не будемо дивувати з того, що, наближаючись до часів генерального слідства, починаємо зустрічати випадки, де ота старшина, поки-що на конкретних справах, давала вихід таким поглядам. Маємо два такі випадки; один — у справі ніженських полчан з Київо-Печерською лаврою за землі, що їх р. 1649 шляхтянка Угорницька записала Омбішському монастиреві; другий — у відомій справі Павла Скоропадського з Марією Прокоповою за с. Сулічовку, що його Б. Хмельницький р. 1657 привернув, принаймні на папері, теж шляхтянці Грязній⁴). В обох цих справах судове змагання зосередилося навколо питання про формальну силу фундушу Угорницької та уступочного запису Грязної. В обох справах генеральний суд визнав за тими актами рр. 1717 і 1729 формальну силу. Проте, було-б помилково надавати цим фактам загального значіння, а тим більш ще й поворотної сили. І того, ѹ другого не можна робити тому, що цим двом фактам суперечать усі інші, що їх подано вище. Але за ознаку зміни в поглядах старшини на шляхетське землеволодіння й близької за тим зміни й у правах шляхти на маєтності, — за таку ознаку ці факти безперечно були, і в цьому їхнє значіння для нас.

З цих двох справ більше значіння має для нас справа за землі Омбішського монастиря, бо вона давніша — р. 1717; справа за с. Сулічовку припадає на 1729 рік, тоб-то по „рішительних пунктах“ Д. Апостола; до того-ж позицію Павла Скоропадського ослабляло ще те, що один із рішительних пунктів передбачав і неправне роздавання гетьманом Скоропадським маєтностей своїм родичам. Правда, пункти мали на увазі

¹) Див., напр., сказки про д. Гусинку, с. Буянки, с. Сибереж, д. Ямиці й інші — Ген. сл. Черниг. полка 18, 24, 27.

²) Ген. сл. Черн. полка, стор. 166, 167.

³) Ів., 122, 181, 629.

⁴) Мякотинъ. Рус. Бог. 1912 р. № 9, стор. 101.

тільки рангові маєтності, але це не могло не одбитись, бодай у меншій мірі, і на цьому наданні, тим більше, що тут відібрано було село безпідставно, щоб надати його своєму братові, чого тодішня практика вже не допускала. Повірений Скоропадського обороняв свого вірителя дуже влучно: він згадав і те, що тим селом, окрім предків позивальниці, володіло багато інших державців; і те, що Б. Хмельницький привернув Грязній кілька сіл, але всі вони вже були за тих часів за іншими державцями; і те, що село Сулічовка було надано Яциничеві респектом його служби й ніколи не вважалося за спадщинне¹). Все це було остильки правдиво й справедливо, що висновок його про те, що „крѣпость Грязной... козацкою де шаблею есть скасована“ сам собою випливав. Те, що протиставила цьому Марія Прокопова, дуже мало переконувало: на міркування Скоропадського, що, окрім її предків, володіли й інші, Прокопова одказувала: „ежели, якъ онъ показалъ, предки ея чelobитчицы, тимъ селомъ владѣли, то тое село стало быть уже наследственное... а хотя отвѣтчикъ показалъ, что имѣются ей прababi Грязной противе маєтности за другими владѣльцами, то де она, чelobitчица, тихъ маєтностей не знаетъ, токмо за тое село обстоюетъ, якое во владѣнии своеимъ имѣло“. Все це було дуже слабо. Так само слабо дано було відповідь і на скасування кріпости козацькою шаблею: „оную крѣпость гетманъ Богданъ Хмѣльницкій унѣверсаломъ своимъ ствердилъ и прочие по немъ гетмани, полковники подтвердили, а не касовали“²). Останнє було вже зовсім неправда, бо передатковий запис не підтвердив жадний гетьман і ніде про нього не згадувано. Проте, все-таки Марія Прокопова перемогла в боротьбі за Сулічовку, але перемогла, очевидно, не силою своїх формальних доказів, а найбільш ліквідаторським настроем тієї доби що-до надань од Івана Скоропадського маєтностей своїм родичам.

Кваліфікація в екстракті генерального слідства шляхетського землеволодіння, яко кріposного, спадщинного, то-що, стала, — так само, як увесь екстракт, — за основу для юридичного трактування цього землеволодіння в дальшу добу. Найхарактерніше свідчення про це знаходимо в відомій справі, що в 30 і 40-вих роках XVIII століття почалася за спадщину Хведора Рубця. Тут обидві сторони, генеральний суд і сенат говорять про королівські привileї, спадкові давні права, то-що, так, як про щось реальне й безсумнівне³). Але все це характерно тільки для цієї доби й ніяких висновків для давнішої доби робити з цього не можна.

VII.

На цьому закінчуємо огляд фактів, що стосуються до теми цієї розвідки. Тепер останні кілька слів, щоб зафіксувати висновки.

По-перше, що-до розміру державського землеволодіння давньої польської шляхти в Гетьманщині. Воно не було таке велике, яким зда-

¹) Генер. сл. Черниг. полка, стор. 411-2.

²) Ів. 414.

³) Лазаревскій, Опис. Старой Малор. I, 409.

валося. З різних причин доводиться дуже зменшити його: неможливість здійснити паперове надання, недержавський характер деяких випадків землеволодіння, нешляхетське походження декого з державців—усе це моменти, через які від широкого ніби-то кола шляхти-державців, що потрапили по повстанні знову встановити володіння в своїх давніх маєтностях, лишається направду ледві половина. Цей кількісний момент має значення й сам по собі, незалежно навіть від того, які були порядки цього землеволодіння.

Але сюди треба додати й те, що й у порядках цієї невеличкої шляхетської купки ми не знаходимо нічого такого, що давало-б нам право сказати, разом з В. О. Мякотіним, що шляхта цілком вільно розпоряджалась приверненими їй маєтностями, була за об'єкт заздрощів для старшини, непевної в своєму володінні, й за ідеал, до якого старшина намагалася наблизитись. Мусимо сказати, що в основному ніяких одмін у порядках шляхетського землеволодіння ми не знаходимо. Історичної традиції, історичної інерції після повстання вистачило тут тільки на те, щоб добитись жалуваної царської грамоти православній шляхті р. 1654 та ще на кілька універсалів, найбільше від Б. Хмельницького. Але життя визначають не шматки паперу, а взаємовідношення реальних сил. Незрозуміла річ була-б, як-би провідна класа козацько-старшинська, зібравши всі роди влади до своїх рук,— законодавчої, адміністраційної та судової,—скористала з неї для захисту інтересів не своїх, а польської шляхти, всупереч своїм, а собі залишила-б мрії й змагання до цього ідеалу. Звідки могла-б у неї взятись така велика повага до маєткових прав шляхти, розорошеної, нечисленної, позбавленої сословної організації? Адже власності на маєтності не мала найможніша навіть старшина, навіть сам „ясновельможний“; навіть за польських часів українська шляхта, здебільшого неповноправна, не мала такої повної власності на маєтності, яку приписує їй у Гетьманщині, аж до початку XVIII-го віку, В. О. Мякотін.

Навіть апріорно, дедуктивним ідучи шляхом од індуктивно виведених історичних законів, і то ми мусіли-б одкинути таку думку. Але й історичні факти, як тут було показано, просто суперечать такій думці,—тим-то доводиться зовсім її одкинути. Козацька старшина в масі не принесла з собою в Гетьманщину якогось піетету до земельних прав польської давньої шляхти, швидко всвідомила собі свої класові інтереси і противність їх давньому шляхетському землеволодінню. Тільки протиснувшись поміж старшину, могла шляхта привернути собі свої давні маєтності, і тоді їй дозволялось згадувати в наданнях про давні свої права; справду-ж це були права нові—і змістом і титулом. Процес засимілювання шляхетського землеволодіння старшинським, що його Мякотін розтягав аж у XVIII-ий вік, одбувся аж надто швидко, щоб можна було говорити про боротьбу двох принципів,—боротьби не було,—сили бо були аж надто нерівні.

Разом із тим відпадає останній, очевидно, момент, який міг-би правити за чинник, що виділяв з загальної маси людности в Гетьманщині

давню польську шляхту в окрему верству, де були-б свої окремі права, де були-б свої економічні інтереси і де, звичайно, мусіла-б бути й боротьба за ці інтереси з іншими верствами, тобто виділяв-би в певну класу. Мусимо сказати виразно: такої класи в Гетьманщині не було.

Із сказаного ясно вже й те, яка буде наша думка що-до соціальної ваги державсько-шляхетського землеволодіння в Гетьманщині: якоїсь особливої ваги, одмінної від загально-державського землеволодіння, воно не мало. Енергія до встановлення повної власності державців на населені маетності набиралася в Гетьманщині не тут, не на цьому полюсі.—Старшинське землеволодіння мусіло пройти стадію умовного й дочасного користування маетностями за військові заслуги й до ласки військової.—Ніде не видко, щоб шляхта хоч якоюсь мірою прискорила цей процес.

Сергій Іваницький-Василенко.

З МІСТ.

	Стор.
Акад. Н. П. Василенко. Передмова	III-IX
Лев Окиншевич. Комісія для вивчення історії західно-руського та вкраїнського права при Соціально-Економічному Відділі Української Академії Наук	1-5
Степан Борисенок. Карний зміст „потока“ Руської Правди	6-31
Григор Попов. Луцький Трибунал 1578 р.	32-58
Сергій Іваницький-Василенко. Закони про опіку над недолітками в джерелах Магдебурзького права Західної Русі й Гетьманщини	59-81
Олександер Добров. Право необхідного спадкування за Литовським Статутом	82-89
Іринарх Черкаський. Поволання над трупом забитого	90-107
Лев Окиншевич. Приказ „Малые Росіи“ Московської держави XVII ст.	108-121
Сергій Іваницький-Василенко. Державське землеволодіння польської шляхти в Гетьманщині	122-180

<i>Стор.</i>	<i>Рядок</i>		<i>Надруковано:</i>	<i>Т р е б а:</i>
90	10	зверху	правничому	правному
91	7	"	його	по
92	23	"	замок	замок,
94	в примітці 2-ї	"	№ 158	№ 258
95	рядок 11	знизу	мати	міти
97	8	зверху	околичними сусідами	околичними сусідами
"	11	"	когда	когда
"	12	"	одна	одно
"	15	"	по	то
"	9	знизу	адже	Отже
101	10	зверху	з неї	вона є
102	3	"	назва правничої установи	правнича установа
"	4	"	дарив що має	має
"	5	"	обволання, усе-ж	обволання. Але
"	1	знизу	стараючись	стараючися
103	7	зверху	за вимогу	за вимогою
105	6-7	знизу	же се	же-сь
"	6	"	кодиби	кгдби
"	3	"	аж	юж
106	6	зверху	околичним	околичними
"	13	"	самотреть присяг- нуть	самотреть... при- сагнути
107	6	знизу	покладе	покладає
112	12	зверху	Очевидачки, він і підлагав йому	Очевидачки, він і не підлагав йому

1. *Leucostoma* *Calycatum* *griseum* (L.) *Wight*

2. *Leucostoma* *Calycatum* *griseum* (L.) *Wight*

3. *Leucostoma* *Calycatum* *griseum* (L.) *Wight*

4. *Leucostoma* *Calycatum* *griseum* (L.) *Wight*

5. *Leucostoma* *Calycatum* *griseum* (L.) *Wight*

6. *Leucostoma* *Calycatum* *griseum* (L.) *Wight*

7. *Leucostoma* *Calycatum* *griseum* (L.) *Wight*

8. *Leucostoma* *Calycatum* *griseum* (L.) *Wight*

9. *Leucostoma* *Calycatum* *griseum* (L.) *Wight*

10. *Leucostoma* *Calycatum* *griseum* (L.) *Wight*

11. *Leucostoma* *Calycatum* *griseum* (L.) *Wight*

12. *Leucostoma* *Calycatum* *griseum* (L.) *Wight*

13. *Leucostoma* *Calycatum* *griseum* (L.) *Wight*

14. *Leucostoma* *Calycatum* *griseum* (L.) *Wight*

15. *Leucostoma* *Calycatum* *griseum* (L.) *Wight*

16. *Leucostoma* *Calycatum* *griseum* (L.) *Wight*

17. *Leucostoma* *Calycatum* *griseum* (L.) *Wight*

18. *Leucostoma* *Calycatum* *griseum* (L.) *Wight*

19. *Leucostoma* *Calycatum* *griseum* (L.) *Wight*

20. *Leucostoma* *Calycatum* *griseum* (L.) *Wight*

14-10
**ВИДАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ВІДДІЛУ
 УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК У КИЇВІ:**

I. Записки Соц.-Екон. Відділу:

т. I (1923). За ред. акад. Н. П. Василенка. Ц. 2 крб. 50 к.
 т. II. За ред. акад. Н. П. Василенка (друкується).

II. Збірник Відділу:

№ 1. Програми до збирання матеріалів звичаєвого права, виробл. в Комісії для вивчення звичаєвого права України. За ред. проф. Арн. Кристера, керівн. над працями Комісії (1925). Ц. 1 крб.

№ 2. Акад. М. И. Туган-Барановский. Влияние идей политической экономии на естествознание и философию (1925). Ц. 30 коп.

(Укр. мовою див. у I томі «Записок Відділу», ст. 1—16).

№ 3. Праці Комісії для вивчення історії західно-русського та українського права. Вип. І-ий. За ред. акад. Н. П. Василенка, Голови Комісії (1925). Ц. 1 крб. 75 к.

№ 4. Праці Комісії для вивчення звичаєвого права України, за ред. проф. Арн. Кристера, керівничого над працями Комісії (друкується).

III. Видання Відділу:

№ 1. Матеріали що-до природного руху населення України. 1867—1914 рр. (Праці Демографічного Інституту. Том I. 1924). За редакцією акад. М. В. Птухи.

Ціна 1 крб. 75 коп.

Can. 322
B u 63087
N 381 3